

טוטליטריות ושואה

ספר לימוד לחטיבה העליונה

מדריך למורה

כתבו

נעמה גליל • חיה רגב • צפריר גולדברג

משרד החינוך

אישור מס' 4212

אושר בתאריך 8.2.09

יד ושם
רשות הזיכרון
לשואה ולגבורה

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל
ירושלים

Totalitarianism and the Holocaust

Teachers' Guide

ריכוז הפרוייקט: דבורה קליין
צוות מלווה: אברהם מילגרם, שלומית אימבר, הדס שטויאר, אריה ספוזניק
עריכת לשון: עירית לאופר
מביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

מסת"ב 978-965-227-253-9 ISBN

מספר קטלוגי 185-576 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2009

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו,
בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה,
ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן • הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

5

מבוא

שער א: המשטר הטוטליטרי

יחידה ראשונה: הקומוניזם בברית המועצות

- 15 מבוא: הטוטליטריות מהי?
17 פרק 1. לנין והקמת המשטר הבולשביקי בברית המועצות
20 פרק 2. סטלין ו"המהפכה השנייה"
23 פרק 3. שלטון הטרור של סטלין

יחידה שנייה: הפאשיזם

- 26 פרק 4. האידיאולוגיה הפאשיסטית
28 פרק 5. הפאשיזם באיטליה
31 פרק 6. הפאשיזם בארצות נוספות

שער ב: המדינות החדשות, שאלת המיעוטים, והיהודים בין שתי מלחמות העולם

יחידה שלישית: המדינות החדשות והיהודים באירופה

בין שתי מלחמות העולם

- 33 פרק 7. המדינות החדשות ושאלת המיעוטים באירופה
34 פרק 8. היהודים בברית המועצות
39 פרק 9. היהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם

יחידה רביעית: ארצות אגן הים התיכון והקהילות היהודיות

- 43 פרק 10. בין קולוניאליזם לתנועות לאומיות מקומיות
45 פרק 11. היהודים בארצות האיסלאם

שער ג: נאציזם, מלחמת העולם ושנייה והשואה

יחידה חמישית: עליית הנאצים לשלטון, החיים ברייך השלישי

והיחס כלפי היהודים (1933–1939)

- 48 פרק 12. יהודי גרמניה ברפובליקת ויימאר
50 פרק 13. ראשיתה של המפלגה הנאצית

- פרק 14. דרכה של המפלגה הנאצית לשלטון 55
- פרק 15. התבססות המשטר הנאצי והמדיניות האנטי היהודית 57
- פרק 16. גולים במולדתם: יהודי גרמניה, 1933-1939 65
- פרק 17. עמדת העולם והיישוב היהודי בארץ ישראל כלפי מצוקת יהודי גרמניה 70
- פרק 18. מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית ותגובות המערב 72

יחידה שישית: מלחמת העולם השנייה והמדיניות כלפי היהודים באזורי הכיבוש (1939-1941)

- פרק 19. מלחמת העולם השנייה בשלביה הראשונים 77
- פרק 20. המדיניות כלפי היהודים לאחר כיבוש פולין 79
- פרק 21. ריכוז ובידוד: חיי היהודים בגטאות 83
- פרק 22. היודנראטים – הנהגה יהודית בצבת הכיבוש הנאצי 88
- פרק 23. יהודי המערב תחת הכיבוש הנאצי; אחידות ורבותויות במדיניות הנאצית ובגורל היהודים 94

יחידה שביעית: המלחמה העולמית ו"הפתרון הסופי" (1941-1945)

- פרק 24. ממלחמה אירופית למלחמה עולמית 102
- פרק 25. מריכוז לרצח – ראשיתו של "הפתרון הסופי" 105
- פרק 26. הפתרון הסופי 110
- פרק 27. "בקרן החתום" – השילוחים למחנות 116

יחידה שמינית: בין השמדה להתנגדות

- פרק 28. עולם המחנות 122
- פרק 29. בצל הפשע וחוסר האונים – ההתנגדות היהודית לנאצים 126
- פרק 30. גורל היהודים במדינות הגרורות ובצפון אפריקה 135

יחידה תשיעית: בין מפנה לניצחון ובין ניסיונות הצלה להחרפת ההשמדה

- פרק 31. המפנה בחזיתות המלחמה 145
- פרק 23. העולם החופשי והיישוב היהודי בארץ ישראל נוכח השואה 147
- פרק 33. הצלה והישרדות בתקופת השואה 157
- פרק 34. סיום המלחמה והמשך "הפתרון הסופי" בשלהי המלחמה 162
- פרק 35. שארית הפליטה – לחזור ולחיות 168

מבוא

ספר הלימוד ותוכנית הלימודים

תוכנית הלימודים חדשה מבוססת על הגישה הנושאת המתמקדת בתופעות ובתהליכים מרכזיים כמסגרת ללימוד המקרים הספציפיים והאירועים הכרונולוגיים. הגישה הנושאת מאפשרת העמקה תיאורטית ומחשבתית, שכן היא מזמינה דיון החורג מעבר לפרטים ואינו מעמיד את זכירת העובדות כיעד בפני עצמו. הספר מציב במרכז העיסוק הנושאי את תופעת הטוטליטריות ואת ביטוייה באירופה משנות ה־20 עד שנות ה־40, בעיקר במדינות החדשות שקמו בה לאחר מלחמת העולם הראשונה. בתקופה הזאת קיימות כמה מגמות ותופעות תרבותיות בולטות אחרות, כמו השפעות מלחמת העולם הראשונה, שחרור האישה והפציפיזם. עם זאת, לטוטליטריות מקום מרכזי בתהליכים שהובילו אל האירועים הבולטים ביותר בתקופה – מלחמת העולם השנייה והשואה. לכן, גם ההתייחסות לתופעות כמו השפעות מלחמת העולם הראשונה והפציפיזם תהייה במסגרת המפגש עם הטוטליטריות. למשל, בדיון בפייסנות המעצמות הדמוקרטיות אל מול התוקפנות של מדינות טוטליטריות.

במקביל, מוקדש חלק נרחב מן הספר לתיאור הדרגתי של המדיניות הנאצית כלפי היהודים, תכנון וביצוע "הפתרון הסופי" ברחבי אירופה ומחוצה לה. גם בחלק זה של הספר מאורגן התיאור ההיסטורי לא רק בצורה כרונולוגית כי אם גם על פי נושאים. רוב הפרקים בנויים סביב סוגיות מרכזיות, כגון התמודדות עם תנאי הקיום בגטו, דילמות ודרכי פעולה של מנהיגים או של קבוצות מרכזיות, שיתוף פעולה עם הנאצים אל מול נסיונות הצלה.

הטוטליטריות היא אידיאולוגיה רחבה בעלת ביטויים מגוונים ואף מנוגדים זה לזה, הצגנו דפוסים עיקריים שעל פיהם מקובל לנתח ולהמשיג את פניה הרבות. הדפוסים האלה מהווים הפשטה מושגית של האירועים ההיסטוריים, ואין מדינה או תנועה התואמת אותם במלואם. היתרון של השימוש בהפשטה כזאת הוא האפשרות לעמוד באופן ברור יותר על המשותף בין מדינות ותנועות שונות ואף מתחרות. מצד אחר, בהשוואה על בסיס דגם ניתן לעמוד על הרב גוניות, הניגודיות, ואף הסתירות הפנימיות המאפיינות תנועות טוטליטריות. מכאן נובע הדגש על הבניית עיקרון ודוגמה ככלי בעבודה עם הספר.

מבט-על והעמקה

כתשתית לאפיון הדפוסים ולהתוויית המגמות הכלליות נכתבו כמה פרקים שבהם ניתן מבט-על על התופעה הנידונה בספר. כאן גם מרוכזות ומוסברות ההגדרות והתבניות לגבי הפאשיזם, בעיית המיעוטים ונושאים מרכזיים אחרים. במקביל, לשם יישום ההגדרות והדגמתן באירועים קונקרטיים מוגשים פרקי ההעמקה. בפרקים האלה מוצגת, למשל, בהעמקה התפתחות המשטר הטוטליטרי במדינה ספציפית. כאן מופיעים פרטים עובדתיים רבים ותיאור נרטיבי של התהליך. הקשר בין פרקי מבט העל לפרקי ההעמקה הוא לעתים קרובות קשר של עיקרון ודוגמה.

עיקרון ודוגמה

במספר מקומות בספר (כגון המבוא ליחידה הראשונה, ופרקים 1, 4 ו-13) ניתנות הגדרות לגישה הקומוניסטית, הפאשיסטית ולתפיסה הטוטליטרית. כמו כן, מוצגים מאפייני הטוטליטריות, הפאשיזם, או הגזענות הנאצית בניסוח כללי. הכללות אלו מתקשרות גם לאפיון של דפוסי ביסוס המשטר השונים שאותם נקטו תנועות טוטליטריות. המאפיינים, התפיסות ודפוסי הפעולה האלה הם מעין ניסוח של עקרונות כלליים המסייעים לארגן את החומר המובא בהמשך ולנתחו. ניתן להורות את האירועים במדינות השונות כדוגמאות ומקרים ליישומם של העקרונות האלה. התלמידים אמורים ללמוד ולהבין את הפרקים המתארים את ההתפתחויות הקונקרטיות באמצעות העקרונות וההבחנות שרכשו. כך, למשל, לאחר שהובהרה משמעות המושג **עליונות המנהיג**, ניתן לראות את פעולות היטלר או מוסוליני כמבססות עיקרון זה. זיהוי התפיסה הזאת עשוי לסייע גם להבנת ההיגיון הפנימי המקשר בין פעולות שונות וסותרות לכאורה של אותו מנהיג. השימוש בעיקרון ובדוגמה הוא בין היסודות המניחים את הבסיס להוראה דיפרנציאלית (לפי רמות) של התכנים בספר. על כך – בהמשך.

כמה מילות אזהרה: בכיתות בכל הרמות חשוב מאוד שהמורה יימנע מבלבול היוצרות לגבי היחס בין האירועים ההיסטוריים ובין העקרונות וההגדרות המובאים בספר מפי היסטוריונים וחוקרי מדע המדינה. ההגדרות וההבחנות שניסחו כותבי ההיסטוריה אינן מקדימות את האירועים, וההיסטוריה אינה מתפתחת כדי להגשים עיקרון או להדגימו. יש לזכור כי כל אירוע היסטורי הוא מקרה חד פעמי שאינו כפוף לחוק ואינו מבטא עיקרון קבוע. תנועות טוטליטריות ומנהיגיהן אכן חתרו להגשים עקרונות מוצהרים וניסחו תפיסות ומניפסטים; לעתים תנועות אף אימצו עקרונות של תנועות טוטליטריות אחרות או למדו מהן.

עם זאת, אפילו במקרה הזה, לא תמיד האישים שעיצבו את האירועים היו ערים לכך שהם פועלים באופן המבטא תפיסה מסוימת, בוודאי לא את התפיסה כפי שנוסחה על ידי היסטוריונים בסוף המאה ה-20.

מבנה פרקי המדריך למורה

מטרות ומוקדים

בתחילת כל פרק מצוינים מוקדי התוכן שלו. אלה בדרך כלל הסוגיות ומושגי העל שהכרחי להתייחס אליהם. עם זאת, יש לשים לב כי מוקד תוכן יכול לכלול כמה תתי-נושאים שראוי להתייחס אליהם, כמו מכלול גורמים או כמה מאפיינים שונים של תופעה. לרוב תהיה התייחסות לכך בהצעות להוראה, אך על המורה לקבוע בעצמו את מידת ההרחבה שהוא מעוניין לתת לפרטים ולתתי-נושאים האלה.

הצעות להוראה

מטרתן של ההצעות הדידקטיות היא להציג דרכי התמודדות עם מוקדי התוכן. לעתים מועלות בהן דרכים להדגשת ייחודה או חדשנותה של תופעה היסטורית נידונה או להבנת שינוי. ההדגשות האלה נדרשות משום שלעתים קרובות הספר מציג את היווצרותם של תופעות ומצבים שהיום נתפסים כמובנים מאליהם או תמידיים. מעבר לכך, מוצעות דרכים לארגון החומר באמצעות עזרים גרפיים, כמו טבלאות, ובאמצעות שאלות מרכזיות. בהתאם למבנה הספר, המאורגן בגישה של עיקרון ודוגמאות, מוזכרת לרוב הגדרה של מושג או תופעה שהאירועים הקונקרטיים הם הדוגמה לה.

במקרים של כיסוי חומר נרחב מכמה מדינות מדגישות, או תופעה בעלת מאפיינים רבים, יוצעו בהצעה הדידקטית משימות קבוצתיות. אנו ממליצים על שיטת העבודה הזאת הן כאמצעי לחיזוק אמון התלמידים ביכולתם ליצור ידע בכיתה והן כדרך לחסוך בזמן. עם זאת, חיוני כי במקרה של עבודה קבוצתית התלמידים יצטרכו להגיש את המידע באופן שהכיתה כולה תוכל לעשות בו שימוש. זאת כדי שאיסוף המידע לא יהפוך לטקס ריק.

הצעות לקריאה נוספת וסרטים

ההפניות לקריאה נוספת נועדו בעיקר למורה, אך במקרים שבהם מוזכרות יצירות בדיוניות הן מהוות המלצה לקריאה גם לכיתה, כמובן תוך בחירת קטעים קצרים. לרוב הפרקים נוספו הצעות לצפייה בסרטים. הסרטים המוצעים הינם ברובם

סרטים תיעודיים הניתנים להשגה במרכזיות הפדגוגיות בערים. חלק קטן מהם ניתן להשגה בספריות וידאו ואחרים דרך מחלקת החינוך ב"יד ושם". יש להקפיד על הכנת דף צפייה שיהפוך את הצפייה לחוויה פעילה המקשרת בין הסרט לתכני הפרק.

הכנת השיעור

בחירה בין פרקים – מבט על והעמקה

כאמור, בראשית הספר, כבסיס לעיון בתופעת הטוטליטריות, המיעוטים הלאומיים או האנטישמיות הנאצית מופיעים מבואות ופרקי מבט על המציגים פרישה רחבה, כלל-אירופית של נושא, הגדרות ושאלות מושגיות (מבואות לטוטליטריות, קומוניזם ופאשיזם, סעיף מסכם ביחידה השלישית – אנטישמיות בין שתי מלחמות העולם פרקים 6, 7, 11). אף כי לא ניתן לוותר על מבט על ועל ניסוח עקרונות כלליים כבסיס ללמידה, ניתן בהחלט לצמצם את הוראתם או לבחור מבין הפרקים האלה באופן מושכל. ניתן לצמצם את הוראת הפרקים המקדימים בנושא הטוטליטריות והמיעוטים ולהסתפק בהגדרת המאפיינים של התנועה הטוטליטרית במדינה שבה בחרת (איטליה או ברית המועצות). אף כי ראוי ללמד את דפוסי העלייה לשלטון וביסוסו של המשטר הטוטליטרי בכל המדינות הנידונות בספר, ניתן בהחלט לבחור באחת מהן ולהעמיק בה, ואת האחרות ללמד באופן מגשר, בעיקר כדוגמאות נגד.

בהוראת נושא מלחמת העולם השנייה ניתן לבחור בהוראת המלחמה בהקשר הרחב של הטוטליטריות והאדישות לסבל האדם, או לצמצם ולהדגיש את השפעות המלחמה על שלבים ספציפיים בהתקדמות "הפתרון הסופי". עם זאת, אין לוותר על סוגיות של מבט על, כגון ארגון "הסדר החדש" באירופה, המשמשות תשתית להבנת דרכי השליטה במדינות אירופה השונות וכתוצאה מכך גם את דרכי הביצוע של "הפתרון הסופי".

עבודה בכיתות ברמות שונות

בפרקים השונים בספר משולבות הצעות לעבודה בכיתות חזקות ובכיתות בינוניות. ההבדל בין ההצעות האלה מתבסס על ההבחנה בין גישת הגילוי והדיון ובין גישת ההוראה המשקמת. בגישת הגילוי מוצגת שאלה מנחה פתוחה המסייעת לאיסוף מידע מן הפרק, ובעקבותיה נפתח דיון המוביל לקביעת עמדה ביחס לשאלה. בגישת ההוראה המשקמת מוגדרים מושג או תפיסה מרכזית העומדים בבסיס החומר הנלמד שיש להבהירם לתלמידים. השאלות המוצגות לאחר

הבהרת העיקרון או התפיסה נועדו לסייע לתלמידים לזהות דוגמאות מתאימות. המורה והתלמידים נעזרים בדוגמאות כדי לבחון את ההגדרה וליישמה. הבחירה בין שתי הגישות האלה אינה תלויה בהכרח רק בהבחנה בין שתי אוכלוסיות תלמידים, אלא גם במשאבי הזמן והידע העומדים לרשות המורה. ניתן בהחלט להשתמש בגישת הגילוי ולנהל דיון בכיתה בינונית כאשר יש די זמן לבניית רקע כללי להבנת סוגיה. לעתים קרובות כדאי לבחור ללמד בכיתה חזקה באמצעות הגדרת מושג והדגמתו – הן משיקולים של חיסכון בזמן והן כדי להקנות מושגי יסוד שישרתו את התלמידים בהמשך.

התאמה של עבודה על פי עיקרון ודוגמה לרמות תלמידים וכיתה

הקישור בין עקרונות והגדרות מופשטים ובין דוגמאות קונקרטיות הוא כלי רב ערך, אך יש להשתמש בו באופן מושכל ונבדל בהתאם לרמת הכיתה. בכיתות חזקות מומלץ להשתמש בגישת הגילוי בשני שלבים של תהליך הקישור בין דוגמה לעיקרון. בשלב הראשון – תלמידים חזקים עשויים להצליח בגילוי העיקרון העומד מאחורי כמה תופעות דומות וליהנות מניסוח מילולי שלו. לשם כך מומלץ לפתוח כגירוי לימודי בהצגת כמה דוגמאות ומהן להגיע לניסוח המכנים המשותפים להן, הרומזים על העיקרון. למשל, להציג כמה דימויים חזותיים של היהודי בתעמולה הנאצית, ובאמצעותם להגיע אל ההכללה של דימוי היהודי כמחלה או כחיידק, וקישורה לאנטישמיות החסלנית. בשלב השני – בכיתה חזקה ניתן להטיל על התלמידים את המשימה של מיון דוגמאות והתאמתן להגדרה. בכיתות בינוניות מומלץ כי המורה ינסח את העיקרון וישאיר לתלמידים להתמודד בעיקר עם אתגר ההתאמה והקטלוג הנכון של דוגמה להגדרה.

בכיתות חלשות מומלץ לנקוט גישה הקרובה לשיטת ההוראה המשקמת. זאת ניתן לעשות באמצעות שימוש בעיקרון או בהגדרה המופשטת כבסיס להגדרה דידקטית המבטאת את מהותו המרכזית של החומר הנלמד. במקרה כזה המורה מגדיר מראש מהו המושג או התפיסה שבאמצעותם נלמדת הדוגמה הקונקרטית. התמודדות התלמידים תהיה, למשל, לאסוף מידע שבאמצעותו ניתן לנמק ולהוכיח כי האירועים במדינה מסוימת הם אכן ביטוי לעקרונות התנועה הטוטלטרית, שהמורה הציג כמאפיינת את המדינה הזאת.

בכיתה ההטרוגנית שיטת העבודה האופטימלית תהיה לחלק את רמות העבודה בין התלמידים. לתלמידים החזקים יציג המורה שאלות הנוגעות לעצם זיהוי העיקרון וניסוחו. לתלמידים החלשים ניתן להציג שאלות הדורשות איסוף המידע המבהיר כי דוגמה שכבר אותרה תואמת לעיקרון שזיהו בכיתה.

התמודדות עם מקורות

עבודה עם מקור כתוב

אף כי בפרקים רבים המקורות מופיעים כהעשרה, אין לוותר לחלוטין על הקניית כישורי ניתוח מקור. מדובר בכלי העבודה הבסיסי של ההיסטוריון. מעבר לכך, בשני חלקי התוכנית מופיעים כמה מקורות שלימודם הוא חובה ושיש לדעת לזהות היבטים אידיאולוגיים, פוליטיים ורטוריים שלהם. דוגמה לכך היא חיוניות הבנת ההקשר והמסרים הסמויים במסמך כמו פרוטוקול ועידת ואנזה. בניתוח מקור ראשוני יש כמובן להתמודד גם עם משימות הבנת הנקרא הסבוכות. מעבר להבנת עיקרי התוכן יש להתייחס לשאלות המעניקות לקטע את הקשרו ההיסטורי ומשמעותו:

- מיהו כותב הקטע, מה הם תפקידו וזהותו האידיאולוגית?
- כיצד באות לידי ביטוי העמדות של כותב הקטע (הבחנה בין עובדות ודעות, זיהוי ביטויים טעונים)?
- מהו מועד כתיבת הקטע – בתקופת האירועים המתוארים בו או מאוחר יותר? אל מי מיועד הקטע?
- מהי מטרת כתיבת הקטע (או אמירתו)?
- באילו שיטות/אמצעים מנסה כותב הקטע לקדם את עמדותיו (בחירת עובדות וארגון, אמצעים רטוריים כמו שפה בוטה או דיפלומטית)?

עבודה עם מקור חזותי

בספר ובקישורי ההעשרה ניתן למצוא מגוון מקורות חזותיים. שלושת הסוגים הבולטים של המקורות האלה הם המפות, הצילומים ויצירות האמנות החזותית (קריקטורות, ציורים ופסלים). אף כי הייצוג החזותי אינו נושא הנבדק בבחינת הבגרות, הוא משאב רב ערך להחייאת התקופה הנלמדת. כמו כן, שימוש בערוץ לא מילולי עשוי להיות חיוני עבור רבים מן התלמידים.

עבודה עם מפה

השימוש במפה לצורכי הבנה היסטורית קשור תמיד לא רק למצב סטטי אלא לתהליך או אירוע. לעתים התהליך מוצג על גבי מפה אחת באמצעות חצים או צבעים. אלה יכולים לתאר תנועה של צבאות ושל עמים, או התפשטות של תופעות, כמו למשל תיעוש וידיעת קרוא וכתוב.

תהליכים ושינויים יכולים להתבהר גם באמצעות השוואת שתי מפות של אותו אזור בתקופות שונות.

בכל עבודה עם מפה יש לוודא כי התלמיד מבין את כותרת המפה. לאחר מכן יש לבחון מהן יחידות השטח המתוארות במפה – מדינות, מחוזות, שטחי השפעה וכדומה. יש להבהיר את משמעותם של הסימנים הגרפיים השונים – צבעים, חצים או קווים, בייחוד את האופן שבו הם מציינים שלבים שונים או תקופות שונות. בניתוח המפה מומלץ להקפיד על הבחנה בין שני שלבים:

א. זיהוי ההיבטים החזותיים-מוחשיים של התהליך (איסוף פרטי מידע מן המפה, למשל, ניתן לזהות כי במפת הגטאות כלולים גם ריכוזים קטנים הרחוקים ממסילות רכבת, שהוקמו רק שנתיים לאחר "איגרת הבזק").

ב. הסבר מילולי של התהליך או היסק מפורש מן הפרטים (זהו ביטוי לכך שהקמת הגטאות היתה במידה רבה תוצאה של יוזמות מקומיות ולא דווקא ציון ל"איגרת הבזק").

עבודה עם צילום

על פי רוב משמש הצילום – בסיוע שאלות מנחות – להדגמת תופעה שתוארה בטקסט. אף כי הצילום הוא המקור הקרוב ביותר ל"אובייקטיביות" חשוב לתת את הדעת לכמה היבטים הדומים לניתוח המקור הכתוב. יש לבדוק מה היתה מטרת הצילום והאם ניתן לזהות בו מרכיבים מבוימים על ידי הצלם, כמו העמדה של הדמויות המצולמות. לעתים כדאי לציין חריגות מובהקות מן האובייקטיביות הצילומית, כגון פוטו מונטז', ולנסות להבין את המניע להן.

קריקטורה

הקריקטורה היא אחד מן המקורות החזותיים העשירים ביותר במידע. חשוב להבהיר כי הקריקטורה לעולם אינה מתארת מצב ועיקרה הוא הבעת דעה, על פי רוב ביקורתית. מומלץ לבחון עם התלמידים את מעמדה של הקריקטורה כמעצבת של דעת הקהל וכמבטאת אותה.

כוחה של הקריקטורה כמעצבת דעת הקהל נבע מהיותה אחד מן המבעים הפופולריים ביותר בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, כאשר העיתונות היתה כלי תקשורת ההמונים העיקרי, וחלק ניכר מן האוכלוסייה לא היה מסוגל לקריאה מעמיקה. עם זאת, מכיוון שכמעט כל העיתונים היו עסקים פרטיים למטרות רווח, היה על העורכים להתאים עצמם לתפיסות של קהל הקוראים. לפיכך, אף כי הקריקטורה מבטאת רק את דעתו של היוצר היחיד, היא מייצגת

בפועל את תפיסתו באשר לדעת קהל הקוראים. סביר להניח כי קריקטוריסט קבוע ופופולרי בעיתון רב תפוצה שומר על מקומו מכיוון שלדעת עורכיו הוא מבטא את דעת הקהל.

ניתוח קריקטורה דומה במידת מה לניתוח משל, וניתן לבצעו על פי שלבים הקושרים בין משל לנמשל:

1. יש לבחון את הפרטים בקריקטורה.
2. יש לזהות מה מייצג כל אחד מן הפרטים במציאות הפוליטית ההיסטורית שעליה מותח הקריקטוריסט ביקורת (למשל, האיש הנשענת על כתף האביר היא גרמניה, האביר המושיע הוא היטלר). כמו כן יש לזהות מי הן הדמויות ההיסטוריות בקריקטורה ובאיזה אופן, או בצירוף אילו פריטים הן מוצגות.
3. יש לקשר בין הקריקטורה ו"בלוני" הדיבור בתוכה ובין הכיתוב הנלווה אליה.
4. יש לשאול כיצד רואה הקריקטורה את האירוע הנידון בה או הדמויות ההיסטוריות המופיעות בה ומהי העמדה שהיא מבטאת כלפיהן.

עבודה עם יצירת אמנות חזותית

בשימוש ביצירת אמנות חזותית (ציור, פסל) יש לציין כי זוהי במובהק יצירה של יחיד המבקש לעתים להפגין את ייחודו ולצאת נגד המוסכמות ודעת הקהל. היצירות המוצגות בספר נבחרו לרוב לא משום שנועדו לבטא את דעת הקהל, אלא משום שהפכו לפופולריות לאחר יצירתן (לעתים זמן רב לאחר מכן), או משום שבעיני חוקרי התקופה הן מייצגות את רוח הזמן. לפיכך היצירה משמשת על פי רוב דוגמה לעיקרון או לתפיסה רעיונית המוזכרים בפרק, ולא דווקא לתיאור מצב הדברים כפי שהיו.

למידה לקראת הבנה ופיתוח מיומנויות חשיבה

תוכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה, שאליה מכוון ספר זה, כרוכה גם בשינוי בדרכי ההוראה וההערכה על פי מדיניות "האופק הפדגוגי החדש". השינוי הזה יבוא לידי ביטוי גם בשינוי התכנים והמטלות בבחינת הבגרות החל מקיץ תשס"ט. הכוונה היא בעיקר להוספת מטלות הבוחנות את הבנת התלמיד וכישורי החשיבה שלו מעבר לזכירת החומר. מן הראוי לתכנן את שילוב המטלות האלה בכל שיעור, בייחוד במטלות הערכה ובמבחנים.

שימוש במקור היסטורי

בבחינת הבגרות במתכונת החדשה יושם דגש רב על השימוש במקורות היסטוריים כתובים וחזותיים כבסיס לשאלות של הבנה ולהקניית מיומנויות חשיבה. המקורות הרבים המופיעים בספר מומלצים כבסיס להעשרה ולתרגול המיומנויות האלה. הדרך המומלצת להתמודדות היא העלאה הדרגתית של הקושי של השאלות והמטלות. בשלב הראשון יש לאמן את התלמיד לאסוף מידע מן המקורות. בראשית ההתנסות אף ניתן להדגיש מילות מפתח ולכתוב חלק מן התכנים בשפה עדכנית. המידע הזה ישמש דוגמה לתהליכים ולעקרונות שכבר הובהרו. מטלת ההבנה והחשיבה תתמקד בניסוח ובבנייה של קישור בין עיקרון לדוגמה מן המקור.

בשלב הבא ניתן להתמודד עם שאלות של מסר ודרכי העברתו במקור, בייחוד במקור החזותי. לבסוף, ברמת ההבנה הגבוהה יותר, מומלץ להתמודד עם יצירת הקשר, זיהוי מטרה והערכת אמינות. כל אלה הן מיומנויות הדורשות היסק וקישור, לעתים בין נושאים רחוקים יחסית, ולמעשה מדובר ביצירת ידע חדש. לדוגמה, בנייתו של "איגרת הבזק" ניתן לפתוח את שלב איסוף המידע בשאלות כמו: אילו מרכיבים באיגרת הם בבחינת רמז לשלב חדש ב"פתרון הסופי"? שאלות המסר ודרכי העברתו יכולות להיות, למשל: מה המסר הגלוי ומה המסר הסמוי באמנה האטלנטית? כלפי מי מכוון המסר וכיצד הוא מודגש? לבסוף, יצירת הקשר, זיהוי מטרה והערכת אמינות ניתן לעורר באמצעות קישור עובדות ופרטי מידע שונים לתוכן המרכזי.

מחלוקת, דילמה והכרעה

המחלוקת ההיסטורית בין מחנות שונים בתוך תנועות או בתוך מדינות וההתלבטויות של היחידים בסיטואציות היסטוריות הן הזדמנויות בעלות ערך רב לפיתוח החשיבה ההיסטורית. אלה הזדמנויות לפיתוח חשיבה אֶתִית ואֶמֶפֶתית. ההבנה שהיו קיימות תפיסות שונות שעל פיהן ניתן היה להכריע בין ברירות מעשיות חיונית לראיית ההיסטוריה כתוצר של החלטות שהתקבלו על ידי בני אדם. ההבדל בין מחלוקת ודילמה הוא זה שבין ויכוח בין קבוצות או אנשים ובין ויכוח המתנהל בנפשו של היחיד. יש משמעות רבה להבחנה הזאת, אך ניתן לזהות קווי דמיון רבים בין מחלוקת ודילמה. קו הדמיון הראשון הוא שבשני המקרים יש לזהות את הערכים המנוגדים ואת ההכרעות המעשיות הנגזרות מהם. רמת היסוד לפיתוח החשיבה תהיה, אם כן, עימות הטיעונים עם טיעוני הנגד. זאת ניתן לבצע גם באמצעות עבודה בטבלה. הרמה הבאה עשויה להיות נקיטת עמדה

מנומקת: מדוע לדעתכם ראוי היה לנהוג על פי הגישה של אחד המחנות או להכריע לצד אחד בדילמה. טענה מנומקת במקרה כזה תדרוש התייחסות גם לטיעון של הצד שכנגד ולשלילתו. הרמה הגבוהה ביותר מבחינת החשיבה ההיסטורית תהיה קישור בין העמדה בוויכוח ובין ההקשר של הצד בעל העמדה הזאת, כמו האינטרס הכלכלי, המניע הפוליטי או הצורך להתייחס לקהל יעד מסוים. מקרים מובהקים לניסוח דילמה נמצא בתיאור הלבטים של חברי המחתרת היהודית בגטו. מקרי מחלוקת מובהקים ניתן למצוא בוויכוח על עמדת היישוב ביחס לבריטים במהלך מלחמת העולם השנייה ובוויכוחים בין בעלות הברית, המוצגים בתיאורי הוועידות במהלך המלחמה.

הסבר רב גורמים

האירוע ההיסטורי הוא לרוב תוצאה של גורמים רבים, שלעיתים אף סותרים זה את זה. גם השפעות של אירוע מסוים יכולות להיות רבות וסותרות. כיום אנו מורגלים בהכנה להסבר אירועים בשיטת "רשימת המכולת". כלומר, שינון של כמה גורמים כפרטים בדידים ושווי ערך. בפועל, רוב הגורמים המשפיעים על אירוע פועלים תוך היזון חוזר ואינטראקציה ביניהם. כמו כן, יש לזכור כי קיימת היררכיה בין הגורמים השונים: יש גורמים ארוכי טווח וגורמים מידיים; יש גורמים שאפשרו את התרחשות האירוע או הגבירו את הסיכויים להתכנותו, ויש גורמים שבלעדיהם האירוע לא היה מתרחש. תרגול החשיבה מזמין כמה רמות של עבודה בהסבר רב גורמים. הרמה הבסיסית של ההסבר היא ציון הגורמים לאירוע. ואולם בניית הסבר תקני פירושה לא רק ציון מושג כמו "אנטישמיות" או "שנאה לקומוניזם" והסבר המושג; נדרש משפט קישור אחד לפחות המראה כיצד תופעה או מעשה מסוימים שימשו גורמים לתוצאה המוסברת. הרמה הבאה תהיה שאלה שבה נדרש הסבר של הקשר בין כמה גורמים. למשל, כיצד גורמים אידיאולוגיים וצרכים כלכליים גם יחד מובילים לפלישת גרמניה לברית המועצות. לבסוף, ניתן לדרוש מן התלמיד לציין אילו מן הגורמים שהציג הם המרכזיים/ החשובים יותר ולנמק מדוע. כאן ניתן להבחין בין תנאים מאפשרים (כגון חולשת "הצבא האדום" שנחשפה במערכה על פינלנד) לבין מניעים מידיים (כגון, הכישלון בבריטניה). על התלמיד לבחור ולנמק את בחירתו בגורם מסוים כגורם המכריע באמצעות כלל או רעיון שאינו כלול בגורם עצמו. כך, למשל, הבחירה בשנאה לקומוניזם כגורם מכריע יכולה להיות מנומקת בטיעון השוואתי – שבשום מדינה שנכבשה לא הונחו החיילים וכוחות העזר לפעול באכזריות כזו כלפי נציגי השלטון.

יחידה ראשונה – הקומוניזם בברית המועצות

מבוא – הטוטליטריות מהי?

קו מנחה

הטוטליטריות כרעיון וכתופעה היסטורית

מטרות ומוקדים

- הטוטליטריות כניגוד של הדמוקרטיה הליברלית
- הטוטליטריות כחלק מתוצאות הלוואי של מלחמת העולם הראשונה
- הטוטליטריות כהקצנה של מאפייני המדינה הטכנולוגית המודרנית
- מאפייני משטרים טוטליטריים

יש לשים לב כי זהו פרק מבט־על, המציע תבניות כלליות להבנת תופעת הטוטליטריות. מטרתו ליצור שלד בסיס שעליו התלמיד יוכל לתלות את עומס המידע שיבוא בפרקים הבאים. אין חובה להעמיק בשלב זה בכל השאלות התיאורטיות וניתן לחזור אל חלק מהן בסיכום ההוראה של התבססות התנועות הטוטליטריות בברית המועצות ו/או באיטליה.

הצעות להוראה

הטוטליטריות כניגוד של הדמוקרטיה הליברלית

הטוטליטריות נוצרה כאלטרנטיבה מכוונת ומודעת לדמוקרטיה וערכיה נוצרו מתוך שיח ועימות עם הדמוקרטיה. משום כך, אחת הדרכים הנוחות להבהרת המושג תהייה מתוך הנגדתו לדמוקרטיה. זאת ניתן לעשות על ידי בניית הטבלה המופיעה בספר יחד עם הכיתה לפני שהתלמידים נחשפו לנושא הטוטליטריות. מכיוון שהמשטרים הטוטליטריים שיילמדו היו אלטרנטיבה מכוונת ומודעת לדמוקרטיה וערכיהם נוצרו מתוך שיח עמה, ראוי להדגיש את ההבדלים בין שני סוגי המשטר. קל לעשות זאת תוך בניית טבלה השוואתית שבה ימלאו המורה או המורה את טור תבחיני ההשוואה (כותרות השורות), ואילו התלמידים יעלו את המאפיינים הרלבנטיים של הדמוקרטיה הליברלית (יש להיזהר מלהניח כי הם מכירים את המושג ומאפייניו ככזה, אך ניתן לבקש דוגמאות מהמשטר הישראלי).

לאחר מכן יציגו המורה או המורה את מאפייני המשטר הטוטליטרי המנוגדים לדמוקרטיה בכל שורה.

כמו כן, חשוב לבצע את ההנגדה לאו דווקא בתחום השוואה בודד, אלא כמכלול של תחומים קשורים. זאת, כדי להדגיש את ההבחנה, שהרי כל מדינה דמוקרטית יציבה כוללת יסודות הקיימים גם במשטר הטוטליטרי, כגון משטרה חשאית, בקרה על האזרח ומונופול על הכוח. במקביל בחרו המשטרים הטוטליטריים לשמר את המאפיין הבולט ביותר של המשטר הדמוקרטי – הבחירות והפרלמנט. ההבדל טמון בצירוף מאפייני המשטר למבנה החודר לכל תחומי החיים במדינה טוטליטרית.

הטוטליטריות כחלק מתוצאות הלוואי של מלחמת העולם הראשונה או כהקצנה של מאפייני המדינה הטכנולוגית המודרנית

יש היסטוריונים הרואים בעליית המשטרים הטוטליטריים תגובת נגד למשברים ולמצוקות שגרמה מלחמת העולם הראשונה. חוקרים אחרים, בעיקר מתחום מדעי המדינה והסוציולוגיה, רואים בטוטליטריזם המשך של מגמות הריכוז והשליטה שאפיינו את המדינה, הביורוקרטיה והטכנולוגיה המודרניות. מומלץ לנהל דיון בשאלה ולבחון אילו התפתחויות במדינות הטוטליטריות מהוות הקצנה של יסודות הקיימים בכל מדינה מודרנית, ואילו מהם מהווים תגובת נגד מאוחרת למלחמת העולם ולמשבר שלאחריה.

מאפייני משטרים טוטליטריים

ניתן להיעזר במודל שהציגו חוקרי מדעי המדינה פרידריך ובז'יז'נסקי, שעל פיו משותפים למשטרים הטוטליטריים המובהקים המאפיינים הבאים: אידיאולוגיה חובקת עולם וקיצונית, מפלגה יחידה ומנהיג יחיד, התערבות בכלכלה, מונופול על תקשורת וחינוך, שימוש מסיבי בתעמולה, שימוש בטרור כלפי האזרחים. אף שכאמור אין ליצור חוקים בניתוח היסטורי, זהו בסיס לקביעת תחומי ניתוח והשוואה בין המשטרים הטוטליטריים ובינם לבין הדמוקרטיה. קל גם להראות כיצד ששת המאפיינים קשורים ביניהם ומשלימים זה את זה.

סדר הדיון בכיתה

יש לשקול אם לעבור ישירות מן המבוא אל סקירת האירועים בברית המועצות, שבפרק הבא. המורה יכול להעדיף, משיקולים של בהירות ההצגה בכיתה, לתאר קודם את ההתפתחויות הפנימיות באיטליה, אב הטיפוס של מדינה דמוקרטית

שנכנעה לפאשיזם. האירועים בברית המועצות קדמו לסיומה של מלחמת העולם הראשונה, והפחד מקומוניזם הינו מרכיב חשוב במדיניות הפנים והחוץ של שאר המדינות. מבחינה זו ניתן להקדים את הדיון במתרחש ברוסיה. מצד שני, יש שיקולים מנוגדים. ברית המועצות התפתחה בכיוון שונה מזה שאפיין את מרבית המדינות. רק היא לבדה עברה מהפכה קומוניסטית; הדגם היותר שכיח הוא של מעבר מדמוקרטיה למשטר פאשיסטי, ומבחינה זו עדיף להתחיל במתרחש באיטליה.

לקריאה נוספת

אוברי, ר' (2006). **הדיקטטורים: גרמניה של היטלר, רוסיה של סטלין, תל-אביב**.
 נויברגר, ב' (2004). **דמוקרטיה ודיקטטורות: רעיונות, הקשרים, משטרים**, כרך ב', רעננה.

פרק 1 – לנין והקמת המשטר הבולשביקי בברית המועצות

קו מנחה

ברית המועצות כדגם מעצב של טוטליטריות

מוקדים

- האידיאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית
- המהפכה כניסיון ליישם אידיאולוגיה וכמאבק מעשי
- עיצוב המשטר והקמת מדינת מפלגה
- ניסיון ליישום הקומוניזם בתחום הכלכלי

מטרות

- התלמידים יכירו את מאפייני המשטר הקומוניסטי בברית המועצות ויבחנו אותם אל מול מושג הטוטליטריות.

- התלמידים יעריכו את דרכי העיצוב של המשטר הקומוניסטי ואת הישגיו אל מול האידיאולוגיה הקומוניסטית והשאיפות של תומכיה.
- התלמידים יבחנו פרשנויות שונות לגורמים שהביאו להקמת המשטר הטוטליטרי בברית המועצות.

הצעות להוראה

הוראת האידיאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית

למעשה, כאשר מדברים על הקומוניזם ברוסיה, מתייחסים לאידיאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית. משום כך בהסברת המושג, לא נביא את כל היבטיו אלא בעיקר את הנקודות הבאות, משום שהן מסייעות להסבר ההתרחשויות העתידיות:

- היחס השלילי לכל המעמדות שאינם פרולטריון או עמלים (אצולה, בורגנות, איכרות עצמאית).
- ההנחה שהפרולטריון אינו יכול לפעול בכוחות עצמו. המהפכה לא תנוהל על ידי העם אלא למען העם על ידי מפלגה קומוניסטית ריכוזית, המורכבת מ"מהפכנים מקצועיים" – אוואנגארד או חיל חלוץ. הצורך בדיקטטורה של הפרולטריון בשלב המעבר.
- דומיננטיות של ההיבט המטריאליסטי בתורה המהפכנית. מכאן שהתיעוש של ברית המועצות הוא שלב הכרחי במהפכה.
- משמעות הסיסמה "פרולטרים של כל הארצות התאחדו". האינטרנציונל הקומוניסטי כמרכיב להצלחת המהפכה.

ניתן לבדוק מה בהנחות הנ"ל עשוי היה לעודד צמיחה של דיקטטורה. בהמשך, כאשר נסביר את ההחלטות והמעשים של מנהיגי ברית המועצות, נחזור אל האידיאולוגיה כמקור לתוצאות הטוטליטריות.

ייסוד המשטר הסובייטי ופרשנויות שונות לטוטליטריות

התקופה 1917–1921 מסתיימת בהתבססות השלטון, למרות "הכוחות הלבנים" וההתערבות הזרה; נקבעו דפוסי השלטון הדיקטטורי; נעשו ניסיונות סוציאליסטיים בתחום הכלכלי-חברתי, אם מטעמים עקרוניים ואם כתוצאה מצורכי השעה; הוקם האינטרנציונל השלישי; הוקם "הצבא האדום", ונוהלה מדיניות חוץ של מצור.

מומלץ לזהות בתוך אירועים אלו את יסודות השלטון הטוטליטרי ומאפייניו. לאחר מכן ניתן להעמיד לדיון את השאלה האם מדובר בהתכוונות אידיאולוגית טוטליטרית או בהתמודדות והתאמה לתנאים מקומיים. לדוגמה, ה"קומוניזם" שבהחרמת התוצרת, בתקופת "קומוניזם המלחמה", יותר משבא להגשים את האידאולוגיה, הופעל כדי לאפשר את הישרדות המשטר. הנא"פ מעוררת תמיהות לגבי תקפותה של האידאולוגיה השלטת. יש לברר מה בנא"פ מהווה סטייה מהעקרונות, ולציין כי לנין הסביר אותה במונחים מרקסיסטיים: הנא"פ אינו סותר את האידאולוגיה והוא צורך שעה בלבד: "צעד אחד אחורה על מנת לצעוד לאחר מכן שני צעדים קדימה".

מקומה של האישיות בהיסטוריה

כיוון אחר לדיון בטוטליטריות הסובייטית עשוי להישען על סוגיית התפקיד שממלאת אישיות המנהיג בעיצוב המשטר. האם המהפכה היתה מתרחשת ללא כניסתו של לנין לרוסיה? האם לנין הוא המעצב שלטון דכוי או שתנאי המאבק ואידאולוגיית המהפכה הם שחייבו זאת? האם היעלמותו של לנין מהזירה הפוליטית וניצחוננו של סטלין הם הגורמים לשלטון הטרור או שמדובר במגמות מבניות ברוסיה ובקומוניזם? אגב, מצבו הגופני הלקוי של לנין נבע מתוצאות פציעתו בעת התנקשות בחייו על ידי דורה קפלן, סוציאל-רברולוציונרית ויהודייה, שסברה כי טרור אישי יכול לשנות את פני ההיסטוריה. התברר במקרה זה, שטרור אישי אינו משיג את מטרותיו.

לקריאה נוספת

קאר, א' ה' (1982). **המהפכה הרוסית: מלנין עד סטאלין 1917–1929**, תל-אביב. קיפ, ג'ון (1988). "לנין הטקטיקן", בתוך: **זמנים**, 28/27. ריד, ג'ון (1960). **עשרה הימים שזעזעו את העולם**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב. סרויס, ר' (2007). **לנין**, ספריית מעריב, תל-אביב.

סרטים מומלצים

אדומים, בבימוי וארן ביטי. 1981.
אוקטובר – עשרה ימים שזעזעו את העולם, סרגיי אייזנשטיין, 1927.

פרק 2 – סטלין ו"המהפכה השנייה"

קו מנחה

תוכניות החומש כדוגמה לדרכי חשיבה וביצוע במשטר טוטליטרי

מוקדים

- תוכניות החומש – כלכלה מתוכננת וכפייה במשטר טוטליטרי
- יישום תוכניות החומש – תיעוש מזורז
- הקולקטיביזציה – הפיכת החקלאות לשיתופית ודיכוי האיכרים

מטרות

- התלמידים יבינו את המטרות של תוכניות החומש ואת האופן שבו הן תומכות זו בזו.
- התלמידים ילמדו את דרכי היישום של תוכניות החומש בתעשייה, בחקלאות ובחינוך, כביטוי לטוטליטריות הסובייטית.
- התלמידים יעריכו את ההישגים והמחירים של תוכניות החומש.

הצעות להוראה

- מדוע היה צורך ב"תוכניות חומש"?
 - התכנון כתחליף למנגנון השוק וכתנאי להאצת מהלכים. הקשר בין רצון לפיקוח **מלא** לבין הנכונות והצורך בכפייה, כמאפיין של שלטון טוטליטרי.
 - הצורך לתעש הוא אידיאולוגי, תנאי להגשמת הסוציאליזם ויצירת מעמד פרולטריון.
 - התיעוש הוא מרכיב חיוני ביכולת העמידה מול היריבים הקפיטליסטיים.
 - הכלכלה היא כלי לשינוי החברה באופן שיחזק את המשטר ואת שליטתו המוחלטת בחברה.
- מה הם השינויים בחקלאות ובתעשייה ומה הקשרים ביניהם?
 - גיוס משאבי כוח אדם והון לתיעוש על חשבון הכפר והאיכרים.

- צמצום המגזר הכפרי כתנאי לעיור ותיעוש.
- קולקטיביזציה ומיכון החקלאות כתנאי לצמצום המגזר הכפרי ולשליטה בהתנגדותו של מעמד האיכרים.
- החינוך כתנאי לשיפור רמה טכנולוגית ולנאמנות אידיאולוגית.
- כיצד נעריך את גודל ההישגים מול המחיר האנושי והכלכלי העצום?
 - דיון לפיתוח חשיבה מעריכה – אילו קריטריונים ישמשו אותנו בהערכה – קריטריונים חומריים מול אנושיים, רמת הפרט מול רמת המדינה, טווח ארוך מול טווח קצר.
 - הצעת טיעונים: הישגי התוכניות כבסיס להפיכת ברית המועצות למעצמה תעשייתית צבאית מפצים על המחיר הנורא ברמת הפרט. התוכניות ככלי זינוק טכנולוגי מהיר שמחירו לאורך זמן מתבטא בפגיעה אקולוגית וחוסר יעילות. משמעות ההחלטה להשקיע בתעשיית מוצרי יסוד על חשבון מוצרי צריכה, בטווח הקצר ובטווח הארוך.
 - מומלץ לסכם או לקדם את הוראת תוכניות החומש בעזרת טבלה המראה את הקשר בין מטרה, דרך יישום, מחירים והישגים.

תחום	מטרות	דרכי יישום	הישג	מחיר
תעשייה	הפיכת ברית המועצות למעצמה טכנולוגית	הקמת ערי תעשייה, תשתיות, תחבורה ומשאבי אנרגיה	זינוק עצום בתעשייה הכבדה ובמשאבי אנרגיה	ירידה ברמת החיים עקב השקעה על חשבון מוצרי צריכה. מפגע אקולוגי
	בניית מעמד פועלים רחב ונאמן	העברת איכרים לערים. מאסר והגליית מתנגדים	עיור מזורז. ביטול מעמד בעלי ההון ועצמאיים	מיליוני אסירים ונרצחים
חקלאות	העלאת הפריון	מיכון. איחוד חלקות		רעב

מחיר אנושי.	העברה כפויה	יצירת חקלאות
השמדת	לקולחוז/סובחוז.	שיתופית. חיסול
יבולים	הגליית מיליונים	יכולת האיכרים
	למחנות עבודה.	להתנגד לשלטון
	העברה כפויה לעיר	
<hr/>		
ביעור בערות.	הקמת אלפי בתי	העלאת רמת
חינוך טכנולוגי-	ספר ומוסדות	השכלה
ריאלי מוביל	להשכלה	טכנולוגית
עד היום	טכנולוגית	לצורכי תעוש
<hr/>		
פגיעה	הכפפת כל	חיזוק נאמנות
בהתקדמות	תוכנית הלימודים	לקומוניזם
התרבות	לערכי המשטר	
ומדעי הרוח		

לאחר מילוי הטבלה יש להזמין תלמידים לקשר (גרפית – בקווים/סימון צבע) בין מטרות שונות ולשאול באיזה אופן הן תומכות זו בזו. מומלץ לשאול האם מטרות התוכנית הן כלכליות או אידיאולוגיות-פוליטיות. כך ניתן להראות בטבלה ולהדגיש כי בכל תחום ניתן לזהות גם מטרות כלכליות וגם מטרות אידיאולוגיות או פוליטיות-כוחניות.

לקריאה נוספת

נויברגר, ב' (עורך), (1983). **דמוקרטיה ודיקטטורות במאה ה-20**, יחידות 7-10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

סרטים מומלצים

סטלין ותוכניות החומש, מוחות.
הקו הכללי, סרגיי אייזנשטיין. 1926 (סרט תעמולה סובייטי על הקולקטיביזציה בחקלאות).

פרק 3 – שלטון הטרור של סטלין

קו מנחה

שלטונו של סטלין ושיטות ההנעה והשליטה הטוטליטריות

מוקדים

- שלטון הטרור
- התעמולה
- דימוי חיצוני ויחסי חוץ

מטרות

- התלמידים יבינו את שתי דרכי ההנעה העיקריות של השלטון הטוטליטרי – הטרור והתעמולה, כשילוב משלים.
- התלמידים יכירו את ממדי הטרור הממשלתי בברית המועצות ואת ביטוייו, בתוך המפלגה ואל מול מוקדי אופוזיציה פוטנציאליים בחברה.
- התלמידים יעמדו על תפקיד התעמולה והיקפה במשטר טוטליטרי, ועל ביטוייה השונים: פולחן אישיות, שליטה בתקשורת, הכפפת החינוך והיצירה התרבותית.
- התלמידים יעמדו על מעמדה ועמדתה של ברית המועצות במישור הבינלאומי (בעיקר כהכנה להבנתה של עליית הנאציזם, הפייסנות והסכם ריבנטרופ-מולוטוב).

הצעות להוראה

את הדיון במשטר ניתן למקד בזיהוי מרכיבי הטוטליטריות המודרנית במדינותו של סטלין. בכיתה חזקה מומלץ להעלות את הסתירה לכאורה בין השימוש באלימות קיצונית ורחבת היקף, לבין ההשקעה העצומה בתעמולה, חינוך, שכנוע ויצירת הנעה. הרי לכאורה, כאשר יש בידי המשטר כוח איום כה חזק אין צורך להתאמץ לשכנע את האזרחים להזדהות עם ערכיו. בפועל, ההשקעה בשליטה בתודעה הינה דרך לשלוט גם בעתיד, ולצמצם את הצורך בשימוש בכוח. מכאן כדאי להמשיך להסבר השילוב בין תעמולה לבין טרור, ולנסות שוב לעמוד על השניות המעוררת שאלות לגבי כוונות המשטר. מצד אחד, מומלץ להתעכב על המאפיינים הטוטליטריים הנראים כנובעים מן האידיאולוגיה וכוללים את

השאיפה לעורר הזדהות אמיתית עם ערכי הקומוניזם. מצד אחר, כדאי להדגיש תופעות הנראות כייחודיות לסטלין ומבטאות תאוות כוח או פרנויה, כגון הטיהורים ופולחן האישיות.

בדיון ממוקד יותר בטרור ובתעמולה ניתן להאיר ביטויים ייחודיים ולעתים סותרים באופן הפעולה של המשטר בכל אחת משתי דרכי ההנעה האלו. בנושא הטרור, מומלץ להבחין בין רדיפת מתנגדי משטר, או מוקדי אופוזיציה אפשריים כמו האיכרים העצמאיים, לבין "טיהורים" במפלגה. בעוד ש"המאבק נגד הקולאקים" הוא צעד אכזרי בצורה קיצונית, ניתן לפחות להבין את ההיגיון הפוליטי שמאחוריו. לעומת זאת, הטיהורים בצמרת המפלגה והצבא נראים תמוהים בהרבה מובנים (ואף גרמו להחלשת כוח המשטר כפי שעלה מכישלון "הצבא האדום" בראשית מלחמת העולם השנייה). מומלץ לחדד תמיהה זו, ומכאן לדון, מצד אחד, בהשפעת אישיותו של סטלין ושיגעון הרדיפה שלו; מצד שני, ניתן להסביר זאת כמאפיין של שלטון טוטליטרי, הקשור בנטייה של שליט שעלה לשלטון בכוח, לחשוש מהפלתו מכיסאו דווקא בידי בעלי הכוח האחרים, הלא הם המנהיגים הקרובים אליו.

בדיון בתעמולה, בהקשר לפולחן האישיות מומלץ לעסוק בשאלת ההמשכיות והחידוש בטוטליטריות הרוסית. מצד אחד, ניתן לראות בכך המשך לשלטון הצארים, שזכו לדימוי על-אנושי בקרב המעמדות הנמוכים; מצד אחר, כדאי להראות כי הדגשת עליונותו של המנהיג, אמנם סותרת את הדגש הקומוניסטי על החברה ולא על יחידים, אך היא תופעה חוזרת במשטרים טוטליטריים, הנובעת ככל הנראה מהצורך להשיג לגיטימציה לאופן ההכרעה וההנהגה הלא-דמוקרטי בכך שמקבל ההחלטות מוצג כעל-אדם. כדאי לדון בערכם של אמנות או מדע מגויסים ולהזכיר כי למערכת החינוך הסובייטית היו לא רק מגרעות כי אם גם הישגים לא מועטים, שכיום אף מאומצים בישראל. כיצד ייתכן שילוב כזה בין דיכוי תרבותי לטיפוח תרבות?

במדיניות החוץ

הבידוד ומדיניות המצור מוחלפים בהפשרה הדרגתית, בין השאר בזכות מדיניות "הסוציאליזם בארץ אחת" של סטלין. ומכאן חל מעבר להשתתפות פעילה בזירה הפוליטית ואף נכונות לברית עם כוחות ליברליים, כאשר המצב באירופה עם עליית הפאשיזם מביא לשינוי במדיניות ולתמיכה בהקמת "חזית עממית" בצרפת ובספרד. מול זה עומדת התדהמה, כאשר נחתם החוזה הגרמני-סובייטי ב-1939. כדי להבין תדהמה זו, מומלץ להתחיל את ההוראה בכיתה חזקה דווקא בשאלה:

כיצד זכה הקומוניזם הרוסי לתמיכה בקרב אינטלקטואלים שוחרי חופש ברחבי העולם המערבי. לצורך כך ניתן להיעזר בשירים של ברכט, כמו "בשבח הקומוניזם", או בסרט כגון "אדומים", ולחלופין בקטעי עיתונות עברית שמאלית משנות ה-30 וה-40.

לקריאה נוספת

בכרך, צ' (1980). **אידיאולוגיות במאה העשרים**, האוניברסיטה המשודרת, תל-אביב.

דויטשר, י' (1953). **סטאלין – ביוגרפיה פוליטית**, תל-אביב.

ערן, ע' (עורך), **מדיניות החוץ של ברית המועצות**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

סולז'ניצין, א' (1975). **ארכיפלג גולג**, ירושלים.

אורוול, ג'ורג' (1972). **1984**, תל-אביב.

סרטים מומלצים

1984, מייקל רדפורד, 1984.

שמש בוגדנית, ניקיטה מיכאילקוב, 1994.

יחידה שנייה – הפאשיזם

פרק 4 – האידיאולוגיה הפאשיסטית

מוקדים

- הרקע האידיאולוגי של הפאשיזם – שורשים במחשבת המדינה האירופית.
- הרקע ההיסטורי לפאשיזם – תגובות למשבר מלחמת העולם הראשונה.
- עיקרי האידיאולוגיה הפאשיסטית

מטרות

- הבנת הפאשיזם כביטוי לזרמים ארוכי טווח במחשבה האירופית, וכתגובה למצב היסטורי קונקרטי.
- הבנת עיקרי האידיאולוגיה הפאשיסטית והקשרים ביניהם כביטוי לחשיבה טוטליטרית.

הצעות להוראה

פרק זה הוא פרק מבט־על קצר, בעיקרו תיאורטי. במצב של לחץ זמן או של הוראת הפאשיזם באיטליה כ"גשר", מומלץ לוותר על השאלות הנוגעות לרקע ההיסטורי-אידיאולוגי של הפאשיזם ועל הדיון במהותו. עם זאת, חיוני להיעזר בפרק לשם הבנת עיקרי האידיאולוגיה הפאשיסטית. עקרונות אלו חיוניים להבנת פעולות הפאשיזם בתהליך ההתבססות בשלטון, ולמעשה הם ישרתו את התלמידים גם בהבנת האידיאולוגיה הנאצית בהמשך.

הרקע האידיאולוגי של הפאשיזם – שורשים במחשבת המדינה האירופית

הקומוניזם מהווה אנטייתזה לתפיסת המדינה המערבית באופן בולט (עם שלילת רעיון הלאום וארגון החברה מחדש). לעומת זאת, ניתן לראות בפאשיזם דווקא המשך של רעיונות שעמדו בבסיס התפתחות המדינות האירופיות. יש להבהיר כי רעיונות כמו אלו של הובס ומקיאולי סייעו לייסוד מושג הריבונות ותורת המדינה. מומלץ להעמיד בפני התלמידים את השאלה היכן עובר הגבול בין ביסוס ריבונות המדינה וסמכות המשטר לבין האלהת המדינה ובניית משטר סמכותי.

הרקע ההיסטורי לפאשיזם – תגובות למשבר מלחמת העולם הראשונה

במיוחד בעבודה בגישת ההוראה המשקמת, כדאי לפתח דיון מקדים בשאלות המבררות מה הם התנאים הגורמים לנו כאזרחים לרצות מנהיג חזק, שלטון המתערב באופן החלטי יותר בחיינו והדגשה של עוצמת המדינה. מכאן יש לעבור לסקירת התנאים שגרמו ליחידים וקבוצות באירופה לנהות אחר הפאשיזם. חשוב להדגיש היבטים אלו כדי להבין כיצד יכולה תנועה השואפת בגלוי להגביל את זכויות האזרח ליהנות מתמיכה של רבבות אזרחים. לאחר הוראת עיקרי האידיאולוגיה, מומלץ לשאול כיצד כל היבט באידיאולוגיה הפאשיסטית יכול לענות על צרכים ומצוקות של האזרח במדינות אירופה שלאחר המלחמה.

האידיאולוגיה הפאשיסטית

מומלץ להראות כיצד עיקרי האידיאולוגיה הפאשיסטית משתלבים ותומכים אלו באלו. לדוגמה, עליונות המנהיג משמשת גם כאמצעי לפתור את סוגיית קבלת ההחלטות בשיטה השוללת את הדמוקרטיה והכרעת הרוב. הערצת המלחמה היא גם כלי לשמירת אחדות האומה.

חשוב לשים לב להיבט דו משמעי וחמקמק מעט בפאשיזם. מצד אחד, זוהי תנועה אידיאולוגית במובהק, המרבה בניסוח מניפסטים ועיקרי אמונה. מצד אחר, זוהי תנועה שהפעולה וביסוס הכוח חשובים בה באופן מוצהר יותר מהמחויבות לעיקרון כלשהו. יש הרואים באידיאולוגיה הפאשיסטית בעיקר כלי לתפיסת השלטון וגיוס תמיכה, ולא מניע אמיתי או "אני מאמין" של המפלגה וההנהגה. בכיתה חזקה ניתן להעלות לדיון את השאלה: האם מדובר באידיאולוגיה שהאוחזים בה מסורים לה מעבר לאינטרסים אישיים, או בתמרון מתוחכם להשגת כוח וביסוס שלטון. בהמשך, שאלה זו יכולה גם להדריך את ניתוח פעולותיו של מוסוליני לאחר עלייתו לשלטון.

לקריאה נוספת

בכרך, צ' (1980). **אידיאולוגיות במאה העשרים**, תל-אביב.

פסמור, ק' (2006). **פשיזם: מבוא**, תל-אביב.

שטרנהל, ז', שניידר, מ', אשרי, מ' (1992). **יסודות הפשיזם: ממד תרבותי למהפכה**

פוליטית, תל-אביב.

פרק 5 – הפאשיזם באיטליה

קו מנחה

הפאשיזם באיטליה כביטוי למשבר הדמוקרטיה וכדגם למשטר טוטליטרי

מוקדים

- הגורמים לעליית הפאשיזם באיטליה
- ייסוד המפלגה והדרך לשלטון
- ביסוס המשטר הטוטליטרי הפאשיסטי

מטרות

- התלמידים יבינו את הרקע לעליית הטוטליטריות בתוך מדינה דמוקרטית.
- התלמידים יכירו את מאפייני השלטון הטוטליטרי הפאשיסטי באיטליה.

הצעות להוראה

הסיבות לעלייתו של הפאשיזם לשלטון

בדיון ניתן למיין עובדות וציפיות של איטליה שלאחר המלחמה בתחומים הבאים: הטריטוריאלי, הכלכלי, המדיני. בכל תחום ניתן להתחקות אחר גורמים מבניים, מצד אחד, ואחר גורמים הקשורים במלחמת העולם הראשונה ובניצחון הקומוניסטים בברית המועצות, מצד שני. אפשר לארגן את הנתונים בטבלה.

דוגמאות:

השפעת ספיחי המלחמה –

- איטליה מדינה מנצחת, אך אינה זוכה להישגים המקווים; התוצאה: תסכול ואלימות (פרשת פיומה).
- הקשיים הכלכליים הנובעים מהמלחמה ומסיומה.
- הבהלה מ"הסכנה האדומה" היא מרכיב חשוב בניצחון הפאשיזם – במיוחד מאחר שהשמאל היה רב עוצמה באיטליה וניסה לחקות את ההצלחה של הבולשביקים.

בעיות מבניות:

- חוסר היציבות המדיני המסורתי – השיטה האלקטורלית גורמת פיצול, קיטוב מפלגתי ונפילת ממשלות.
- מקומה המיוחד של הקתוליות. עוצמתו של האפיפיור ומפלגת הפופולרים.
- כוחן הרב של מפלגות הפועלים, בעלות מסורת של שימוש באלימות (קומוניסטים, סינדיקליסטים).
- הניגוד שבין הצפון המפותח לבין הדרום האגררי.

עליית מוסוליני לשלטון

ראוי לעקוב אחר דרכי פעולתם של מוסוליני ושל המלך, הצבא, ושאר המפלגות בשנים 1919–1922. פעולתו של מוסוליני שימשה להיטלר דגם לחיקוי. הכוחות הדמוקרטיים, המלך והצבא חששו מהאלימות השמאלית, מהאנרכיה של שביתות הפועלים ומהפעולה הישירה שלהם (תפיסת בתי החרושת וניהולם) יותר מאשר מפעולת הפאשיסטים, ומכאן חולשת פעולתם ברגעים המכריעים. הפאשיסטים מפעילים אמצעים יעילים כמו תעמולה ושימוש דמוגי באמצעי התקשורת כנגד הממשל חסר האונים, שאינו מצליח לשמור על הסדר במדינה; הבטחות לשכבות שונות, הקמת מיליציות. הם מתנהגים כשולטים במקום השלטון הקיים. כאשר השלטונות החוקיים חסרי אונים מול השמאל המשבש את הפעילות במדינה, הפאשיסטים מפעילים אלימות ושוברים את השביתות ואת תפיסת בתי החרושת.

הפאשיזם מנצל את הדמוקרטיה לשם הריסתה

בכיתה הלומדת פרק זה כהרחבה, מומלץ להדגיש כי מדובר בתהליך עלייה לשלטון מהיר מאוד שכלל שימוש בכוח גלוי, ולעומתו תהליך ביסוס השלטון וביטול הדמוקרטיה היה הדרגתי. דבר זה ישמש בהמשך בסיס להשוואה והנגדה מול הנאציזם, שבו העלייה לשלטון היתה איטית ודמוקרטית לכאורה, ואילו ביטול הדמוקרטיה היה מהיר וקיצוני.

הפאשיזם בשלטון

מדוע זכה הפאשיזם לאהדה באיטליה ובעולם, ואפילו בארץ ישראל? (התשובה לשאלה תינתן תוך ניתוח הפעילות של מוסוליני. מן הראוי להראות את כל הנתונים ה"חיוביים" של המשטר).

- מצדדי הפאשיזם הציגו אותו כמשטר שבו מתקיימות בחירות ועם זאת חוקת בחירות חדשה פותרת את בעיית חוסר היציבות.
- המשטר הקורפורטיבי מוצג כהישג אדיר – וכתחליף לשתי השיטות העולמיות הפסולות: הדמוקרטיה-ליברלית והסוציאליסטית-קומוניסטית.
- שיפור הכלכלה, הבטחת עבודה ותחיקה סוציאלית. "הרכבות יוצאות בזמן".
- פעילות תרבות ופנאי.
- חיסול "הסכנה האדומה".
- מדיניות החוץ של מוסוליני בשנות ה-20 לא היתה תוקפנית מדי עבור העולם החיצוני, אך החזירה לאיטלקים את גאווה, שנפגעה בתקופה 1919–1922.
- נכונותו של הפאשיזם להגיע להסכמה עם מעבידים, פועלים, הכנסייה וכד'.
- נוכח כל ההישגים הנ"ל – ובמיוחד נוכח המצוקה בארצות העולם השונות – ניתן להבין את קסמו של הפאשיזם.
- היסוד האלים שבפאשיזם היה מתון ביחס ומוסווה.

במציאות ניתן להבחין בפרצופו האמיתי של הפאשיזם:

- דיקטטורה בוטה במסווה שקרי של דמוקרטיה.
- רדיפת המתנגדים. איסור קיומן של מפלגות אחרות.
- מוסדות המפלגה – המועצה הפאשיסטית העליונה והמיליציה הפאשיסטית, ובמיוחד מוסד ה"דצ'ה" – הם השולטים באיטליה.
- האלימות.
- האילוף באמצעות הסברה ודמגוגיה במוסדות החינוך ובתנועות הנוער.
- התעמולה, השימוש באמצעי התקשורת, המצעדים, הבנייה הראוותנית.

מומלץ לקשר בין עיקרי האידאולוגיה הפאשיסטית לבין דרכי הגשמתם בפעולות המשטר והדרך שבה תרמו לחיזוק השלטון. דבר הניתן לביצוע בטבלה או בתרשים זרימה.

אידאולוגיה	דרך יישום	תרומה לחיזוק השלטון
עליונות המנהיג	בניית תפקיד הדצ'ה.	הממשלה הבנויה ממעריצי הדצ'ה מקבלת החלטות לפי הוראותיו
	חוק ההסמכה.	
	פולחן אישיות	

אחדות ועליונות האומה	ביטול מפלגות.	חיזוק כוח המנהיג.
	כלכלה קורפורטיבית.	ביטול מלחמת המעמדות.
	ביטול איגודים מקצועיים	דיכוי מוקדי כוח המתנגדים לפאשיזם
הערצת הכוח	מצעדים ומחוות, תנועת נוער חצי צבאית.	
	מדיניות חוץ תוקפנית.	
	באתיופיה/אלבניה/ספרד	

לקריאה נוספת

ויסקמן, א' (1977). **אירופה של רודנים 1919–1945**, תל-אביב.
מק-סמית, ד' (1984). **מוסוליני**, תל-אביב.

סרטים מומלצים

הקונפורמיסט, ברנרדו ברטולוצ'י. 1971.

פרק 6 – הפאשיזם בארצות נוספות

קו מנחה

הפאשיזם כהשראה וכגורם תומך לעליית משטרים סמכותניים ופאשיסטיים בארצות נוספות

מוקדים

- עליית הדיקטטורה של פראנקו בספרד
- התמוטטות הדמוקרטיה במזרח אירופה

מטרות

- התלמידים יבינו כיצד התרחבה השפעת הפאשיזם בזירה האירופית.

הצעות להוראה

מלחמת האזרחים בספרד כבמה למאבק הפאשיזם מול הקומוניזם והליברלים. מומלץ להראות כיצד ספרד מגיעה לדיקטטורה הצבאית של גנרל פראנקו כתגובה לקשיי ההתמודדות עם הפוליטיקה הדמוקרטית ותנודותיה הקיצוניות. חשוב לתהות על מניעי המעורבות של הקומוניסטים במאבק למען הרפובליקה הדמוקרטית הספרדית, האם סטלין מעוניין בהישרדות הדמוקרטיה המערבית או בצמצום כוחה של גרמניה?

מומלץ לשאול מהו הדומה ומה השונה בין הדיקטטורה הספרדית והפאשיזם האיטלקי. כאן נדרשת הבחנה מبدלת דקה, הנוגעת בעיקר לעובדה שמדובר בדיקטטורה צבאית ובמנהיגות לא אידיאולוגית.

יש מקום לבחון את הפופולריות של הפאשיזם גם בדמוקרטיות ותיקות, בעיקר בצרפת, ולתהות מדוע לא הצליח לעלות בהן לשלטון למרות שעברו משברים כלכליים ופוליטיים קשים. מצד אחד, ניתן לזהות כאן את השפעת המסורת הדמוקרטית, שהינה שיטה הנלמדת על ידי התנסות, ומחויבות האזרח אליה נרכשת בהדרגה. מצד אחר, ניתן לזהות היערכות חירום של קואליציות פוליטיות רחבות, כמו החזית העממית בצרפת, שמבטאת למידת לקח מעליית הפאשיזם באיטליה.

לקריאה נוספת

המינגווי, א' (2006). **למי צלצלו הפעמונים**, תל-אביב.
שטרנהל, ז' (1988). **לא ימין ולא שמאל: האידיאולוגיה הפשיסטית בצרפת**, תל-אביב.
בן-עמי, ש' (1978). **ספרד בין דמוקרטיה לדיקטטורה 1936-1977**, תל-אביב.

סרטים מומלצים

תמימות וחופש, קן לואץ'. 1995.

יחידה שלישית – המדינות החדשות והיהודים באירופה בין שתי מלחמות העולם

פרק 7 – המדינות החדשות ושאלת המיעוטים באירופה

שיקולים בבחירת פרקים

פרק זה הוא פרק מבוא שהינו חיוני להבנת סיפורה של יהדות פולין בין מלחמות העולם. עם זאת, הוא אינו הכרחי להבנת הפרקים על אודות יהדות ברית המועצות או יהדות גרמניה, וזאת על אף שגם הן מדינות חדשות, שכן הראשונה לא היתה מחויבת לחוזי המיעוטים ולעקרון ההגדרה העצמית ואילו בשנייה לא התפתחה בעיית מיעוטים ואף היהודים היו בה מיעוט זניח ומשולב היטב. לצורכי הדיון בנושאים אלו ניתן לתת הקדמה קצרה של המורה המסכמת את עיקרי הפרק, אך ורק לשם השוואה. בבחירת הקהילה היהודית שעליה תלמד הכיתה מומלץ להתחשב בשיקולים הבאים: משקל הקהילה היהודית ביהדות העולמית, ודגם הטוטליטריות שלימדנו בכיתה. בכיתה שבה נלמד נושא **הקומוניזם**, מומלץ להמשיך בהוראת יהדות **ברית המועצות**. בכיתה שבה נלמד נושא הפאשיזם מומלץ לבחור בין יהדות **פולין** ליהדות **גרמניה**. במקרה שבו נלמד על יהדות **גרמניה** (פרק 12), יש להקדים לכך גם את הוראת קטע המבוא על אודות **רפובליקת ויימאר** בפתיחת היחידה החמישית.

קו מנחה

שאלת המיעוטים כמבחן לדמוקרטיה הצעירות

מוקדים

- המדינות החדשות
- שאלת המיעוטים וחוזי המיעוטים

מטרות

- התלמידים יבינו את העקרונות שעל פיהם הוקמו ואת הקשיים שעמם התמודדו המדינות החדשות באירופה.

- התלמידים יעמדו על הקשר בין שאלת המיעוטים לעקרון ההגדרה העצמית ועל חוזי המיעוטים כפתרון הכולל סתירות לעקרון הריבונות.

הצעות להוראה

מומלץ לפתוח בהקראת סעיף ההגדרה העצמית מ-14 הנקודות של וילסון ולפנות לעיון במפות אירופה של "לפני-אחרי" 1918. בעזרת המפה ננסה לענות על השאלה: האם אכן הוגשם העיקרון (למראית עין כן). לאחר מכן כדאי להציג את רשימת הבעיות שעמן התמודדו המדינות החדשות, ולסיים בבעיית המיעוטים. בדיון בבעיית המיעוטים חשוב לציין כי עצם העיסוק במיעוטים קשור לרוב לתפיסה לאומית אתנית; ולבחון מדוע לא ניתן היה בפועל כמעט בשום מקום לקיים את עיקרון ההגדרה העצמית במלואו.

בסיום שיעור זה מומלץ לקרוא את אחד מחוזי המיעוטים ולדון בשאלה: האם בהענקת זכויות קבוצתיות למיעוט יש פגיעה בריבונות המדינה ובעקרון ההגדרה העצמית או הרחבה שלהם.

לקריאה נוספת

גורלי, ד' (1952). **שאלת המיעוט היהודי בחבר הלאומים**, ירושלים.
 תומסון, ד' (1984). **אירופה מאז נפוליאון**, ב' (פרק 24), תל-אביב.

פרק 8 – היהודים בברית המועצות

קו מנחה

יהודי ברית המועצות, בין פתיחת הזדמנויות לדיכוי טוטליטרי

מוקדים

- שינויים דמוגרפיים וכלכליים
- שינויים תרבותיים
- יחס המשטר הקומוניסטי, בין שוויון לדיכוי

מטרות

- התלמידים יכירו את השינויים העיקריים במעמד המשפטי, בחברה, בכלכלה ובתרבות היהודים בברית המועצות.
- התלמידים ידונו בשאלת יחס המשטר הסובייטי ליהודים, יציגו דוגמאות לצדדיו השונים ויקבעו עמדה ביחס להשפעתו על היהודים.

הצעות להוראה

את הדיון ניתן למקד בסתירות המרכזיות שבמצבם של היהודים בברית המועצות באותן שנים: מצד אחד, שיפור מצבם לעומת תקופת השלטון הצאריסטי – המתבטא, בראש ובראשונה, בהענקת **שוויון זכויות** ובמלחמה באנטישמיות; מצד אחר, הוקם שלטון דיקטטורי מדכא, הדוגל באידיאולוגיה המתקשה להכיר ביהודים כלאום וומתנגדת ליהדות כדת. התוצאות היו רדיפת הדת היהודית, דיכוי הציונות והצרת חופש הפעולה של ארגונים יהודיים רבים.

סקירה של דברי ימי היהודים בתקופת המהפכה והשלטון הקומוניסטי מחייבת ידע של האירועים בברית המועצות, כולל תקופות המשנה. לפיכך ראוי להצמיד את הוראת ההיסטוריה היהודית להוראת ההיסטוריה הכללית המתאימה (ראו יחידה ראשונה). יתר על כן – בידודה היחסי של ברית המועצות וניתוק הקשר בין יהודיה ליהדות העולמית מצדיקים הוראה של ההיסטוריה הכללית והיהודית של מדינה זו כיחידה אחת.

אם יש בכיתה תלמידים שמשפחתם עלתה מברית המועצות – אפשר ורצוי להתייחס לנושא בצורה יותר מפורטת, מה גם שייחודה התרבותי והמקצועי של יהדות ברית המועצות עוצב במידה רבה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. רצוי לעודדם לחקור, במידת האפשר, את קורות משפחותיהם באותה תקופה, ולהביא את התיאורים לכיתה.

בשל מורכבותו של הנושא – יש להתאים את ההוראה לכיתה. ההיבטים האידיאולוגיים מחייבים הבנת מה של התורה המרקסיסטית, ורק אם זו קיימת ניתן להסבירם כהלכה.

השאלה המרכזית היא בדבר השינויים במעמדם של היהודים בתקופה

הסובייטית.

קודם כל יש לזכור כי רוסיה הצארית חלשה על יישוב יהודי נרחב מזה שחי בברית המועצות בשנים שבין שתי המלחמות.

בצד הזכות עברו היהודים בשנים אלו תמורות מרשימות:

- היהודים זכו לשוויון זכויות.
- האנטישמיות גונתה והוקעה רשמית על ידי השלטונות הקומוניסטיים.
- "תחום המושב" בוטל, והתאפשרה נהירתם של יהודים לערים הגדולות.
- מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית התאפשרה השתלבות והתפתחות מרשימה במדינה הסובייטית. יהודים רבים השתלבו בפקידות של המדינה ושל המפלגה, בתעשייה ובענפי כלכלה נוספים; נפתחו בפניהם אפשרויות לרכישת השכלה ולעיסוק במקצועות חופשיים. בנושא הכלכלי, מצבם של היהודים משתנה בהתאם לתמורות במדיניות הכלכלית שאפיינה את התקופה.
- אחוז משמעותי של הפעילים בקרב המפלגה השלטת, כולל בצמרת המפלגה, היה יהודים.
- היתה הכרה ביהודים כקבוצה הראויה לאוטונומיה. התאפשרה פעילות של מוסדות יהודיים מגוונים בתחומים פוליטיים ותרבותיים-חינוכיים.
- ניסיון להקים חבל אוטונומי יהודי בברית המועצות.

אולם לא הכל היה חיובי, אפילו יחסית לתקופת הצארים האחרונים:

- האנטישמיות לא פגה, למרות עמדה פורמלית שלילית כלפיה.
- המשטר הטוטליטרי חיסל את קיומן של כל המפלגות, למעט המפלגה הקומוניסטית. כך עלה הכורח על פעילות מפלגתית ענפה בקרב הציבור היהודי הגדול שחי בברית המועצות.
- הציונות הרוסית היתה ענף מרכזי בתנועה הציונית העולמית בתקופת הצארים. בתקופה הסובייטית הפעילות הציונית נרדפה ונאסרה בהדרגה. הביסוס לרדיפה זו נעוץ בקושי להכיר ביהודים כלאום על פי התיאוריה המרקסיסטית. אם היהודים אינם לאום, אי אפשר להשלים עם פתרון "לאומי" של הבעיה היהודית, שהוא העומד ביסוד העלייה לארץ. לדרכם, הפתרון לבעיה היהודית יבוא עם סיום התהליך של בניית הסוציאליזם בברית המועצות. הציונות היא סטייה לאומנית בורגנית.
- רדיפת העברית היא ביטוי נוסף לאי ההכרה בלאום היהודי במובן הציוני. העברית נתפסה כלשון בורגנית וציונית, ולא כלשונם של העם או העמלים היהודים.
- רדיפת הדת היהודית, כמו גם כל הדתות, שוב בהתאם לעקרונות המרקסיזם, סגרה עוד נתיב פעילות יהודי עצמאי בברית המועצות.
- יהודים רבים, בעיקר מהמעמד הבורגני, איבדו ממעמדם הכלכלי במדינה.

- יהודים רבים הוכחדו בטיהורים הגדולים, במיוחד מאחר שחלקם בהנהגה היה גדול יחסית. רבים הוגלו לסיביר ולמקומות נוספים. סיכומו של דבר: יהודים סבלו מהעריצות של המשטר הטוטליטרי הסובייטי לא רק כיהודים, אלא גם כתושבי ברית המועצות.

הנה כי כן, בשטחים רבים מצבם של היהודים הורע.

יש לשאול: **כיצד ניתן להבין את הסתירות שבמדיניות הסובייטית כלפי היהודים?**

קיים מתח בין התיאוריה המרקסיסטית לבין המציאות בברית המועצות. את התיאוריה כדאי להציג בכיתה בעזרת הגדרת הלאומיות על ידי סטלין, ולפיה ניתן לומר שהיהודים אינם עם. במציאות היתה קיימת קהילה יהודית גדולה, ורבים דיברו יידיש ולא רוסית. אם רצו הסובייטים לעשות בקרבם נפשות ולזכות בתמיכתם – בהכרח היו צריכים לפנות אליהם בשפתם שלהם. היהודים יכלו לתרום ליציבות המשטר הקומוניסטי, בהיותם ציבור משכיל, שיכול לעזור בניהול המדינה.

מכאן המדיניות רבת הסתירות, שבולטת במיוחד ביחס ליהודים כעם: המשטר הכיר בלאומיות יהודית ובזכות לאוטונומיה, אך לא ב"לבוש" הציוני, אלא במסגרת עממית-פרולטרית בברית המועצות. כאן כדאי לדון בחוזר הסודי של היבסקציה משנת 1922.

- נושא הדגל של הלאומיות הוא הפרולטריון היהודי.
- שפתו של העמל היהודי היא יידיש ולא עברית. לא ארץ ישראל, אלא ברית המועצות היא מולדת היהודי הסובייטי. ואם חפצים בפתרון טריטוריאלי, יש לחפש אותו ברחבי המדינה, למשל בִּירוֹבִּיג'אן. מכאן גם ההכרה ביידיש במערכת החינוך, בתיאטרון ובספרות – ומכאן רדיפת העברית.
- הקומוניסטיים היהודי והיבסקציה היו מכשיר לשליטה ביהודים, ולא מוסדות אוטונומיים של ממש, והם אכן חוסלו בהדרגה. מבחינה זו היתה ההכרה של המשטר בייחוד היהודי מינימליסטית. בשנות ה־30, במקביל לשלטון האימים שהושלט על ידי סטלין, גברה רדיפת הסממנים היהודיים, שעד אז עוד הותרו בתחום התרבות והחינוך.
- מדיניות השלטון כלפי היהודים אינה עקבית; לעתים גובר הקו המכיר בלאומיות היהודית ולעתים הוא נרדף.
- תהליך ההתרחקות של היהודים מתרבות, שפה ודת יהודיות היה מהיר, הן בשל לחץ חיצוני והן מרצון.

- אולם למרות ההתבוללות היהודים לא נעלמו ולא נטמעו בחברה הכללית – במידה רבה משום שבפועל החברה הכללית לא קיבלה אותם בצורה מלאה. לכן יש המשך ליהודים וליהדות עד לימינו אלה. כאן ניתן לעמוד על הפער שבין המלחמה הרשמית באנטישמיות לבין גילוייה בפועל. גם זו סתירה בין מציאות לבין תיאוריה במדינה זו.

תוך כדי הדיון יש לעמוד, ככל שניתן ועל פי רמת הכיתה, על התמורות שחלו במצב היהודים על פי תקופות המשנה – **תקופת הקומוניזם והמלחמה, תקופת הנא"פ, תקופת שלטון היחיד של סטלין.** יותר מבכל מקום אחר, ההיסטוריה של יהודי ברית המועצות היא חלק מדברי ימי ברית המועצות עצמה.

לקריאה נוספת

אלטשולר, מ' (תשמ"א). **היבסקציה בברית המועצות 1918–1930**, תל-אביב.
 בן אליהו, י', חלילי, מ', ושמוחוני, מ' (עורכים), (1965). **חקלאים יהודיים בערבות רוסיה**, תל-אביב.
 פינקוס, ב' (1986). **יהודי רוסיה וברית המועצות – תולדות מיעוט לאומי**, ירושלים.
 צור, י' (1976). **התפוצה – מזרח אירופה**, ירושלים.
 קולת, ש' (עורכת), (1994). **הקיום היהודי בתפוצות במאה ה-20**, האגף לתכניות לימודים, "מעלות", ירושלים.

ניתן למצוא תצלומים רבים בחיפוש בקטלוג הצילומים של YIVO, המרכז האמריקני לחקר יהדות מזרח אירופה, בעיקר בחיפוש מתקדם תוך ציון עיר בברית המועצות. <http://yivo1000towns.cjh.org/default.asp>

פרק 9 – היהודים בפולין בין שתי מלחמות העולם

קו מנחה

יהדות פולין בין מצוקה לפריחה פוליטית-תרבותית

מוקדים

- שינויים דמוגרפיים וכלכליים
- שאיפות לאומיות ומאבק פוליטי
- תרבות יהודית עצמאית
- אנטישמיות והתגובות כלפיה

מטרות

- התלמידים יכירו את יהדות פולין כיהדות הגדולה ביותר ובעלת הקיום הפוליטי העצמאי התוסס ביותר בין שתי מלחמות העולם.
- התלמידים יעמדו על השינויים במעמד המשפטי, בכלכלה ובתרבות של יהודי פולין עם הקמת פולין החדשה.
- התלמידים יעמדו על המתח שבין ההזדמנות לאוטונומיה ובין האנטישמיות הגוברת ביחס ליהודי פולין.

הצעות להוראה

יהדות פולין נבחרה לפתוח את הדיון בקהילות היהודיות בשל משקלה בהיסטוריה היהודית בת הזמן. את הדיון במצב היהודים בפולין ניתן בין השאר לקיים סביב ההערכות לגבי תהליך ההידרדרות מסוף שנות ה־20. האם מדובר במשבר זמני בתוך הקשר של פריחה חסרת תקדים או שזהו תהליך של הדרה והידלדלות המוביל לקראת קטסטרופה? זהו למעשה דיון העוסק בהבדל בין שתי הגישות שהתקיימו בציבוריות היהודית בפולין עצמה ובישוב. האחת הציונית, היוצאת מנקודת המבט של **שלילת הגולה**, ומתייחסת אל יהדות פולין כמצויה באיום קיומי וכעתודה להגשמת הציונות. האחרת, הקשורה לאוטונומיזם, רואה את התפוצה או הפזורה כבסיס קבוע ופלורליסטי בהיסטוריה של העם. מעניין בהקשר זה לקרוא את הערכתו הפסימית של גרינבוים (בפרק) ואת תחזית

הקטסטרופה של ז'בוטינסקי (בפיסקה הבאה). האם יש לפרש אותן כביטוי של ייאוש אותנטי מסיכויי יהדות פולין לשרוד או כתעמולה לעלייה?

זה שלוש שנים אני פונה אליכם, יהודי פולין, עטרת יהדות העולם, בקריאה. אני מזהיר אתכם בלא הפוגה, שהקטסטרופה (האסון) מתקרבת. שערותי וזקני הלבניו בשנים אלו, כי לבי שותת דם על שאתם, אחים ואחיות יקרים, אינכם רואים את הרהגעש שיתחיל תיכף לפלוט את אש ההשמדה. אני רואה מראה איום; הזמן קצר בו אפשר עוד להינצל. אני יודע: אינכם רואים, כי אתם טרודים ובהולים בדאגות יום-יום.

האזינו לדברי בשעה השתיים-עשרה: למען השם! יציל-נא כל אחד את נפשו, כל עוד יש זמן לכך – והזמן קצר!

"בהלך-רוח של ט' באב", מתוך נאום בווארשה, ט' באב תרצ"ח, אוגוסט 1938, מופיע בתוך: ז'בוטינסקי, ז' (1981) עקרונות מנחים לבעיות השעה, תל-אביב: מכון ז'בוטינסקי עמ' 160

ניתן למקד את הדיון בשני המרכיבים שתוארו לעיל:

1. כיצד פולין מתייחסת לבעיה היהודית? מהן התמורות ביחס ליהודים בתחומים השונים (זכויות אזרח, אוטונומיה, שותפות בפוליטיקה הפולנית, בכלכלתה ובתרבותה) בשנות ה-20 וה-30?
2. יהדות פולין מנקודת מבט יהודית – השקפות ופעילות מדינית, כלכלית ותרבותית.

במסגרת שני ראשי פרקים אלה יש להדגיש את המרכיבים הבאים:

- השינויים שחלו במצב יהודי פולין בשל כינונה של המדינה מחדש, ומשמעות הרכבה הרב-לאומי של פולין. מקומם של היהודים כאחד מהמיעוטים.
- המגבלות שהוטלו, או נכפו, על פולין באמצעות חוזי המיעוטים – יש להסביר את עמדות הצדדים בנושא. שיקולי עצמאות וריבונות מביאים להתנגדות פולנית, לגיטימית מבחינתם, מול לגיטימיות חוזי המיעוטים בעיני היהודים והמעצמות הכופות אותם. לתלמידים המזלזלים בחשיבות ההיסטוריה אפשר להראות כי לניסיון ההיסטורי יש חשיבות מעשית. הניסיון המר של העולם הדמוקרטי, ושל היהודים, בנוגע לאפליית מיעוטים, ובמיוחד בנוגע לאנטישמיות במזרח אירופה, מביא להחלטה בדבר חוזי המיעוטים.

- מוקד חשוב במסגרת זו הוא הדיון בתקפותם של שני העקרונות המרכזיים: **הזכות לשוויון אזרחי מול הזכות לאוטונומיה**. האם יש סתירה ביניהם? התפיסה המכירה בזכותו של מיעוט ליהנות מזכויות אזרחיות ככל האזרחים ומזכויות מיוחדות כבני מיעוט מוגדר הקשתה מאוד על פולין רבת הלאומים ומקובלת היום יותר משהיתה באותם ימים. חוזי המיעוטים משמעותיים לכן גם מבחינה עקרונית. אלא שכידוע המדינות שכפו את חוזי המיעוטים לא היו מוכנות להתערבות דומה בריבונותן שלהן.

תוכנית **האוטונומיה הלאומית-פרסונלית** ליהודים במדינה הפולנית מתפתלת בין שלוש נקודות מוצא: (1) הדרישה מהיהודים להפגין נאמנות למולדת הפולנית; (2) הרצון לזכויות אזרחיות מלאות; (3) הדרישה לאוטונומיה.

- בשלב הבא מתברר, שבקרב היהודים עצמם קיימות גישות שונות בתכלית לגבי מקומם במסגרת המדינה הפולנית – **תפיסות הבונד, האורתודוקסים, הציונים, המתבוללים**. ספר הלימוד מניח שהתלמידים מכירים את ההשקפות הנ"ל, ואם אין פני הדברים כך בכיתה – יש להרחיב. אין ספק שחילוקי הדעות בין היהודים מבהירים את מורכבותה של בעיית היהודים בפולין. אפשר לחלק את הכיתה לקבוצות, כשכל אחת מציגה אחד מהזרמים. לכל גישה יש לגיטימיות מבחינת נקודות המוצא של בעלי ההשקפה. הגישה הסוציאליסטית של הבונד אינה יכולה לקבל את התפיסה הציונית. הגישה של האורתודוקסים שוללת את הבסיס הלאומי הציוני ומסתפקת בזכויות אזרחיות ובזכויות לחופש דת וחינוך דתי, ועוד. בפרספקטיבה של השואה הוויכוח בין ההשקפות מתגמד. מן הראוי להצביע בדיון הכיתתי על הצורך להבין את ההיסטוריה הן מנקודת המבט של זמן ההתרחשויות, והן בפרספקטיבה של הזמן.

- **פעילות היהודים למען זכויותיהם** ממחישה את הקשיים שבמימושן. הכישלון בהשגת האוטונומיה מבליט את עוצמת הלאומיות המודרנית, יחסית לעקרונות הדמוקרטיה והכבוד למיעוטים.

- אם בשנות ה־20 עדיין נשמרו כללים של דמוקרטיה – לפחות למראית עין – בשנות ה־30 המצב משתנה. כאן יש מקום להבליט את הקשר שבין התמורות הכלליות בעולם לבין התמורות במצב היהודים. **האנטישמיות** הופכת עכשיו לגיטימית – והימים של מאבק לאוטונומיה נראים רחוקים מן המציאות.

- **בתחום הכלכלי** – המבנה הכלכלי של האוכלוסייה היהודית שונה מזה של האוכלוסייה הכללית. המדינה מנסה להתמודד עם קשיים כלכליים רציניים. העובדה, שמשקלם של היהודים במקצועות עירוניים כגון מסחר ומקצועות

חופשיים בולט הרבה מעבר לחלקם באוכלוסייה, נתפסת על ידי המדינה הפולנית, שרוצה להמריא, כעוול הטעון תיקון. המדינה מנצלת כל תקנה לחיזוק הכלכלה, ונוקטת צעדים להעברתה לידיים פולניות אתניות. לדוגמה: ה"נומרוס קלאוזוס" לגבי קבלת יהודים ללימודים גבוהים הוא ניסיון לתקן פער שנתפס כבלתי צודק לדעת הפולנים. עבור היהודים ה"נומרוס קלאוזוס" חמור הן מבחינה כלכלית והן מבחינת הפרת שוויון הזכויות. הצעדים השונים של פולין לייצוב כלכלתה פוגעים ביהודים גם אם אין בכוונתם לפגוע ביהודי כיהודי. בעקבות המשבר הכלכלי הגדול, ובעקבות התגברות הקיצוניות של הימין באירופה ובפולין – מתרבות תופעות אנטישמיות בתחום הכלכלי, והן הולכות ומחריפות ככל שהמצב בפולין מתערער.

- **חיי הרוח והחינוך** – יש לציין שעל אף העדר אוטונומיה פורמלית, פולין היא מרכז רוחני ותרבותי חשוב בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

לקריאה נוספת

ברטל, י' וגוטמן, י' (1997). **קיום ושבר – יהודי פולין לדורותיהם**, ירושלים.
 לנדא, מ' (תשמ"ו). **מיעוט יהודי לוחם – מאבק יהודי פולין 1918–1928**, ירושלים.
 מלצר, מ' (תשמ"ב). **מאבק מדיני במלחמת – יהודי פולין 1935–1939**, תל-אביב.
 צור, י' (1976). **התפוצה – מזרח אירופה**, ירושלים.
 קולת, ש' (עורכת), (1994). **הקיום היהודי בתפוצות במאה ה-20**, האגף לתכניות לימודים, "מעלות" ירושלים.

ניתן למצוא תצלומים רבים בחיפוש בקטלוג הצילומים של YIVO, המרכז האמריקני לחקר יהדות מזרח אירופה, בעיקר ב"חיפוש מתקדם" תוך ציון עיר בפולין. <http://yivo1000towns.cjh.org/default.asp>

ניתן למצוא ברשת האינטרנט סרטים אודות חיים יהודיים בקהילות פולין בין מלחמות העולם באתר ארכיון ספילברג לקולנוע יהודי. הסרטים אינם ניתנים להורדה מרשת האינטרנט, אך ניתנים להקרנה ישירות ממחשב המחובר לרשת בעזרת מקרן. יש לחפשם באתר, בדרך כלל תחת הכותרת "חיים יהודיים ב... (לבוב,

קראקוב ועוד) " <http://w3.castup.net/spielberg/?Lang=he>

יחידה רביעית – ארצות אגן הים התיכון והקהילות היהודיות

פרק 10 – בין קולוניאליזם לתנועות לאומיות מקומיות

קו מנחה

ארצות המזרח התיכון בין קולוניאליזם לעצמאות

מוקדים

- שיטת המנדטים
- דפוסי השליטה השונים של בריטניה וצרפת
- התפתחות לאומית מקומית

מטרות

- התלמידים יבינו את הבסיס האידיאולוגי והמניעים הפוליטיים לשיטת המנדטים.
- התלמידים ישוו בין דפוסי השליטה הקולוניאלית של בריטניה וצרפת ויעמדו על השפעותיהם הנבדלות במדינות המזרח התיכון.

הצעות להוראה

המנדטים – יישום עיקרון ההגדרה העצמית או המשך הפוליטיקה האימפריאליסטית:

דיון בשאלה זו נדרש כדי לערב את התלמידים בקביעת עמדה כלפי השיטה, ובכדי לעמוד על דו-משמעותה. מצד אחד, אכן יש כאן לראשונה ניסיון לנהל שטחי שליטה מחוץ לאירופה ברוח "אירופית" ולא אימפריאליסטית; המעצמות נדרשות לטפח את ארצות המזרח התיכון לקראת עצמאות לפי עיקרון ההגדרה העצמית, תוך החדרת חוקות מערביות. מצד אחר, המעצמות ממשיכות בפועל להחזיק כוחות צבאיים בארצות אלו, לנצלן מבחינה כלכלית או ביטחונית ולהגביל את עצמאות המוסדות והמנהיגים המקומיים. כמו כן, קביעת הגבולות של אזורי השליטה, שיהפכו למדינות, לא התבססה על עקרון ההגדרה העצמית בלבד אלא

במידה רבה על האינטרסים של המעצמה השולטת. הדבר בולט במיוחד בעיצוב גבולות עיראק, לבנון ופלסטינה-א"י.

בכיתה שלמדה על אודות המדינות החדשות באירופה, מומלץ לבצע השוואה בין טיפול המעצמות המנצחות בשטחי מרכז ומזרח אירופה לבין הכרעותיהן לגבי שטחי השליטה של האימפריה העות'מנית המנוצחת. ניתן לראות כאן גם את הדומה (עקרון ההגדרה העצמית, הענקת עצמאות בשנות ה-30 וקבלת מדינות עצמאיות לתוך חבר הלאומים בסוף התהליך). אך חשוב לשים לב לשונה, לעובדה שבאירופה ניתנה למדינות החדשות עצמאות מיידית. אפשר לראות בעיכוב העצמאות במזרח התיכון עדות לגזענות, או לחלופין – תפיסה מפוכחת יותר מאשר באירופה, לגבי מוכנות המדינות לדמוקרטיה.

בין "שליחות תרבותית" לשליטה מאחורי הקלעים

יש להבהיר כי הקולוניאליזם הינו גם שיטה של שליטה פוליטית-צבאית, אך גם מכלול של יחסים תרבותיים וכלכליים בין מטרופולין למושבה. מומלץ להציג זאת בדיאגרמה המתארת את המטרופולין כמוקד ואת המושבות כשלוחותיו. על הצירים בין המושבה למטרופולין יש לרשום את הדברים המועברים מכל צד לצד השני. המושבה מעניקה למטרופולין סחורות וחומרי גלם בזול, כוח אדם מקומי זול, מגויסים לצבא, עוצמה ויוקרה. המטרופולין "מעניק" למושבה מוצרים מעובדים, לרוב בתנאי בלעדיות יקרים. פקידות ומנהל מודרניים, חינוך מערבי וסמלי קידמה אחרים.

את דפוסי השליטה השונים של בריטניה וצרפת מומלץ להדגים על ידי השוואה בין שתי מדינות בשליטתן. ההשוואה הניגודית ביותר תהיה כמובן בין מדינות שזכו לעצמאות תחת בריטניה, כגון מצרים או עיראק, לבין מדינות שהמשיכו לתפקד כמושבות צרפתיות עד שנות ה-50, כגון אלג'יר.

דיון **בהתפתחות הלאומית** של מדינות יחידות עשוי להיות מעבר להיקף הנדרש עבור פרק מבט-על. עם זאת רצוי להתייחס למקרים שבהם אופן עיצוב המדינה משפיע עליה עד ימינו. דוגמאות מובהקות לכך הן עיראק ולבנון, שבעיות המיעוטים בתוכן חיות "ובועטות" עד ימינו. בעיות אלו נובעות במידה רבה מעיצוב גבולותיהן על ידי המעצמות בשנות ה-20. מומלץ במקרים אלו לשאול כיצד האינטרסים של המעצמה השפיעו על עיצוב גבולות המדינה וכיצד יצרו בעיות מיעוטים הניכרות גם כיום.

לקריאה נוספת

ארליך, ח' (1994). **המזרח התיכון בין מלחמות העולם**, תל-אביב.
 הורוביץ, ח' (1993). **מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה**, תל-אביב.
 חוראני, ח' (1996). **היסטוריה של העמים הערביים**, תל-אביב.

פרק 11 – היהודים בארצות האיסלאם**קו מנחה**

יהדות ארצות האיסלאם – בין מסורת לחדשנות, ובין אוכלוסייה מקומית למעצמה קולוניאלית

מוקדים

- שינויים במעמד המשפטי והכלכלי
- חיים פוליטיים וקהילתיים
- הפעילות הציונית
- השפעות המעצמה הקולוניאלית והמציאות הבינלאומית על יחס הסביבה ליהודים

מטרות

- התלמידים יכירו את השינויים במצב היהודים בארצות האיסלאם בין שתי מלחמות עולם.
- התלמידים יעמדו על הדומה בהתפתחות קהילות המזרח התיכון וקהילות אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ועל התהליכים הייחודיים ליהודי המזרח התיכון.
- התלמידים ידעו לקשר בין התמורות ביחס האוכלוסייה הסובבת אל היהודים ובין ההקשר הרחב המשפיע עליה, השיטה הקולוניאלית, מאזן הכוחות האירופי והמתחים במזרח התיכון.

הצעות להוראה

מטרת הדיון היא הצגת החיים היהודיים הן בהקשר הכללי של היחסים עם השלטונות ועם העם שבקרבם הם יושבים, והן בהתפתחות הפנימית בקרב הקהילות.

מוקדים אפשריים המוצעים לדיון הם:

- התמורות במעמד היהודים בארצות האיסלאם.
- בעיית הנאמנות היהודית – בין נאמנות לשלטון הקולוניאלי ותרבותו לבין נאמנות לרוב, שהוא בדרך כלל ערבי מוסלמי.
- תמורות בחיים הקהילתיים והתרבותיים האוטונומיים של היהודים. מקומה של הדת והמסורת בחיי היהודים בארצות האיסלאם.
- מעמדה של הציונות והתארגנותה במדינות האיסלאם. מדוע לא תפסה הציונות מקום מרכזי בדרך כלל בארצות אלה?
- מגמות דמוגרפיות וכלכליות בקרב היהודים.
- הגורמים לשינוי במצב היהודים בשנות ה-30 לעומת שנות ה-20.

כמו בפרקים קודמים על ארצות שונות ועל חיי היהודים בהן, גם כאן מן הראוי להפנות תלמידים לעבודה עצמאית ולהרחבה, שתכלול חומר כתוב וגם ראיונות או חומר אישי אחר, אם הם זמינים.

בדיון הכיתתי ניתן להתמקד בארץ מסוימת, תוך הסתייעות בחומר שאותם תלמידים אספו. לאחר מכן אפשר להשוות את הנתונים עם המצב בארצות נבחרות אחרות.

בשל גודלן, הקהילות היהודיות במרוקו, באלג'יר ובעיראק הן הבולטות והיותר מתאימות להרחבה. כדאי להסתייע בחומר המצוי ביחידת הלימוד שבעריכת שפרה קולת: הקיום היהודי בתפוצות במאה ה-20, עמודים 210–258 (ראו בביבליוגרפיה). שם מצוי חומר בנושאים הבאים: חדירת מעצמות המערב לארצות האיסלאם והשפעתה על מעמד היהודים; יהודי אלג'יריה בין הצרפתים למוסלמים; היהודים בסבך המדיניות העיראקית; תרבות יהודית במשטר קולוניאלי.

- בדיון יש להבליט את "משולש" היחסים שבין המעצמה הקולוניאלית, התושבים המקומיים והיהודים. באלג'יר המתישבים הצרפתים הם צלע נוספת. לקיום "משולש" זה השלכות על המעמד הפורמלי, המעמד הכלכלי

והחברתי וההעדפות הלשוניות והתרבותיות. הוא מעורר את בעיית הנאמנות היהודית ומביא לאנטישמיות.

- בתיאור החיים הפנימיים יש להצביע על המוסדות המסורתיים ועל התמורות שחלו ביכולתם לשלוט על חיי היהודים בעקבות המודרניזציה שהביאה עמה הקולוניזציה. יש להצביע על מקומן של הדת והמסורת בחיי היהודים, על אף שגם כאן יש תהליך של שינויים. ניתן להצביע על מגמות בחינוך היהודי, שבו יש גיוון רב: חינוך מסורתי, מוסדות כמו אלה של "אליאנס", וגם חינוך בבתי ספר כלליים.
- מעמדה של הציונות מעניין, משום שבעוד שהזיקה לארץ חזקה מטעמי מסורת, התנועה הציונית עצמה אינה מצליחה להגיע לבולטות. על רקע הפעילות הפושרת של המבוגרים – ניתן להבליט את הפעילות הערה של תנועות הנוער הציוניות.
- שנות ה-30 מצביעות על ראשיתו של התהליך שיביא לאחר מכן לעזיבה המונית של ארצות האיסלאם. התגברות המגמות האנטישמיות בעקבות התהליך המקביל באירופה, והתעצמות העוינות הערבית לציונות בעקבות הצלחותיה של זו האחרונה בארץ ישראל, הן המביאות להרעה במעמדם של היהודים בארצות האיסלאם.

לקריאה נוספת

- אביטבול, מ' (1980). **יהדות צפון אפריקה במאות י"ט-כ'**, ירושלים.
- אטינגר, ש' (עורך), (תשמ"ו). **תולדות היהודים בארצות האיסלאם**, ירושלים.
- כהן, י' ח' (1972). **היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו**, תל-אביב.
- קולת, ש' (עורכת), (1994). **הקיום היהודי בתפוצות במאה ה-20**, האגף לתכנון לימודים, "מעלות", ירושלים.
- קזו, נ' (1991). **היהודים בעיראק במאה ה-20**, ירושלים.
- שוראקי, נ' א' (1975). **קורות היהודים בצפון אפריקה**, תל-אביב.

יחידה חמישית – עליית הנאצים לשלטון, החיים ברייך השלישי והיחס כלפי היהודים (1933–1939)

מבוא – הרפובליקה הוויימארית

אף שלא הוגדר כנושא בפני עצמו לבגרות, יש לשים לב כי מבוא זה הכרחי להבנת עליית הנאצים לשלטון. כמו כן, עבור כיתות שילמדו את נושא יהודי ויימאר, יש לפתוח בהוראת ההיסטוריה הקצרה של רפובליקת ויימאר. הנושאים המרכזיים שמומלץ לשים אליהם לב לצורך הבנת ההמשך הם:

- **השפעות המלחמה:** ההשפלה שבכניעה ותנאי חוזי ורסאי. אגדת ה"סכין בגב" והשפעת איגודי החיילים המשוחררים.
- **תופעות כלכליות חברתיות:** המשבר הכלכלי של ראשית שנות ה־20 כמשבר אמון של המעמד הבינוני, המעמד המהווה בסיס לדמוקרטיה ליברלית. "השנים הטובות" כשנות הרחבה של מתחים סמויים. הפער בין הקדמה המסחררת של אליטות עירוניות חדשות לבין עוינות לדמוקרטיה של השכבות המסורתיות בצבא ובמנגנון המדינה. השפעת המשבר הכלכלי הגדול של שנות ה־30.
- **בעיות מבניות־חוקתיות:** חוקה דמוקרטית ליברלית – ללא סעיפים המגינים ממפלגות המתנגדות לדמוקרטיה. אפשרות השימוש בתקנות החירום כתחליף לשלטון דמוקרטי.

פרק 12 – יהודי גרמניה ברפובליקת ויימאר

קו מנחה

יהודי ויימאר בין היטמעות לשימור קהילה

מוקדים

- יהדות ויימאר כדגם ליהדות משתלבת
- התארגנות קהילתית כביטוי של זהות והימנעות מפעילות פוליטית עצמאית
- יחס הסביבה; בין קבלה לבין ניצני אנטישמיות חדשנית.

הצעות להוראה

מומלץ לדון בשאלות הבאות כבסיס לארגון הפרק:

- כיצד נראה להלכה ובפועל שיווי הזכויות של היהודים בגרמניה הוויימארית?
- מהי יהדות עבור יהודי גרמניה?
- יהודי גרמניה – בין נאמנות לגרמניה והזדהות עם תרבותה לבין שמירה על יהדותם.
- לאחר שהתלמיד למד על יהדות פולין, מתבקשת, תוך העיון ביהדות גרמניה, השוואה של ההיבטים השונים: הדמוגרפיים, הכלכליים והתרבותיים; היחס של החברה הכללית ליהודים ויחס היהודים כלפיה. ניתן לארגן את הנתונים בטבלה. המסקנה המתבקשת היא, כי הסביבה משפיעה רבות על המציאות היהודית. בהשוואה זו יהדות גרמניה מייצגת את ה"מערב" או את ההווה ה"מרכז אירופית", שבה כביכול נפתרה הבעיה החוקית, וגם המצב הכלכלי היה משופר.
- יש היגיון להתעלם בשלב ראשון מחוכמה שלאחר מעשה, כאשר אנו יודעים את סופה של יהדות גרמניה. עדיף לדון על חיי היהודים בגרמניה מנקודת המבט של שנות ה-20, בהתאם לשאלות המרכזיות שהוצעו לעיל, אך כדאי לעמוד על הציפיות של היהודים מול המציאות.
- את הדיון רצוי לערוך תוך ניתוח הטבלאות שבספר הלימוד והחומר המסביר את המבנה החברתי והכלכלי של יהדות זו.
- ניתן לעמוד על הקשר שבין השקפת היהודים על מהות היהדות והגרמניות שלהם לבין הארגונים שהקימו (העדר ארגון מרכזי, הצטרפות וולונטרית לקהילה, ניתוח המשתמע משמות הארגונים). גם יחס יהודי גרמניה הוותיקים ל"יהודי המזרח" מצביע על הקונפליקט שבו יהודי גרמניה היו נתונים.
- בשלהי התקופה מתרבים העננים שיביאו לתמורות במעמד היהודים ובמצבם תחת השלטון הנאצי. ניסיונם של יהודי גרמניה להשתלב לא עלה יפה. בסופו של דבר גורלם של יהודי גרמניה לא יהיה שונה מזה של אחיהם שבמזרח!
- יש לקשר בין האירועים הכלליים בגרמניה (יחידה חמישית) לבין מצבם של יהודי גרמניה. יש לשאול: האם וכיצד אי היציבות ותחושות התסכול בגרמניה מתקשרות ליחס ליהודים ולהתנהגותם ברפובליקה הוויימארית?

לקריאה נוספת

אילון, ע' (2004). **רקוויאם גרמני**, אור יהודה.
 היילברונר, ע' (תשנ"ד). **יהודי ויימאר – חברה במשבר המודרניות 1918–1933**, ירושלים.
 לבסקי, ח' (תש"ן). **בטרם פורענות – דרכם וייחודם של ציוני גרמניה 1918–1932**, ירושלים.

פרק 13 – ראשיתה של המפלגה הנאצית

קו מנחה

האידיאולוגיה הנאצית כהמשך לפאשיזם וכדוגמה ייחודית של גזענות

מוקדים

- היטלר והקמת המפלגה הנאציונל סוציאליסטית
- האידיאולוגיה הנאצית
- ייחוד האנטישמיות הנאצית ודימוי היהודי בתוכה

מטרות

- התלמידים יעמדו על הרקע האנושי והחברתי להיווצרות המפלגה הנאצית.
- התלמידים יכירו את עיקרי האידיאולוגיה הנאצית כאידיאולוגיה טוטליטרית.
- התלמידים ידונו בייחוד האנטישמיות הנאצית.

הצעות להוראה

המפלגה הנאצית היתה רק אחת מההתארגנויות הרבות של מפלגות ימניות קיקיוניות באקלים הקודר של ימי ויימאר הראשונים.

מצעה של המפלגה משנת 1920 והשקפותיו של היטלר בספרו **מאבקי** (*Mein Kampf*), כוללים את עיקרי ההשקפה הנאצית, והם הבסיס לדיון בכיתה. מן הראוי להצביע על כך שמעטים קראו בזמנו את הספר, ובוודאי שלא התייחסו לכתוב

בו כאל תורה סדורה, שהיטלר התכוון להגשימה. המסקנה היא, שהמצע והספר, בעת שנכתבו, נשארו בשוליים הפוליטיים. המראת המפלגה קשורה באירועים שבאו לאחר מכן.

במרכז הדיון יעמדו המושגים והרעיונות העיקריים:

- **לאומנות, פולקזיס.**
- **גזענות (ארים כגזע עליון מול היהודים הנחותים), אנטישמיות.**
- **שלילת השלום העולמי, תפיסת היחסים בין הגזעים כמאבק נצחי על השליטה בעולם, תיאוריית "מרחב המחיה", דחייה מוחלטת של חרפת ורסאי.**
- **שלילת הדמוקרטיה והקומוניזם, עיקרון המנהיגות האליטיסטית באמצעות המפלגה ובראשה הפיהרר.**
- **מן הראוי לציין את הדרישות החברתיות שבמצע המפלגה. הדגש על דרישות חברתיות-סוציאליות מוצא את ביטויו בשם המפלגה: "נאציונל-סוציאליסטית", ומבדיל בינה לבין מפלגות ימין מסורתיות. הצירוף של לאומנות ו"סוציאליזם" הוא שנתן כוח לפאשיסטים באיטליה ולנאצים בגרמניה להפוך למפלגות המונים.**
- **ניתן להשוות את הפאשיזם לנאציזם. קווים משותפים רבים לשתי התנועות, אולם היסוד הגזעי והאנטישמי חסר בפאשיזם ומהווה עיקר מרכזי בנאציזם. בהמשך הדיון ניתן להשוות לא רק את המצע, אלא גם את דרך תפיסת השלטון ואת המעשים שנעשו לאחר ההשתלטות.**

האנטישמיות המודרנית והנאציונל-סוציאליזם

בפתיחת השיעור מומלץ לחזור עם התלמידים על מרכיבי האנטישמיות המודרנית כבסיס לדיון בשאלה המוצגת בפתיחת הפרק: באיזו מידה שאב הנאציונל-סוציאליזם מן האנטישמיות המודרנית ובאיזו מידה יצר דבר חדש? מרבית חוקרי האידיאולוגיה הנאצית סבורים שאין בה יסודות חדשים שלא השמיעו גורמים אנטישמיים בעבר. הייחוד שלה הוא צירוף הרעיונות השונים, ובעיקר תפיסת הגזענות הנאצית, וכן המרכיבים היישומיים שלה והביטויים הקנאיים והמוחלטים שלה.

חשוב להדגיש לתלמידים, כי הדעה הנשמעת מדי פעם בפעם, שהשואה ותקופת השלטון הנאציונל-סוציאליסטי כולו היא בבחינת חריג בהיסטוריה האירופית, שעת טירוף שפקדה את העולם המודרני, מפקיעה למעשה את השואה מממדיה

ההיסטוריים. לאנטישמיות הנאצית היו שורשים באנטישמיות המודרנית ובתפיסות רעיוניות שרווחו במאות ה־18–19: הדוויניזם החברתי ותורת הגזע שהתפתחה בעקבותיו, והתפיסות הפן־גרמניות והפולקיסטיות. עם זאת, האנטישמיות הנאצית העמיקה והקצינה את הפן הביולוגי של תורת הגזע, עד ליצירת דמוניזציה ודה־הומניזציה של היהודי. הוא נחשב בעיניה לאויב הגזע הארי וליסוד הממייט אסון על האנושות כולה. באנטישמיות הנאצית יש שני יסודות בסיסיים המוליכים לדה־הומניזציה של היהודים:

1. **הגזענות הביולוגית־המדעית:** יסודה בתפיסה שהאנושות כולה מחולקת לגזעים, השרויים במלחמת קיום מתמדת. הגזע הארי, על תכונותיו המוסריות והרוחניות העליונות, הוא גזע של יוצרי תרבות, והוא שהביא לעולם את התרבות המתקדמת והנעלה. במסגרת החלוקה הגזעית קיימים גזעים נוספים, והם מדורגים במקומות שונים בהיררכיה הגזעית. הגזע היהודי לא זו בלבד שהוא אלמנט טפילי המזיק לתרבות, אלא גם גזע החותר לערעורה, לביטולה ולסילופה של החלוקה הטבעית והמדעית של האנושות לגזעים.

2. **מקומם ההרסני של היהודים בהתפתחות החברתית והפוליטית בעולם:** הגזע היהודי משתמש באופן מתמיד בהישגים התרבותיים, הכלכליים והחברתיים שיצרו גזעים אחרים לצורכיהם, מתוך מגמה להרסם. כל הרעיונות הפוליטיים המודרניים, המטיפים לסולידריות, לשוויון ולדמוקרטיה, מונחים בידי היהודים. המהפכה הבולשביקית היא דוגמה להצלחת הקשר שרקמו היהודים להשתלט על האנושות באמצעות מהפכה. היהודים הם שהחדירו לעולם את רעיון הפציפיזם, המנוגד ליסודותיו הטבעיים של העם. תאוותם לכסף ולעוצמה מביאה אותם להשתלט על מוקדי ההון בבורסות העולם. היהודים יוצרים את הקרקע להשתלטותם על האנושות תוך סיכון עצם קיומה. לכן הסיקו הנאצים שהיהודים הם אויב האנושות, שכן הם מקעקעים את יסודות הקיום האנושי.

מאחר שהסכנה הטמונה ביהודים אינה במנהגיהם או בתרבותם, אלא במהות הביולוגית המתגלמת בגופם ובדמם, אין כל ערך לניסיונות להביא לתיקון חברתי שלהם. היהודי אינו יכול להשתחרר מחולשותיו ומפגמיו. ההיפך הוא הנכון, כל צעד שנקטו יהודים להתרחק ממסגרתם ולהתקרב לסביבה נתפס בעיני הנאצים כרמז לתכסיסנות ולמזימה יהודית. מכיוון שהגורם המזיק והמסכן ביהודי נמצא הן בדמו ובבשרו והן ברוחו ובנפשו, הרי שהוא בלתי משתנה. לכן נתפס עצם קיומו של היהודי כמזיק וכמסוכן לאומה הארית ולאנושות כולה. הגדרה זו של היהודי היא הבסיס למדיניות הנאצית המחרידה של הרצח הטוטאלי של היהודים.

האנטישמיות הגואלת

"האנטישמיות הגואלת" הוא מונח המופיע בספרו של פרופ' שאול פרידלנדר "גרמניה הנאצית והיהודים":

"האנטישמיות הגואלת" נולדה מפני הפחד מניווך גזעי והאמונה הדתית בגאולה. הסיבה העיקרית לניווך היא חדירת היהודים אל הגוף הפוליטי הגרמני, אל החברה הגרמנית ואל זרם הדם הגרמני. הגרמניות והעולם הארי היו פוסעים על נתיב של אבדון אילולא ניטש המאבק נגד היהודים; עליו להיות מאבק לחיים ולמוות. הגאולה תבוא בדמות שחרור מן היהודים – סילוקם, אולי השמדתם... היהודי הוא כוח על אנושי המוביל את עמי העולם לאבדון וגורם תת אנושי של זיהום, התפוררות ומוות.

מדברים אלה עולה, שהיטלר ראה במאבק באויב היהודי שליחות עליונה. הוא ייחס למאבק זה ערך בעל חשיבות עולמית. כמה מהביטויים הללו הם בעלי משמעות משיחית. הביטוי המעשי של תפיסה זו הוא הדה"הומניזציה של היהודים מכאן ודמוניזציה שלהם מכאן.

דימוי היהודי באידיאולוגיה הנאצית

מה הם המרכיבים המרכזיים בתפיסת היהודי באידיאולוגיה הנאצית?

1. הנאציזם-סוציאליזם ביקש להנהיג מהפכה בשמה של אידיאולוגיה. אידיאולוגיה זו ראתה עצמה כתחליף לדת, שכן היא הפכה ערכים מוסריים מקובלים לאנטייתזה שלהם, אף שנותרו עדיין תחת כיסוי מקובל ומסורתי. הדת המדומה קיבלה את השראתה מסמלים נוצריים אך שינתה אותם לחלוטין. היא השתמשה במונחים ובאסוציאציות שהיו מוכרים לאדם שחונך על ברכי הנצרות. אחדות האב, הבן ורוח הקודש הפכה למושג הנאצי "אב האומה, בן הגזע ורוח העם". תדמית היהודי כסמלו של השטן במסורות הנוצריות הקלה על הפיכתו לדמות השטן עצמו – ומכאן עלתה המסקנה שיש לסלקו או להכחידו.

2. היהודים תוארו כאויבי הסדר: מצד אחד כמהפכנים, ומצד אחר כקפיטליסטים. היהודים נתפסו לא רק כנוודים חסרי חוט שדרה לאומי, אלא גם כטפילים "המתפתמים על חשבון הזולת" (היטלר, מאבק). דימוי החיידק הטפיל מקורו בביולוגיזציה של האנטישמיות המודרנית. המסגרת המדעית כביכול שבה השתמשו הנאצים הפכה את האיבה ליהודים לאובייקטיבית: שנאת היהודים היא חוק טבע לחברה בריאה וחזקה. היהודי חלש, כמו החיידק או הטפיל, אך הוא גם חזק ושטני כמוהו. היהודי המפורר כמו החיידק, הוא אויב האנושות כמוהו.

3. הנאצים לא התייחסו ליהודי כפרט אלא הפכו אותו לאלמנט כללי, חסר זהות אישית ואנושית. היהודי אינו מוצג כבשר ודם אלא כסטריאוטיפ מופשט. הצגה זו מאפשרת דמוניזציה של היהודים, ללא קשר כלשהו לדמותם הממשית.

לקריאה נוספת

בכרך, צ' (1980). **אידיאולוגיות במאה העשרים**, האוניברסיטה המשודרת, תל-אביב.

נויברגר, ב' (1983). טוטליטריזם, דמוקרטיה ודיקטטורות במאה העשרים, יחידות 7-8, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

בימי שואה ופקודה, יחידה 3, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

בכרך, צ' (טבת-שבט תשנ"ז). "אנטישמיות וגזענות בהשקפה הנאצית", בתוך: **בשביל הזיכרון**, 19, יד ושם, ירושלים.

טלמון, י' (1974). **בעידן האלימות**, עם עובד, תל-אביב.

יקל, א' (תש"ן). **היטלר – השקפת עולמו וחזונו בהיסטוריה**, ספרית פועלים, תל-אביב.

פרידלנדר, ש' (תשנ"ח). **גרמניה הנאצית והיהודים, שנות הרדיפות 1933-1939**, עם עובד, תל-אביב.

סרטים מומלצים

הדיקטטור הגדול, ביום ומשחק צ'רלי צ'פלין.

סרטי השנאה – הקולנוע הנאצי במלחמה נגד היהודים, בעריכת ברוך גיטליס (תיעודי, 180 דקות).

חיילי הקולנוע של הרייך השלישי (מבט שני; תיעודי, 43 דקות).

השנאה הארוכה ביותר (תיעודי, 53 דקות).

הערה: יד ושם הוציאה ערכת שקופיות על דמות היהודי באידיאולוגיה הנאצית. מומלץ להשתמש בשקופיות להמחשת מרכיבי הדימוי היהודי ואמצעי התעמולה שבהם השתמשו הנאצים לצורך החדרת רעיונות אלה, לציבור בכלל ולבני הנוער בפרט.

פרק 14 – דרכה של המפלגה הנאצית לשלטון

קו מנחה

עליית הנאצים לשלטון כעדות לחולשת הדמוקרטיה הגרמנית, ולתהליך למידה של היטלר

מוקדים

- כישלון הניסיונות לתפיסת השלטון בכוח
- ארגון המפלגה הנאצית כמפלגה אנטי דמוקרטית פעילה
- תפיסת השלטון באופן חוקי

מטרות

- התלמידים ילמדו להסביר את נקודות התורפה ותקופות החולשה של רפובליקת ויימאר, כתנאים מסייעים לעליית הנאצים.
- התלמידים יבינו כיצד תרם הארגון הייחודי של המפלגה הנאצית להצלחתה.
- התלמידים ידונו בשאלת ה"חוקיות" של עליית היטלר לשלטון.

הצעות להוראה

תנודתיות התמיכה בדמוקרטיה

מומלץ להראות את הקשר ההדוק שבין המצב הכלכלי לבין התמיכה בדמוקרטיה בגרמניה. ניתן לעשות זאת על ידי בניית "גרף" הקושר בין תקופה כלכלית לבין ניסיונות הפיכה ופופולריות של מפלגות המתנגדות לדמוקרטיה. המסקנה שניתן להסיק מכאן היא שתמיכת הציבור הגרמני בדמוקרטיה היא "על תנאי" בלבד, ושהמפלגות הקיצוניות למדו לנצל זאת. יש לציין כי הדבר מנוגד למצב בבריטניה ובארצות הברית, דמוקרטיות ותיקות שסבלו עוד יותר מהמשבר הכלכלי ובכל זאת לא צמחו בהם איומים על המשטר.

מי תמך בנאצים?

בקרב העם – המובטלים, החיילים המשוחררים, אנשי המעמד הבינוני הזעיר שאיבדו את מקומם בחברה בעקבות האינפלציה, ואף תעשיינים שחששו מהשתלטות קומוניסטית. בקרב הפועלים המאורגנים גברו הקומוניסטים על

הנאצים. מומלץ לבצע עבודת מקור בנוגע למכתב התעשיינים ולהבין דרכו את השיקולים וההשערות המוטעות של קבוצה זו.

דרכי הפעולה וייחוד המפלגה הנאצית

הפעולה – המילים או התיאוריה לא עמדו במרכז ההווה הפאשיסטית או הנאצית, אלא המעשים. כך הציגו את עצמם וכך פעלו: **הפוטש** ב־1923 והפעילות **התעמולתית** המודרנית במערכות הבחירות, תוך ניצול הדמוקרטיה על מנת להרסה. בצד הפעילות החוקית פעלו **"פלוגות הסער"** בדרך הטרור וההפחדה.

המשבר הסופי של הרפובליקה – בין הקצנה פוליטית לצווי חירום, שהחל ב־1930, ראוי לעיון מדוקדק. העלייה המטאורית של הנאצים והגידול המרשים של המפלגה **הקומוניסטית** מצביעים על הסכנה לדמוקרטיה משני צדי המתרס הפוליטי. המשבר הכלכלי הגדול נתן למפלגה הנאצית את התנופה העצומה.

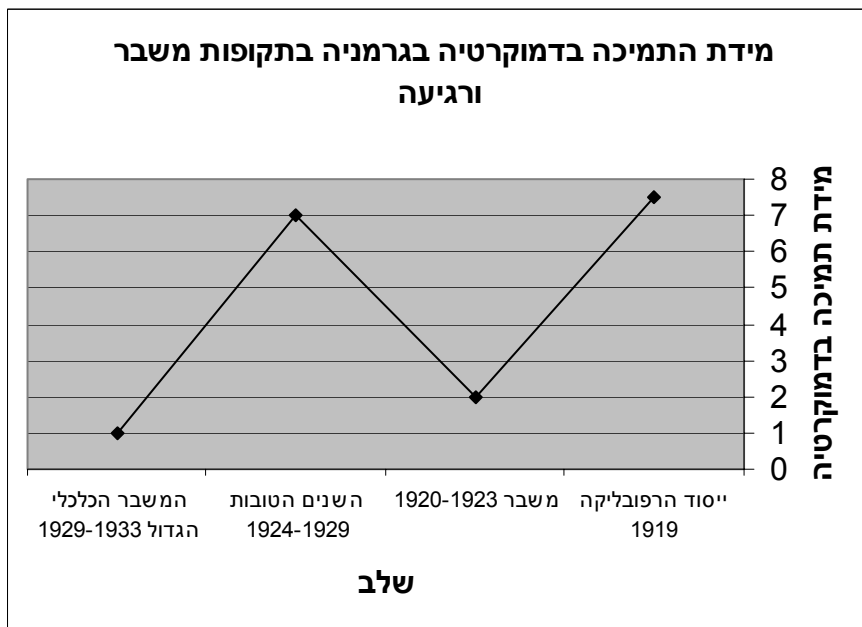
החל מ־1930, כאשר נעשה שימוש **בצווי חירום** של הנשיא, פוסקת גרמניה במידה רבה מלהיות דמוקרטיה – אף אם מתקיימות בה עדיין מערכות בחירות, בתקווה שאלו יחזירו את הדמוקרטיה למהלכה הסדיר. אלא שתוצאותיהן מחריפות את המשבר.

הדמות הדומיננטית היא הנשיא, שיכול להעלות או להוריד את השולטים ולאשר חוקים מבלי שאלה מקבלים את אישור הרייכסטאג. מומלץ לדון בשאלה האם השימוש בצווי חירום עדיין מהווה הגנה על הדמוקרטיה או שהינו ביטוי לזניחתה על ידי מנהיגיה.

הימין השמרני מנסה לעכב את היטלר, עד שבינואר 1933 הינדנבורג מסכים למינויו למשרת הקנצלר, בתנאי שישלוט בעזרת רוב פרלמנטרי, ומתוך אמונה מוטעית, שהשמרנים הוותיקים, המהווים רוב בממשלה החדשה, יצליחו לרסן את המנהיג הנאצי.

לקריאה נוספת

שיירר, ו' ל' (תשכ"ה). **עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי**, ירושלים ותל־אביב.
היילבורנר, ע' (1993). **עלייתה של מפלגה הנאצית לשלטון: אזור היער השחור כמקרה מבחן**, ירושלים.

פרק 15

א. התבססות המשטר הנאצי

קו מנחה

ביסוס המשטר הנאצי כהליך של חיסול המשטר הדמוקרטי באמצעות המנגנון הדמוקרטי. יישום עיקרי האידיאולוגיה, בתחומי המשטר, הכלכלה, וביחס ליהודים, כתהליך הדרגתי בשלבים שונים.

מוקדים

- המהפכה החוקית
- יישום שיטתי של עקרונות האידיאולוגיה הנאצית
- המשטר הנאצי כמשטר טוטליטרי
- המדיניות האנטי יהודית – תהליך דחיקתם של יהודי גרמניה מן החברה הגרמנית
- ההסלמה במדיניות האנטי יהודית – אילוף היהודים להגר מתחומי גרמניה רבתי

מטרות

- התלמידים יעמדו על אופן חיסול המשטר הדמוקרטי ועל הדרך בה צעדי היטלר מסייעים לביסוס כוחו
- התלמידים יסבירו כיצד מהווים צעדי ההנהגה הנאצית יישום של עיקרי האידיאולוגיה הנאצית
- התלמידים ידעו לזהות את מאפייני הטוטליטריזם במשטר הנאצי
- התלמידים יכירו את הדרכים שבהן נקטו הנאצים לדחיקת היהודים אל מחוץ לחברה הגרמנית ולבידודם במסגרות יהודיות
- התלמידים יכירו את הדרכים ל"טיהורה" של גרמניה מיהודים

הצעות להוראה

- בדיון מן הראוי לשאול: האם שינוי המשטר בגרמניה בוצע באופן אלים או דמוקרטי.
- כיצד בעזרת אלימות ובעזרת סמכויות חוקיות כעין דמוקרטיות מצליח היטלר להפוך תוך זמן קצר את גרמניה למדינה **טוטליטרית חד מפלגתית**.
- באילו שלבים ניתן היה עדיין לבלום את התהליך ומדוע לא התנגדו לו קבוצות אופוזיציה גדולות ובעלות עוצמה כמו האיגודים המקצועיים, המפלגה הסוציאל־דמוקרטית ועוד (כזכור, ארגונים אלו הגנו על הדמוקרטיה והפילו דיקטטורה ימנית; בפוטש קאפ בשנות ה־20).

האם מנהיגי המשטר הנאצי מנסים ליישם אידיאולוגיה או לדאוג לכוח ואינטרסים?

כיצד מהווים צעדי היטלר ביטוי לדביקות אידיאולוגית וליישום עיקרי האידיאולוגיה הנאצית?

מומלץ להראות כיצד כל צעד נאצי ניתן לקישור ברור לרכיב באידיאולוגיה המוצהרת. דבר הניתן להדגמה בטבלה. לאחר מכן כדאי להבהיר כיצד הצעדים קשורים אלו באלו, כאשר צעד מסוים עשוי להוות שלב הכנה או תנאי מקדם לצעד אחר. לדוגמה, "ליל הסכינים הארוכות" כהכנה ל"איחוד הסמכויות".

עיקרון	צעדים	תרומה לכו
אחדות האומה	ביטול המפלגות ביטול האיגודים המקצועיים ביטול עצמאות מדינות המחוז חוק ההסמכה ליל הסכינים הארוכות איחוד סמכויות הקנצלר, הנשיא והמפקד העליון לתפקיד הפיהרר ליל הסכינים הארוכות.	
הערצת הכוח והמלחמה	הכנסת הארגונים המפלגתיים האלימים לתוך מנגנון המדינה. הפעלת טרור ממשלתי. שיקום התעשייה הצבאית ובניית צבא.	
תורת הגזע	החוק לשיקום המינהל הציבורי החוק לצמצום הצפיפות בבתי הספר	

אחר מכן ניתן לבחון גם כיצד צעדים אלו שימשו לביסוס כוח ואינטרסים של היטלר או חבריו להנהגה, ולהוסיף תובנות אלו בטבלה. עם זאת, ראוי לשים לב כי המשטר הנאצי נטה ליישום עקבי יותר של האידיאולוגיה המוצהרת מאשר המשטר הפאשיסטי. ישנם מקרים מועטים יותר של פער בין אידיאולוגיה למעשה הנובעים משיקולי כוח כדוגמת ההסכם עם הכנסייה באיטליה.

מה הם המאפיינים הטוטליטריים של המשטר הנאצי? במה הוא שונה מן המשטר הפאשיסטי (שהיטלר הצהיר כי למד ממנו) ומהמשטר הקומוניסטי (שהיטלר הציג עצמו כמתנגדו המוחלט)?

- המנהיג היטלר הוא המנהיג הבלתי מעורער – פיהרר, קנצלר, מחוקק, נשיא ומפקד עליון של הצבא.
- הרייכסטאג ממשיך להתקיים – אך אינו אלא בימת ראווה. הדמוקרטיה

השנואה הודברה במהלך המהפכה החוקתית, אך המשטר לא ויתר, כמסורת הטוטליטריות המודרנית, על סממנים קישוטיים כאילו דמוקרטיים.

- נאסרת פעילותן של **כל המפלגות האחרות**.
- **מוסדות המפלגה וזרועותיה הצבאיות** מקבלים מעמד מיוחד, מעל לזה של מוסדות המדינה.
- יש להצביע על הטרור כמרכיב במשטר הנאצי ועל הקמתם של מחנות הריכוז הראשונים.
- מונהג שלטון ריכוזי, למרות שנשמר להלכה המבנה הפדרלי.
- **התעשיינים**, שתמכו בהיטלר בתקופת מאבקו על השלטון, קיבלו בתמורה את המשכו של משטר כלכלי הדוגל ב**יוזמה פרטית**. הזמנות ענק, בעקבות חימושו של הצבא, הפכו אותם לבעלי ברית של היטלר.
- נאסרה פעולה חופשית של **הארגונים המקצועיים**. היטלר, בן האגף הלאומני, ולא זה הסוציאלי שבמפלגתו שלו, לא הקים בגרמניה משטר קורפורטיבי. נהפוך הוא, ה־ס"א חוסל גם משום שהיו לו יומרות סוציאליות. היטלר העדיף את התעשיינים על האגף הסוציאלי של מפלגתו שלו, ואלו נהנו מאיסור השביתות ומהדרת ה־ס"א.
- **הצבא**, שהיה שמרני ופרו קיסרי, אך לא נאצי, שמר על מעמדו. כאן נעוץ גורם נוסף לחיסול ה־ס"א שהיו לו, ובמיוחד לראשו, ארנסט רהם, שאיפות בתחום הצבאי.
- דיון בנאציזם לא יהיה שלם אם לא יפרט את ההיבט התרבותי-תועמלני-חינוכי. תופעת ה"האחדה" שב־Gleichschaltung – ה"תיאום", לא זכתה להתנגדות גורפת. אינטלקטואלים, סופרים, מוסיקאים, מדענים, מרצים באוניברסיטה, מורים בבתי הספר, למעט מיעוט לוחם, כפפו ראש, היגרו או שיתפו פעולה, ואפשרו לנאצים להציג גרמניה גאה ובוטחת. הם לא יצאו כנגד מאסרם של סוציאל-דמוקרטים, קומוניסטים ויהודים.
- סיכום סופי לפרשת הנאציזם ניתן לעשות רק לאחר שנלמד על מדיניות החוץ, על מלחמת העולם ועל השואה. אולם יש לדון במשתמע מהשתלטות הנאצים על המדינה הגדולה והמפותחת. אי אפשר להסביר את התופעה בטירוף של מנהיג ושל עם שלם. אין הסבר יאה לתופעה; אנו חיים בצל העובדה כי הדברים קרו, ואין ביטחון כי לא יקרו שנית, ובכל מקום. על כל עם וכל אזרח להסיק את המסקנות.

ב. המדיניות האנטי יהודית – תהליך דחיקתם של יהודי גרמניה מן החברה הגרמנית

מטרת הנאצים בשנים הראשונות לעלייתם לשלטון היתה לדחוק את היהודים מחיי החברה והכלכלה בגרמניה, לבודדם ולהשפילם. באילו אמצעים נקטו הנאצים כדי לממש את מטרתם?

1. אמצעי תעמולה וטרור

עם עלייתם של הנאצים לשלטון קיבלה התעמולה האנטישמית לגיטימציה מן השלטונות. ד"ר יוזף גבלס, שר התעמולה, פעל במרץ רב להפצה ולהשלטה של האידיאולוגיה הנאצית בחברה ובתרבות, והמלחמה בגזע היהודי היתה ציר מרכזי בה. לתעמולה זו היתה השפעה רבה על ה"רחוב", ובכל רחבי גרמניה היו גילויים רבים של אלימות נגד יהודים, קצתם ספונטניים וקצתם שאורגנו בידי סניפי המפלגה המקומיים. בדרגי המפלגה והשלטון היתה ביקורת על פעילויות אלה, מחשש למצב של חוסר שליטה בציבור. על כן הוחלט להיאבק ביהודים בכלים מאורגנים. האירוע הבולט הראשון היה יום החרם הכלכלי, ב־1 באפריל 1933. אירוע בולט אחר היה שרפת הספרים ה"לא גרמניים", שהחל בברלין ב־10 במאי 1933 (בנושא זה ראו תעודות מס' 7, 8, בקובץ **השואה בתיעוד**).

2. חקיקה גזענית מפלה

להלן נתונים על היקף החקיקה האנטי יהודית בשנים השונות: ב־1933 הוצאו 42 חוקים, ב־1934 הוצאו 19 חוקים, ב־1935 הוצאו 29 חוקים, ב־1936 הוצאו 24 חוקים, ב־1937 הוצאו 21 חוקים, וב־1938 עד סוף אוקטובר הוצאו 49 חוקים. החוקים המפלים הבולטים היו: "החוק להחזרת הפקידות המקצועית הלאומית על כנה"; חוקי נירנברג שכללו את "חוק אזרחות הרייך" ואת התקנה שניסתה להגדיר מיהו יהודי, וכן "החוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני".

הערה: חוקים אלה הגדירו מגזר באוכלוסייה על פי כללי אבחנה גזעניים והפלו אותו לרעה. בקובץ **השואה בתיעוד** מופיעים החוקים כלשונם (תעודות מס' 10, 11, 32–33). המורים יחליטו אם ברצונם לעסוק בסוגיה זו דרך קריאת מסמכים משפטיים וניתוחם. המורים יכולים להרחיב את הנושא ולדון בשאלה: מהי חקיקה גזענית. דרך נוספת לבחינת סוגיה זו היא התמקדות

ביחסי הגומלין ובדיאלקטיקה שבין דעת הקהל לגורמי השלטון – מי השפיע על מי וכיצד. יש הטוענים שחוקי נירנברג נתנו גושפנקה חוקית למציאות שכבר נוצרה בשטח, שאנשים רבים פירשו את "רצון הפיהרר" לחומרה. (בנושא זה ניתן לעיין במחקרו של דב קולקה, **דעת הקהל בגרמניה הנאציונל-סוציאליסטית ו"הבעיה היהודית"** – המקורות ובעיותיהם, ציון, מ [תשל"ה]).

אישים וגופים שונים הביעו התנגדות להחלה האינטנסיבית של החקיקה האנטי יהודית. ההתנגדות נבעה מסיבות שונות: גורמים פנים-מפלגתיים התנגדו משיקולים כלכליים ופוליטיים; גורמים בכלכלת גרמניה נזקקו להון היהודי ולכוח העבודה היהודי המיומן; גורמים בכנסייה יצאו נגד הגדרת היהודי על פי עיקרון הדם, הנוגדת את התפיסה הנוצרית, שמעמדו של אדם נקבע על פי אמונתו ולא על פי מוצאו. יהודים רבים תבעו הגנה על זכויותיהם מתוקף היותם אזרחים שווי זכויות או מתוקף היותם גרמנים נאמנים למולדתם – עברם כלוחמים בחזית הגרמנית במלחמת העולם הראשונה. לתביעות אלה היתה השפעה חלקית, מקומית וזמנית. דוגמה בולטת היתה תמיכתו של הנשיא הינדנבורג בחיילים היהודים הוותיקים.

התנגדויות אלה צמצמו את הפגיעה המיידית במקצת היהודים או במי שנחשבו בעלי מוצא יהודי חלקי. ככל שהתחזקה השליטה הנאצית בגרמניה, איבדו התנגדויות אלה את השפעתן.

3. הסלמה במדיניות האנטי יהודית – אילוץ היהודים להגר מתחומי גרמניה רבתי
 בידוד היהודים, נידוץ והשפלתם באמצעות שימוש בחקיקה, טרור ותעמולה לא סיפקו את הגורמים הקיצוניים במפלגה הנאצית ולא תאמו את התפיסות הגזעניות. גורמים אלה רצו לטהר את גרמניה ואף את העולם כולו מן הגזע היהודי, המרעיל את החברה הארית ומנסה להשתלט על העולם כולו. בהתאם לתפיסות אלה, אי אפשר היה להסתפק במהלכים שנעשו עד כה. בחוות דעת על השאלה היהודית שכתבה המחלקה היהודית של הס"ד (משטרת הביטחון) בינואר 1937 נאמר: "על ירידה זו בהגירה, שהיא האפשרות היחידה לשחרור גרמניה מיהודים, אפשר להתגבר בהצלחה רק אם: (1) יבוצע נישול מרחיק לכת של היהודים מהכלכלה. (2) יוגבר הלחץ הפוליטי והחוקי במידה ניכרת. (3) תורחבנה אפשרויות ההגירה הטכנית... ריכוז הפיקוח על ההגירה הוא צורך הכרחי". לשם כך ננקטו בפועל, במהלך 1938, הקרויה במסמכים הנאציים בשם "השנה הגורלית", ועד הפלישה לפולין, כמה צעדים:

(א) חקיקת חוקים הקשורים בהבטחת זיהוי היהודים: חוק האוסר על שינוי שמותיהם של יהודים; חוק המחייב להוסיף את השם ישראל ושרה בצד שמו של כל יהודי; חוק המחייב יהודים מגיל 15 ומעלה לשאת תעודת זיהוי; הטבעת סימן היכר בדרכוניהם של יהודים. מטרת חוקים אלה היתה לשלוט ביהודים ולהצר את צעדיהם.

(ב) חקיקת חוקים הקשורים בשליטה על הרכוש היהודי: חובת רישום הרכוש היהודי לכל סוגי; חובת רישום עסקים יהודיים ומניעת הסוואתם; הפעלת לחצים על היהודים למכירת רכושם במחירים סמליים, באמצעות ניתוק מקורות האספקה והשיווק, ביטול ההקצבות במטבע חוץ, פיקוח מתמיד על העסקים ואף פגיעות פיסיות; אריזציה מואצת של העסקים היהודיים. מטרת חוקים אלה היתה להשתלט על הרכוש היהודי.

(ג) חקיקת חוק המבטל את המעמד המשפטי של הקהילות היהודיות ומונע מהן אפשרות של ייצוג היהודים, גביית מסים וכדומה. בכך התבטלה ההכרה ביהודים כעדה דתית וכקבוצת מיעוט.

(ד) טרור והפחדה: ארגון פוגרום "ליל הבדולח" בנובמבר 1938; מעצרים המוניים של יהודים ושליחתם למחנות ריכוז. אלה החלו זמן קצר לפני "ליל הבדולח" ובעקבותיו.

(ה) גירושים: בעיקר של יהודים בעלי אזרחות זרה או נטולי אזרחות, כמו הגירוש לזבונשיין של יהודים בעלי אזרחות פולנית, שלא היתה תקפה עוד.

(ו) כפיית הגירה: מטרת כל האמצעים החריפים היתה לעורר ביהודים פחד וחרדה לגורלם ולהמריצם לעזוב את גרמניה במהירות. בפועל, כאשר ביקשו היהודים להגר הם נתקלו בקשיים רבים, בין היתר בגלל חוסר תיאום בין הרשויות השונות. המלצת הס"ד להקים רשות מרכזית להגירת יהודים התממשה לראשונה באוסטריה, לאחר ה"אנשלוס". הס"ס ארגן את ההגירה מאוסטריה תחת רשות אחת, והתוצאה היתה הגירה המונית של יהודי אוסטריה.

הערות: מומלץ לקרוא עם התלמידים את מסמך 45 בקובץ **השואה בתיעוד**, העוסק בדיון על השאלה היהודית שנערך בראשות פילדמרשל גרינג בעקבות "ליל הבדולח". בדיון זה מוצעות דרכים שונות לטיפול ביהודים. על 1938, השנה הגורלית, ראו הצעות דידקטיות בפתיחה להצעות ההוראה בפרק זה. על סוגיית ההגירה היהודית ראו גם דיון במדריך למורה לפרק 3, הכולל נתונים על הגירת היהודים.

לקריאה נוספת

בראכר, ק' ד' (תשמ"ז). **הדיקטטורה הגרמנית**, תל-אביב.
 ויסקמן, א' (1977). **אירופה של רודנים 1919–1945**, תל-אביב.
 פסט, י' (1987). **פני הרייך השלישי**, תל-אביב.
 שיירר, ו' ל' (תשכ"ה). **עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי**, ירושלים ותל-אביב.
בימי שואה ופקודה, המדיניות האנטי יהודית של הנאצים, יחידה 5,
 האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 פרידלנדר, ש' (תשנ"ח). **גרמניה הנאצית והיהודים**, עם עובד, תל-אביב.

סרטים מומלצים

דם וכבוד, סדרת טלוויזיה בת 5 פרקים על עליית הנאצים לשלטון והנאציפיקציה.
שנואים ומנוזים (תיעודי, 40 דקות).
ובזאת לא הסתיים הסיפור, סרט תיעודי על "ליל הבדולח" (25 דקות).

הערה: לתקופה זו הכינה מחלקת החינוך של יד ושם עזרים רבים, שיכולים לסייע למורים לגוון את שיטות ההוראה, ובהם:

(1) קלטת וידיאו **שנואים ומנוזים**, העוסקת בתהליך ההתדרדרות במצבם של יהודי גרמניה בשנים 1933–1939, על רקע התהליכים הפנימיים בגרמניה.

(2) **ובזאת לא הסתיים הסיפור**, ערכה חינוכית לציון 60 שנה ל"ליל הבדולח", הכוללת תמונות בגודל של כרזות, חוברת הדרכה למורה וקלטת וידיאו.

(3) אפרת בלברג, **שנת הגורל**, הצעה להוראת אירועי "ליל הבדולח" על רקע שנת 1938, בתוך: **בשביל הזיכרון**, ירחון בית הספר המרכזי להוראת השואה, יד ושם, 30 (נובמבר–דצמבר 1998).

פרק 16 – גולים במולדתם: יהודי גרמניה, 1933–1939

קו מנחה

באילו דרכים ניסו היהודים להתמודד עם ההתפתחות ההדרגתית במדיניות הנאצית?

מוקדים

- תגובות שונות של קבוצות וארגונים יהודיים בגרמניה לפגיעות בהם עם עליית הנאצים לשלטון
- התארגנות הפנימית של יהודי גרמניה עם ההחמרה במדיניות האנטי יהודית
- הגירה של יהודים מגרמניה – מדיניות ויישומה

מטרות

- הכרת המשבר הנפשי והתודעתי שעבר על חלק ניכר מיהודי גרמניה בשנות הרדיפה והטרור של השלטון הנאצי.
- הכרת ניסיונות ההתארגנות הפנימית של יהודי גרמניה והתעוררות התרבות היהודית בקהילה זו.
- הבנת הקשיים והלבטים שעמדו בפני כל יחיד או משפחה ובפני המנהיגות של יהודי גרמניה, לאחר כל גזירה שהוטלה על היהודים, בשאלה אם להגר או להסתגל למצב החדש.

הצעות להוראה

התגובות השונות של קבוצות וארגונים יהודיים בגרמניה לפגיעות בהם עם עליית הנאצים לשלטון

בשנתיים הראשונות לעליית הנאצים לשלטון נתערער ביטחונם האזרחי והכלכלי של היהודים. עם זאת, בתקופה זו היתה המדיניות כלפי היהודים לא אחידה ולא עקיבה, שכן באותו זמן עסקו הנאצים גם בביסוס שלטונם בגרמניה. כתב על כך החוקר אברהם מרגליות במאמרו "בין הצלה לאבדון":

זמן קצר לאחר החרם נתברר, שהמעבר מאופוזיציה קיצונית לשלטון הנושא באחריות לשלום המדינה ולתקינות סדריה, חייב את הממשל החדש לנהוג ריסון כלפי היהודים... הטיפול בענייני היהודים היה נתון בידי כמה רשויות בעלות מגמות שונות. הניגודים התגלעו בין עמדת המפלגה השלטת לבין המנגנונים הממלכתיים... כל משרד נקט עמדה משלו בענייני היהודים... הסתירות שהתגלעו בין פעולותיהם של הגופים השונים ודרכי האלתור שנקטו השאירו לארגונים היהודיים מרחב תמרון מסוים... ריבוי המגמות במערכת השלטון אף הביאם לחשוב, שהממשלה עדיין לא החליטה כיצד תנהג בהם.

הלכי רוח ותגובות שונות לאור המציאות החדשה

הערה: על הלכי הרוח שרווחו בקרב הציבור היהודי בגרמניה בשנים הראשונות לעליית הנאצים אפשר ללמוד ממקורות שונים. מוצע לנתח עם התלמידים את קטעי המקורות המופיעים בספר הלימוד: הקטע מתוך עלון הקהילה היהודית בפרנקפורט על המיין, אפריל 1933, ומאמרו של רוברט וולטש. כן ניתן להיעזר בתעודות 21-23 בקובץ השואה בתיעוד.

העיון במקורות מצביע על מגמות שונות של ארגונים, קבוצות ופרטים בקרב יהודי גרמניה. להלן כמה מהן:

(1) תגובות דומות:

- א. תחושה של קשר עמוק שחשו מרבית היהודים לגרמניה ולתרבותה.
- ב. תחושה שהיהודים תרמו תרומה חשובה בכל מערכות החיים בגרמניה.
- ג. אכזבה קשה מהתמורות שעוברת החברה הגרמנית ומאדישותה (במקרה הטוב) לגורל היהודים.

(2) תגובות שונות, על רקע קריאה שונה של המצב או על בסיס השקפות אישיות או פוליטיות:

- א. דרישה להבטחת שוויון אזרחי-מדיני ליהודי גרמניה.
- ב. דרישה להבטחת הזכויות של קבוצות יהודיות שורשיות, שהוכיחו את נאמנותן במלחמה.
- ג. דרישה להתעוררות ולתחייה יהודית.
- ד. דרישה לשינוי המבנה הכלכלי של מקצועות היהודים.
- ה. דרישה להסקת מסקנות מן המתרחש, קרי להגר מגרמניה.

לסיכום נצטט את דבריו של שאול פרידלנדר בספרו "גרמניה הנאצית והיהודים":

בסוף 1933 ידעו עשרות מיליונים בתוך גרמניה ומחוצה לה על המדיניות השיטתית של הפרדה ורדיפה שנוקט המשטר החדש נגד אזרחיו היהודים. אולם, אפשר שרובם, יהודים ולא יהודים כאחד, לא יכלו לצייר להם מושג ברור על מטרותיה של המדיניות הזאת ועל מגבלותיה. בקרב יהודי גרמניה שררה דאגה, אך לא בהלה ואף לא כל תחושת חירום רוחת.

התארגנותם של יהודי גרמניה לפתרונות קהילתיים עם ההחמרה במדיניות האנטי יהודית

1. הקמת הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה. הצורך של היהודים להתאגד באיגוד כולל מעיד על חזרה לעידן שקדם לאמנציפציה, שבו חיו היהודים במסגרת קהילתית שייצגה את כלל הציבור היהודי.

הקמת "הנציגות הארצית ליהודי גרמניה" לוותה בוויכוחים רבים, על רקע קבוצתי ואישי. הוויכוחים היו בשאלות שונות: קביעת המנהיגות, ייצוג הקהילות השונות ודרכי פעולה. השלטונות הגרמניים לא הקנו לנציגות מעמד חוקי מוכר, אך הם הכירו בה למעשה בהיותה הנציגות היחידה של יהודי גרמניה. חוקי נירנברג היו נקודת מפנה בכל הנוגע להשקפת עולמה ולהגדרת מטרותיה של הנציגות. מתאריך זה ואילך נאבקה הנציגות על קיום נסבל ליהודים בגרמניה.

הערה: מומלץ להיעזר בתעודות מס' 24, 26–29, 38, בקובץ **השואה בתיעוד**, העוסקות בפעילותה של הנציגות בתחומים שונים, כגון: חינוך, תרבות, סעד והגירה. אפשר להטיל על התלמידים עבודה בקבוצות, כאשר כל קבוצה מעמיקה באחד מתחומי הפעילות שבהם עסקה. כדאי לאסוף מקורות תיעודיים המתארים את תחושותיהם של יהודי גרמניה. אפשר להפנות תלמידים גם לספרות יפה המתארת את התקופה כמו: ישראל יהושע זינגר, **בית קרנובסקי**; נעמי פרנקל, **שאל ויוהנה**.

2. מהפך תודעתי ותרבותי של יהדות גרמניה – חזרה לשורשים. שלא ברצונם נאלצו יהודי גרמניה לבחון מחדש את זהותם, לאור התעמולה הנאצית ההרסנית שפוונה נגדם. הם בחרו לחזק את האמונה בערכים של צדק, חירות ושוויון בין בני האדם, ולהיאבק בדימויים האנטישמיים ובמדיניות המפלה, שהפכו להיות מציאות חיים קונקרטיים בעבורם.

הערה: להבנת התמורות האלה ניתן להיעזר בקטע המופיע בספר הלימוד, תגובתו של הסופר רוברט ולטש: "שאוהו בגאון, את הטלאי הצהוב", ובקטע התפילה שחיבר הרב ליאו בק ונשלח לכל קהילות בית ישראל בגרמניה לליל כל נדרי תרצ"ו, המופיע בקובץ **השוואה בתיעוד**, תעודה מס' 39. בקטעים אלה יש ביטוי לחשבון הנפש שעשו יהודים בגרמניה לאור המאורעות שנחתו עליהם.

חשוב לציין את הקושי הרב בעמידה ערכית-מוסרית זו בתקופה של רמיסת ערכים והצגת היהודים כאלמנט טפילי וכמי שמגלמים את אויביה של האנושות כולה.

הגירת יהודים מגרמניה – מדיניות ויישומה

בספר הלימוד מובאת טבלה על ממדי הגירתם של יהודי גרמניה לפי שנים. לנתונים אלה הוספנו כאן מידע על מדינות היעד ומספר היהודים שנקלטו בהן. על פי הטבלאות והמידע המצוי כאן, יש לשאול את התלמידים: מה ניתן ללמוד מהנתונים על היקף ההגירה בשנים השונות? מה השפיע על התנודות בממדי ההגירה? מה היו יעדי ההגירה המועדפים או הפתוחים ליהודי גרמניה? מה ניתן ללמוד מהנתונים על ממדי העלייה לארץ ישראל? מהן הסיבות לכך?

טבלה של הגירת יהודים מאזור השליטה הנאצית:

השנה	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
מגרמניה	37,000	23,000	21,000	25,000	23,000	35,369	68,000	16,000	13,000
מאוסטריה						62,958	54,451	6,500	6,000
מצ'כיה						15,000	20,000	?	?
מדנציג						3,900	1,600	?	?
בסך הכל:	431,778								

מספר המהגרים שקלטו ארצות בתוך אירופה: בריטניה 40,000, צרפת 30,000, הולנד 20,000, בלגיה 15,000, שווייץ 8,000, סקנדינביה 5,000, פולין ומדינות אחרות במזרח אירופה 30,000, ארצות אחרות 5,000.

מספר המהגרים שקלטו ארצות מעבר לים: ארצות הברית 60,000, ארץ ישראל 55,000, אמריקה הדרומית 30,000, אמריקה המרכזית 5,000, דרום אפריקה 4,500, אוסטרליה 4,500, ארצות אחרות 12,000.

ההגירה מנקודת מבטם של היהודים – קשיים ולבטים

הערה: בהסברת גורמי הגירה נהוג לדבר על גורמי דחייה מארץ המוצא ועל גורמי משיכה של ארצות ההגירה. אפשר לשאול תלמידים מה היו גורמי הדחייה מארץ המוצא? מה היו גורמי המשיכה של ארצות היעד? חשוב לציין, שחלק גדול מיהודי גרמניה לא חשב כלל על הגירה לפני 1933 ולא שש לכך גם אחר כך.

בהתמודדותם עם המציאות החדשה נאלצו יהודי גרמניה להתמודד עם שאלות רבות וקשיים רבים:

שלב ראשון – הערכת המצב: היה עליהם להעריך את המצב בגרמניה כמצב חסר תקווה. לא כל היהודים היו מוכנים להאמין שאין להם עתיד בגרמניה. הם יכלו למצוא אישור ללבטיהם במדיניות הבלתי אחידה והמטעה של הנאצים.

שלב שני – חיפוש יעדי הגירה מתאימים: ההחלטה להגר היתה כרוכה בהשגת מידע על אפשרויות ההגירה. רבים התלבטו בשאלה אם תהגר כל המשפחה או אולי עדיף לשלוח את ראש המשפחה או את צעירי המשפחה, כדי לבדוק אפשרויות ולהכין את הבסיס להגירת המשפחה כולה.

שלב שלישי – התמודדות עם הקשיים הכלכליים והפורמליים שנתקלו בהם: שלטונות ההגירה הגרמניים וכן שלטונות ההגירה במדינות היעד השונות הערימו קשיים על היהודים שביקשו להגר. היו אלה שנים של משבר כלכלי עולמי, ומדינות רבות סגרו את שעריהן בפני מהגרים. חשוב לציין, שבשנים אלה פורסם "הספר הלבן" שהגביל עלייה של יהודים ורכישת קרקעות גם בשטחי ארץ ישראל המנדטורית.

למרות כל הקשיים שצוינו לעיל, היגרו מגרמניה בשנים אלה כמחצית מיהודיה (וכשני שליש מיהודי אוסטריה). אולם יהודים שהיגרו למדינות אירופה השונות ניצבו מחדש בפני הסכנה עם כיבוש מדינות אלה בידי גרמניה והחלת "הפתרון הסופי" עליהן.

לקריאה נוספת

גרייף, ג' (תשמ"ד). "יהדות גרמניה תחת השלטון הנציונל-סוציאליסטי, 1933-1939", בתוך: **בימי שואה ופקודה**, יחידה 6, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

כוכבי, י' (תשמ"ח). **חימוש לקיום רוחני**, יהדות גרמניה 1933–1941. מרגליות, א' (תש"ן). "בין הצלה לאבדון", בתוך: גוטמן, י', ולק, י' ושגיא, נ' (עורכים), **עיונים בתולדות יהודי גרמניה 1932–1938**, יד ושם, ירושלים. מרגליות, א' וכוכבי, י' (עורכים), (תשנ"ח). **תולדות השואה – גרמניה**, יד ושם, ירושלים. פרידלנדר, ש' (תשנ"ח). **גרמניה הנאצית והיהודים, שנות הרדיפות 1933–1939**, עם עובד, תל-אביב. ראו גם: דורון, א' (טבת-שבט תשנ"ו). "הצעה לשיעור בתגובת הציבור היהודי לחוקי נירנברג", בתוך: **בשביל הזיכרון**, ירחון המחלקה לחינוך של יד ושם, 10, ירושלים.

סרטים מומלצים

ובזאת לא הסתיים הסיפור (תיעודי, 25 דקות).
שנואים ומנוודים (תיעודי, 40 דקות).
עמוד האש, פרק – 10 מלכודת. (שעה).

פרק 17 – עמדת העולם והיישוב כלפי מצוקת יהודי גרמניה

קו מנחה

בין אדישות למצוקה והיבנות מן המצוקה, עמדות מדיניות העולם והיישוב כתוצר של מציאות פנימית ויחסים בינלאומיים

מוקדים

- עמדת מדינות העולם ביחס למצוקת היהודים כנגזרת של המשבר הכלכלי והמתחים הבינלאומיים
- היישוב היהודי בין מחאה אנטי נאצית לבין היפנות מן המצוקה היהודית
- שינויים במעמד היישוב היהודי ובמצב בארץ ישראל כתנאים משפיעים על תגובות היישוב למתרחש בגרמניה

מטרות

- הכרת השיקולים של מדינות העולם החופשי בקביעת המדיניות כלפי מצוקת יהודי גרמניה ושאלות קליטת ההגירה.
- הכרת השינויים במעמד היישוב היהודי ובתפיסה העצמית שלו, והשפעתם על היחס למצוקת יהודי גרמניה ומזרח אירופה.

הצעות להוראה

מה צריך להכריע במערך השיקולים של מדינות דמוקרטיות אל מול מצוקה והפרת זכויות אדם?

שאלה זו היא בעלת משמעות רבה לתקופתנו, הן בהקשר של התנהגות המעצמות (ארצות הברית, למשל) אל מול משטרים מדכאים, הן בהקשר של יחס הציבור ישראל אל קליטת מהגרים ופליטים ממוקדי טיהור אתני. מומלץ לבחון את משקל ההיבט הכלכלי (תוצאות המשבר הגדול, חשש מהגדלת האבטלה) אל מול ההיבט התודעתי (מחויבות לזכויות אדם, גזענות סמויה) בשיקולים של נציגי המדינות ובהתבטאויותיהם. כדאי לשאול האם מדיניות אי ההתערבות ב"עניינים פנימיים" בשם השמירה על עיקרון הריבונות נכונה גם לגבי מדינות מדכאות ורודפות מיעוטים. בניתוח ההתבטאויות בוועידת אויאן יש לשים לב לתפקיד הכפול של הוועידה. מצד אחד, נועדה הוועידה לטפל בבעיית הפליטים והמהגרים היהודים. מצד שני, הוועידה שימשה בפועל דרך להימנע ממחויבות לטפל במצב היהודים או אף מהתייחסות נבדלת ליהודים כסובלים ממצוקה מיוחדת.

האם מעמד היישוב ויחסו אל מצוקת יהודי גרמניה ופולין מבטא התגייסות לעזרה או תועלתנות?

ביחסו של היישוב למצוקת יהודי גרמניה ניכרת שניות. מצד אחד, רואה עצמו היישוב כמחויב לדאוג ליהודים ולמחות כנגד פגיעה בהם. מצד אחר, היישוב רואה את העלייה לארץ והכנת הבסיס למדינה כדרך הנכונה ביותר לדאוג ליהודים. הנהגת היישוב, ובעיקר מחנה השמאל-מרכז מזהה את ההזדמנות לפיתוח והתעצמות שמצוקת היהודים מביאה עמה. מסיבות אלו, למשל, אין היישוב היהודי מוביל את יוזמת החרם הכלכלי הבינלאומי על גרמניה שהציעו יהודי

ארצות הברית. התפיסה הכפולה של מצוקה והזדמנות עומדת גם מאחורי הסכם "ההעברה" ומוסדות עליית הנוער.

השינוי במעמד היישוב היהודי, שנבע במידה רבה ממצוקתם ומעלייתם של היהודים הגרמנים והפולנים, אינו מבטל את השניות. לראשונה הופך היישוב היהודי ליעד ההגירה היהודי המרכזי בעולם, ולקהילה השנייה בעולם בגודלה ביחס לאוכלוסייה המקומית. מצד אחד, שינוי זה מוסיף לביטחונו העצמי ולתחושת האחריות, כאשר היישוב רואה עצמו מחויב לדאוג ליהודי העולם ולא רק לצפות לתמיכה מיהודי העולם. מצד אחר, השינוי גם מנטרל פעילות מחאתית קולנית או צעדים קיצוניים, והנהגת היישוב נמנעת מהתקפה חזיתית על בריטניה ואף על גרמניה. שהרי היישוב מחויב לשמור על תפקידו כיעד ומפלט עבור יהודים, והוא זקוק לתשומות הכלכליות כדי להצליח בקליטת עולים יהודים מאזורי מצוקה. גם המחאה כנגד "הספר הלבן", שעמדה להפוך למרי עממי נרחב, נבלמה בסופו של דבר בגלל פרוץ מלחמת העולם השנייה ובגלל התלות בבריטניה.

לקריאה נוספת

גלבר, י' (1990). מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933–1948, ירושלים.

פרק 18 – מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית ותגובות המערב

קו מנחה

בין תוקפנות לפייסנות, מדיניות האיום וההטעיה של היטלר אל מול הססנות מעצמות המערב

מוקדים

- מטרות מדיניות החוץ הנאצית
- שלבים ביישום מדיניות החוץ ודפוסי פעולה חוזרים
- מניעי מדיניות הפיוס וביטוייה

מטרות

- התלמידים ידעו להסביר את מטרות מדיניות החוץ של היטלר, וקשריה לאידיאולוגיה הנאצית ולהסכמי השלום.
- התלמידים ידעו לזהות שלבים ודפוסים בדרך פעולתו של היטלר בתחום מדיניות החוץ, וידעו להסביר את מטרותם והשפעתם.
- התלמידים יבינו את מניעי מדיניות הפייסנות וביטוייה וידונו בלגיטימיות שלה.

הצעות להוראה

- בשנות ה־30 מפרות גרמניה, איטליה ויפן במודע את עקרונות הביטחון הקיבוצי. משתלטת מדיניות כוחנית, שמטרתה שינוי ההסכמים הבינלאומיים וכיבוש שטחים, אם כי המדיניות מוסווית, לעתים, בנימוקים של שאיפה לצדק ותיקון עוולות. שלוש המדינות הרוויזיוניסטיות יוצרות מעין ברית ביניהן להשגת המטרות.
- התמוטטות היחסים הבינלאומיים בשנות ה־30 היא מהירה, מאורע רודף מאורע, עד שפורצת, לבסוף, מלחמת עולם.
- **השאלה הראשונה: מה שאף היטלר להשיג בכל אחד מצעדיו?**
- **שאלה שנייה, וחשובה לא פחות: כיצד קרה, שמדינות כצרפת ובריטניה נאלמו דום מול התוקפנות של גרמניה?**

בשל ריבוי האירועים, יש לשקול דיון בכיתה רק במרכזיים שבהם. את האחרים ניתן לחקור בעבודה עצמית של התלמידים או בעבודה בקבוצות בכיתה, כשכל קבוצה חוקרת אירוע מסוים. בכיתה יש לדון בעיקר בדגם שבו התנהלו המשברים.

1. התבנית שלפיה פעלה גרמניה תוסבר, ואחר כך יחקרו התלמידים את האירועים בהתאם. לימוד התבנית יקל על התלמידים להבין את האירועים.
2. בדרך דומה יש להסביר את תבנית "הפיוס" של צרפת ואנגליה ולחקור את האירועים.

את התוצאות אפשר לארגן בטבלה:

האירוע	תאריך	דרכי ההצדקה ודרכי הפעולה	המטרות (האמיתיות) של היטלר	תגובת המעצמות

דרך אחרת היא משחק תפקידים, שבו קבוצות מייצגות את המדינות העיקריות, כגון: גרמניה, איטליה, יפן, בריטניה, צרפת, ובמשך הזמן אף ברית המועצות וארצות הברית.

דרך הפעולה של היטלר

- בדרך כלל נקבעת מטרה מסוימת, כגון ביטול ההשפלה בעקבות הגבלות ורסאי, או בדיקת המעצמות (כניסת הצבא הגרמני לחבל הריין המפורז).
- הפעולה התוקפנית מוסווית כפעולה צודקת. היטלר נהג להעמיד דרישה, להציגה כמוצדקת למען השלום, ולאיים כי יפעיל כוח למען השגת המטרה וכי לא יוותר. עם זאת, הוא טען כי זו תביעתו האחרונה, ולאחר השגתה לא ישתמש עוד בכוח. ניתן לבדוק את האירועים על סמך מודל זה, על פי ספר הלימוד, או אף להרחיב בעזרת ספרות נוספת. סיכום (או מבוא) לנושא בדברי דאף קופר בפרק זה.
- לעתים הפעולה כולה נראית תמימה, אך האם היא כזו? לדוגמה, ההסכם הפולני-גרמני ב־1934.
- יש לבדוק כיצד משתמש היטלר בנימוקים "דמוקרטיים" להצדקת תוקפנות. לדוגמה, כיבוש אוסטריה אינו מוסבר במונח "שטח מחיה" אלא בזכות ההגדרה העצמית ובתיקון עוולות ורסאי. בדרך כלל היה שמץ של אמת בטיעונים, אלא שכיום אנו יודעים כי כוונותיו היו תוקפניות.
- כדאי לשאול **כיצד יודעים את מטרותיו של מנהיג?** הרי לעתים מטרות אלו מוסוות ואנו מנסים לשער אותן מתוך פעולותיו, כמו במקרה של סטלין. המקרה של מדיניות החוץ של היטלר הוא ייחודי בכך שהיטלר הצהיר על מטרותיו שנים לפני היבחרו בספרו **מאבקי**. הטקסט מתוך **מאבקי** ותוכנו של "התזכיר של הוסבך" מצביעים על הכוונות האמיתיות של היטלר.
- ההצלחות הגדולות מסבירות את העדר ההתנגדות להיטלר בארצו. כדאי

להדגיש את המקרים שבהם האופוזיציה בגרמניה חשבה לפעול, אך "התקפלה" לאור הצלחותיו (ערב הכנסת הצבא לחבל הריין. ערב הפלישה לצ'כוסלובקיה).

דרכי הפעולה של אנגליה, צרפת ושאר המדינות

- מן הראוי לעמוד על ההבדל בתגובותיהן בשנות ה־20 לעומת שנות ה־30.
- יש להצביע על הדומה והשונה במדיניות החוץ של אנגליה וצרפת.
- ההנמקה העקרונית של מדיניות הפיוס מופיעה בסעיף "מדיניות הפיוס המערבית" שבספר הלימוד. הציניות של מדיניות הפיוס בולטת, כאשר היא ננקטת כדי לסייע לתוקפן. לדוגמה: ההסכם הימי בין בריטניה לגרמניה; הלחץ על צ'כוסלובקיה בוועידת מינכן.
- במספר אירועים מעורבת ברית המועצות, ומדיניותה שהינה שונה מתגובת צרפת ובריטניה מחייבת עמודה נוספת בטבלה שהצענו בעמוד הקודם. מדובר בעיקר במלחמת האזרחים בספרד ובחזוה ריבנטרופ-מולוטוב. אם מעוניינים בכך, ניתן לדון גם על מדיניות ארצות הברית המוצגת בפרק הבא, שעניינו מלחמת העולם השנייה (נאומו של רוזוולט ב־1937).

בשנות ה־30 המאוחרות התוקפנות אינטנסיבית ובוטה יותר. שיא חדש הוא הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, שבו שתי האויבות בהשקפת העולם ובמעשה כורתות ברית. מיד לאחר מכן פורצת מלחמת העולם.

מחלוקת היסטוריוגרפית

רוב ההיסטוריונים הציגו את מדיניות החוץ של היטלר כמובילה למלחמת העולם השנייה וכהכנה אליה. לעומת זאת, קיימת גישה רוויזיוניסטית, כגון זו של א' ג' פ' טיילור, הרואה בפעולות היטלר "הליכה על הקצה" תוך הימנעות מכוונת ממלחמה וניסיון לגרוף את מירב הרווחים הטריטוריאליים ללא קורבן. כדי לחשוף את הרקע למחלוקת זו ניתן לשאול: האם יכול היה היטלר להניח כי גם כיבוש פולין יעבור מבלי שתפרוץ מלחמה. על סמך אירועי העבר הנחתו הגיונית. אם כך יש לברר מה "השתבש".

לקריאה נוספת

טיילור, א' ג' פ' (1987). **מדוע פרצה המלחמה?: שורשיה של מלחמת העולם השנייה**, תל-אביב.

ערן, ע' (עורך), (1992). **מדיניות החוץ של ברית המועצות**, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

קאר, א' ה' (1967). **יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות העולם 1919–1939**, תל-אביב.

קליינברגר, ר' ועדיאל, מ' (תשמ"ו). **בין מלחמה לשלום** (נושא בהיסטוריה לביה"ס העל-יסודי הכללי), "מעלות", ירושלים.

סרטים מומלצים

פיוס על שום מה (מוחות).

יחידה שישית – מלחמת העולם השנייה והמדיניות כלפי היהודים באזורי הכיבוש (1939–1941)

פרק 19 – מלחמת העולם השנייה בשלביה הראשונים

קו מנחה

גרמניה מעצבת את שדה הקרב החדש ומגיעה לשליטה ברוב שטחי אירופה

מוקדים

- חוסר מוכנות המעצמות ו"המלחמה המזויפת"
- ה"בליץ־קריג" כמלחמה מסוג חדש וכניצול יתרונות יחסיים של הצבא הגרמני
- נפילת מערב אירופה ועמידת בריטניה

מטרות

- התלמידים יבינו את הגורמים לחוסר הפעילות התמוה של בריטניה וצרפת בראשית המלחמה.
- התלמידים יבינו את הגורמים להצלחת גרמניה בשלב הראשון למלחמה.
- התלמידים יכירו בייחודה של עמידת בריטניה אל מול המתקפה הגרמנית ויבינו את הגורמים לכושר עמידתה.

הצעות להוראה

את כל הוראת הנושא, גם בקצרה, יש ללוות במפה. הדבר חיוני משום שהתלמידים אינם יודעים בהכרח היכן ממוקמות המדינות הנידונות, ובכדי לעמוד על היקף הצלחותיה של גרמניה.

מוכנות ונכונות ללחימה

מומלץ לנתח את טבלת יחסי הכוחות של המעצמות, ולבצע קישור בינה לבין מדיניות הפייסנות ולפסיביות של בריטניה וצרפת גם בראשית המלחמה. חשוב להבהיר כי התעצמות צבאית דורשת חודשים ואף שנים, לגיוס ואימון כוח אדם ולייצור נשק ומיכון. על בסיס הבנה זו ניתן לקיים דיון ולהעריך את עמדת

המעצמות, ניתן לשאול האם ההימנעות מעימות מזוין (גם לאחר הכרזת המלחמה), היתה גילוי של פחדנות או של שיקול דעת. מצד אחד, ראוי לציין כי ההימנעות מסיוע למדינות קטנות אפשרה להיטלר לנצל את חולשתו, לבודד ולתקוף כל מדינה לחוד. ייתכן כי צעד התקפי מצד המעצמות היה מרתיע או מעכב אותו בשל חששו ממלחמה בשתי חזיתות. מצד אחר, כדאי לשים לב ליתרון המובהק של גרמניה, שהיתה ערוכה למעשה בסדר כוחות העולה על זה של שתי יריבותיה הגדולות גם יחד. האם לחימה במצב של חוסר מוכנות (כמו יציאת חיל הפרשים הפולני אל מול השריון הגרמני) היא גילוי של גבורה או הפגנתיות עקרה? שאלה זו יש להעלות גם לגבי כניעת מדינות כגון בלגיה וצרפת.

ה"בליצקריג" ועיצוב שדה המערכה החדש

ניתן לשאול מה הופך צבא שהוקם רק חמש שנים לפני המלחמה לצבא המנצח את כוחות המעצמות החזקות באירופה? בחלק הראשון של המלמה הגרמנים נהנו מעליונות צבאית חסרת תקדים. הדבר נבע בחלקו מהססנות המעצמות, אך לא פחות מכך מהחדשנות והאסטרטגיה של הצבא הגרמני. ה"בליצקריג" – "מלחמת הבזק", מעצבת למעשה את שדה המערכה המודרני עד ימינו. זוהי מלחמה טכנולוגית ומבוססת על שילוב כוחות, הפתעה ותנועה. בתחומים אלו היה לצבא הגרמני יתרון יחסי, משום שהוא הוקם רק מספר שנים לפני המלחמה, לאחר שכמעט פורק כליל. התעשייה הצבאית הגרמנית ייצרה מיכון חדיש ולא היתה מחויבת לפסי ייצור ותבניות חשיבה שכוונו אל המלחמה הקודמת. האימון והתיאום בין הכוחות היה חדשני והתבסס על סגל פיקוד רענן. התפיסה של מלחמת תנועה שהתבססה על המיכון והטכנולוגיה, נועדה לשבור את האויב על ידי חדירה לעומק ופגיעה באוכלוסייה אזרחית. גישה זו, שחרגה מהרעיונות המקובלים של הבסת כל צבא האויב ותפיסת כל שטחו, זעזעה את צבאות המדינות המותקפות. במובן מסוים ניתן לטעון כי אלו יתרונות האופייניים לצד המפסיד במלחמה, המסוגל להפיק לקחים ולהתכוון למלחמה הבאה ולא למלחמה שעברה.

עמידת בריטניה

אל מול הדמורליזציה הכללית והנטייה להיכנע במדינות מערב אירופה, בולטת בייחודה עמידתה של בריטניה. כאן יש קודם כל להמחיש את עוצמת המתקפה הגרמנית וגודל הקורבן הבריטי. לאחר מכן יש להבהיר את ביטויי העמידה ודרך

ההתארגנות, כגון לינה מדי לילה במנהרות הרכבת התחתית, שילוח ילדי הערים הגדולות לאזורי כפר ועוד. מעניין לבחון את תגובת הציבור הבריטי דאז, אל מול תגובת הציבור הישראלי בעשורים האחרונים, כאשר עמד מספר פעמים במצב של הפצצות (בהיקף זעיר בהשוואה למקרה הבריטי).

מכאן יש לפנות להבנת הגורמים שתרמו לכושר העמידה של הבריטים. מומלץ להבחין בגורמים אנושיים מורליים, כגון הגאווה באימפריה, המחויבות לדמוקרטיה ומנהיגותו של צ'רצ'יל. מולם יש לסקור גורמים ותנאים חומריים, כגון מכשול הים וחולשת הצי הגרמני, הרדאר, או איכות המטוס. ניתן לקיים דיון מעריך בשאלה מה הוא הגורם המכריע בעמידתה של בריטניה. כך או כך, חשוב להבין את תפקידה של בריטניה בשנים 1940 – 1941, כמעצמה יחידה המנהלת מאבק בלימה כנגד מעצמות הציר. הבנה זו חיונית להערכת המצב הבינלאומי ולהבנת ההכרעות של תושבי היישוב היהודי בארץ ישראל ביחסיהם עם הבריטים.

לקריאה נוספת

- יאנג, פ' (1977). **מלחמת העולם 1939–1945**, תל אביב.
 כהן, י' (1985). **אומות במבחן, תל-אביב**.
 צ'רצ'יל, ו' (1967). **מלחמת העולם השנייה**, כרך 1+2, תל-אביב.
 ריחני, ע' (2006). **מלחמת העולם השנייה: הכרוניקה**, תל-אביב.

סרטים מומלצים

הימים הגדולים של המאה: מלחמת העולם השנייה, א-ג.

פרק 20 – המדיניות כלפי היהודים לאחר כיבוש פולין

קו מנחה

מה היו השלכותיה של הפלישה הגרמנית לפולין על עיצוב המדיניות האנטי יהודית בפולין?

מוקדים

- חלוקת פולין והתחרות בין רשויות השלטון הגרמניות על השליטה בשטחים הכבושים
- המדיניות האנטי יהודית בשלבים הראשונים של הכיבוש
- הצעות לפתרון השאלה היהודית

מטרות

- התלמידים יבינו את השפעת המלחמה וכיבוש שטח "מרחב המחיה" במזרח על המדיניות כלפי היהודים.
- התלמידים יכירו את הצווים והתקנות המרכזיים שפרסמו הגרמנים נגד היהודים בשטחי הכיבוש בפולין.
- התלמידים יזהו את תחילתו של שלב חדש במדיניות הנאצים כנגד היהודים כפי שעולה מן הפעילות בשטח ומן המסמכים.

הצעות להוראה

חלוקת פולין והתחרות בין רשויות השלטון הגרמניות על השליטה בשטחי הכיבוש

חלוקת פולין: התלמידים יעינו במפה בספר הלימוד המתארת את חלוקת פולין. מעמדם השונה של שטחי הכיבוש נבע מ"הסדר החדש" שרצו הגרמנים להנהיג באירופה. להבדלים בסוג הממשל היתה השפעה רבה על מצב האוכלוסייה הכללית ובעיקר על מצב היהודים בשטחים אלה.

התחרות בין הרשויות הגרמניות השונות על השליטה בשטחי הכיבוש: בכיבוש פולין ובשליטה בה היו מעורבות מספר רשויות שלטון גרמניות – הצבא, הס"ס והרשויות האזרחיות. כל אחת מהן ביקשה לצבור כוח, והשליטה על היהודים היתה חלק ממאבקי הסמכות. הממשל הנאצי נבנה על בסיס מוקדי כוח הכפופים לפיהרר, והיטלר יצר תחרות מכוונת בין הרשויות. פיצול ותחרות אלו מסבירים חלק מן העמימות וחוסר האחידות שעמה התמודדו היהודים. מאוחר יותר, חלק מהיודנראטים הצליחו לעתים לנצל תחרות זו לטובתם.

המדיניות האנטי היהודית בשלבים הראשונים של הכיבוש

מומלץ לשים לב לקפיצת המדרגה ולשינוי ביחס הגרמנים אל היהודים. יש להסביר שינוי זה ממספר היבטים – השפעת המלחמה, המפגש עם יהדות

מסורתית, המפגש עם קהילה יהודית המונה מיליוני יהודים, השליטה ב"מרחב המחיה" – אזורי "עמי העבדים".

לאחר כיבושה של פולין החל גל של גזירות ורציחות של יהודים. הצבא שלט במדינה, ומעשיו לא נפלו מאלה של אנשי הס"ס והמשטרה: אנשי הצבא הגרמני תפסו בני ערובה במגמה למנוע ולשתק כל אפשרות של התנגדות יהודית; במקרים רבים הוצאו בני ערובה אלה להורג. כמו כן, הוצאות להורג בוצעו ללא כל סיבה או תואנה; בתי כנסת נשרפו; בוצעו גירושים המוניים של יהודים מאזורים הסמוכים לגבול הסובייטי; חיילים גרמנים נטלו חלק בחטיפות לעבודת כפייה ובהתעללות בפועלים יהודים; אירעו מקרי שוד ואונס.

לאחר פרק זמן של חוסר סדר, ביקשו כוחות הצבא ליצור מסגרת מסודרת לניהול החיים בשטחי הכיבוש. בשלב זה נדרשה הכרעה על אופי השלטון בשטחים אלה.

הערה: מומלץ לנתח את "איגרת הבזק" שהוציא היינריך ואת תקנת פרנק בדבר הקמת היודנראטים. התעודות נמצאות בקובץ **השואה בתיעוד**, מס' 65, 74. מוצע לעיין במסמכים אלה בכיתה ולנתחם. בשלב הראשון תנותח כל תעודה בנפרד ולאחר מכן תיערך השוואה ביניהן.

להלן רשימה של שאלות על "איגרת הבזק" ועל תקנת פרנק:

(א) מי הוא כותב המסמך ומה תפקידו?

(ב) מהו מועד כתיבת המסמך ומה הם האירועים הקשורים בכתיבתו?

(ג) מי הם הנמענים של המסמך? מה מעמדם?

(ד) מה הן ההוראות המרכזיות המצוינות במסמך?

(ה) מה הם הנימוקים וההסברים המשוערים להוראות שהוטלו בצווים אלה?

להלן מספר הערות חשובות הקשורות במסמכים אלה:

(1) פרסום שני המסמכים בעניין הקמת היודנראטים על ידי שתי רשויות גרמניות שונות מבטא את הבלבול והתחרות שבין הרשויות השונות על השליטה ביהודים בשטח הכיבוש, כפי שצוין לעיל.

(2) "איגרת הבזק" עוסקת בשאלת היהודים בכל שטחי הכיבוש הגרמני. המסמך של הנס פרנק עוסק רק בתחום אחריותו – שטח הגנרל-גוברנאמן.

(3) באשר להקמת היודנראטים, יש מספר הבדלים בין שני המסמכים, אבל ההבדלים אינם מהותיים.

תוכניות לפתרון השאלה היהודית

כיבושה של פולין הביא לשליטה גרמנית על אוכלוסייה של כ-2 מיליון יהודים אזרחי פולין ולמעלה ממיליון מיהודי פולין ישבו בשטחים שהועברו לברית המועצות על פי הנספח הסודי של הסכם ריבנטרופ-מולוטוב). במבוא ל"איגרת הבזק" מבחין היידריך בין המטרה הסופית לבין השלבים בביצועה. הבחנה זו עוררה דיונים רבים במחקר, סביב שאלת משמעות המונח "מטרה סופית", והקשר בינו לבין "הפתרון הסופי", כפי שהוגדר לימים. כיום מקובל לחשוב, שבשלב זה עדיין לא התקבלה ההחלטה על השמדתם הפיסית של היהודים. בתקופה זו עדיין הועלו הצעות שונות לפתרון השאלה היהודית, כגון:

1. לגרש את היהודים מהשטחים שסופחו לרייך ולעודד בריחה והגירה של יהודים מהשטח של הגנרל-גוברנאמן לשטחי ברית המועצות או אל מדינות אחרות.
2. לבודד את היהודים מחיי החברה והכלכלה על ידי חוקים ותקנות, ומעט לאחר מכן, בידוד פיסית בגטאות.
3. בד בבד הועלו הצעות לפתרונות טריטוריאליים – ריכוז היהודים באזורים נידחים במזרח אירופה (מובלעת ניקסו-לובלין) או באי מדגסקר.

הערה: המורים ישקלו אם לדון בסוגיה זו בעת לימוד פרק זה או לדחות את הדיון בשאלת "הפתרון הסופי" לפרק 27.

התמודדות היהודים עם המדיניות הגרמנית

מצב היהודים עם כיבושה של פולין מתואר במספר מקורות: ח"א קפלן, מגילת הייסורין – יומן גטו וארשה.
אדם צ'רניאקוב, יומן גטו וארשה.
עמנואל רינגלבלום, יומן ורשימות מתקופת המלחמה.
עמנואל רינגלבלום, כתבים אחרונים – יחסי פולנים-יהודים.

הערה: אפשר להציע לתלמידים לקרוא קטעים מיומנים אלה, ועל פיהם לכתוב תיאור של יום בחיי משפחה יהודית.

לקריאה נוספת

מכמן, ד' (עורך ראשי) (תשמ"ד-תשנ"ב) **בימי שואה ופקודה**, יחידה 7, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 גוטמן, י' (תשל"ו). **יהודי וארשה 1939-1943**, גטו-מחתרת-מרד, המכון ליהדות זמננו – האוניברסיטה העברית בירושלים, יד ושם, ספרית פועלים, תל-אביב.

סרטים מומלצים

לא ידעתי לקראת מה אני הולכת (תיעודי).
עדויות – גטו ורשה (תיעודי).

פרק 21 – ריכוז ובידוד – חיי היהודים בגטאות**קו מנחה**

מה היה מקומם של הגטאות בהתפתחות המדיניות האנטי יהודית? באילו דרכים ניסו היהודים להתמודד עם המציאות המשתנה בגטאות?

מוקדים

- הקמת הגטאות בשטחי הכיבוש במזרח אירופה
- תנאי החיים בגטאות ודרכי ההתמודדות של היהודים עמהם
- לבטים מוסריים וקיומיים בתנאי הגטו
- קווי דמיון ושוני בין הגטאות השונים

מטרות

- הכרת המדיניות הגרמנית כלפי היהודים בשטחי הכיבוש במזרח אירופה, מטרותיה ושיטותיה.
- לימוד התקנות והצווים שהטילו שלטונות הכיבוש על היהודים
- הכרת תנאי הקיום הקשים בגטאות
- הכרת הקווים האחידים במדיניות הגרמנית כלפי היהודים לצד קווי השוני

הצעות להוראה

הערות:

(1) פרק זה עוסק בהיבטים שונים של חיי היהודים בגטאות עד תקופת השילוחים למחנות ההשמדה. לתיאור רחב יותר יש להוסיף וללמוד את פרק 23, העוסק ביוזנראטים, ופרקים 29–30, העוסקים בשילוח למחנות, בתנועות הנוער, במחתרות ובמרידות.

(2) חשוב לזכור שכמה מהגטאות הוקמו בפולין מיד לאחר הפלישה אליה, ואחרים הוקמו בשטחי פולין וליטא, שסופחו לברית המועצות על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, ובשטחים הסובייטיים שכבשו הגרמנים במבצע ברברוסה. גטאות אלה הוקמו לאחר שהחל השלב הראשון של "הפתרון הסופי".

(3) הגטאות השונים היו בפיקוח גורמי ממשל גרמניים שונים. גטו לודז', למשל, היה בשטח שסופח לרייך הגרמני; חלק ניכר מהגטאות בפולין היו תחת שליטת הרשויות האזרחיות בגנרל-גוברנאמן בפיקודו של הנס פרנק; השטחים שנכבשו במבצע ברברוסה היו תחת שליטה של שלטונות גרמניים אחרים. הבדלים אלה, לצד גורמים מבחינים נוספים, השפיעו על תנאי החיים בגטאות.

הקמת הגטאות בשטחי הכיבוש במזרח אירופה

למרות המדיניות הגרמנית האחידה ביחס ליהודים בשטחים הכבושים ותנאי החיים הקשים שנכפו עליהם, מציאות הקיום היתה שונה ממקום למקום. שינויים אלה נבעו מבעיות מקומיות, מאופיים של השלטונות המקומיים ומדרכי התגובה של היהודים. בלודז', למשל, נקטו הגרמנים בצעדים קשים ביותר עם ההחלטה על ריכוז היהודים בשכונה הדלה ביותר בעיר, רובע בלוטי. הפינוי נעשה תוך התעללות, שוד ורצח. הקמת גטו ורשה התעכבה כשנה עקב ריב על סמכויות בין הרשויות השונות. כן ניתן לדבר על הבדלים ברמת הבידוד וההסגר שהוטלו על הגטאות השונים.

תנאי החיים בגטאות ודרכי ההתמודדות של היהודים עמהם

הערות:

(1) חשוב שהתלמידים ילמדו נושא זה בדרך של למידה פעילה ויכירו מקורות ראשוניים ומשניים באופן ישיר. אפשר להפנות תלמידים לעבודה בקבוצות על יומנים, ספרי זכרונות, ספרי זיכרון לקהילות, קטעי שירה

וספרות וכדומה. העבודה יכולה להיות על פי גטאות או על פי תחומי החיים בגטו.

(2) התלמידים יוכלו למיין את החומרים שיאספו על פי הגטאות השונים תוך התמקדות בתחומי החיים ובתנאי החיים בגטו. תחומים מוצעים: כלכלה, חברה, חינוך, תרבות, דת, ילדים בגטו, נשים, ועוד. חשוב שהתלמידים יבחרו את הקטעים המדברים אליהם ויביאו אותם אל הדיון המסכם בכיתה. אפשר להכין עיתון קיר או תערוכה סביב קטעי המקורות, התמונות והממצאים שיאספו התלמידים.

(3) מתוך הדוגמאות שיביאו התלמידים ניתן יהיה לדון בלבטים הקיומיים והמוסריים שרבים נאלצו להתמודד עמם בתקופה זו (ראו להלן, סעיף 4).

(4) דרך נוספת לדיון בסוגיית ההתמודדות היהודית בגטאות היא באמצעות קטעים מדברי חוקרים שעסקו בשאלות קידוש החיים והמאבק לקיום (ראה להלן, סעיף 4ד).

חומרי עזר: לבד מן המקורות המופיעים בספר הלימוד, הוציא בית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם מספר פרסומים שיכולים לסייע בלימוד נושא זה, ובהם: **חיי יום ביום בגטו ורשה; לקט של שאלות ותשובות (שו"ת) מגטו קובנה.** האגף לתוכניות לימודים בשיתוף עם אוניברסיטת תל-אביב ומט"ח פיתח מאגר מידע ממוחשב העוסק בידנראטים: גופי מנהל יהודיים ממונים בארצות הכיבוש הנאצי. במאגר ישנם מקורות טקסטואליים וחזותיים רבים המתארים את החיים בגטאות ורשה, לודז', וילנה וקובנה.

להלן דוגמה למיון ולניתוח של **תנאי החיים בגטאות:**

תנאי החיים בגטאות

כפי שתואר בפרק הקודם, כבר בשלבים הראשונים לכיבוש תקנו הגרמנים תקנות וצווים שפגעו בצורה קשה בכלכלתם של היהודים: הקפאת חשבונות בנקים; החרמת עסקים, רכוש, סחורות ודברי ערך; גירוש יהודים ממקומות עבודה ציבוריים, וכדומה. כל אלה פגעו בכלכלת היהודים ובקיומם בצורה קשה ביותר. בידוד היהודים בגטאות החמיר את מצבם. הם הפכו לפליטים בעיר מגוריהם; נושלו מבתיהם ומן הציוד הבסיסי והחיוני שלא הצליחו לקחת עמם. בנוסף, הם נדרשו לעבוד בעבודות כפייה שונות. על פי חוק מאוקטובר 1939, חויבו נשים

וגברים בני 14-60 בעבודות כפייה. בשלבים מאוחרים יותר נשלחו העובדים למחנות עבודה מרוחקים. כך נותרו משפחות רבות ללא מפרנסיהן. דוגמה נוספת לתנאי החיים הקשים שיצרו הגרמנים היא הקמת הגטאות בתנאי צפיפות בלתי נסבלים. על שטח קטן יחסית נאלצה להצטופף אוכלוסייה גדולה ביותר. מידע על ממדי הצפיפות בגטאות השונים ראו בערכים הרלוונטיים ב**אנציקלופדיה של השואה** (עורך ישראל גוטמן).
כתוצאה מתנאי הצפיפות, הרעב והעדר סניטציה, פרצו בגטאות מגפות שגרמו למותם של יהודים רבים.

דרכי התמודדותם של היהודים עם תנאי החיים הקשים בגטו
התמודדות בתחום הכלכלי: הקמת מפעלים וסדנאות עבודה בידי היהודנראטים, במסגרת מדיניותם להסדרת החיים בגטו, ובשלב מאוחר יותר במסגרת התפיסה של עבודה כהצלה; הקמת בתי מלאכה ובתי חרושת בלתי חוקיים; הברחה של מזון אל תוך הגטו והברחה של תוצרת המפעלים אל מחוץ לגטו.
התמודדות בתחום החברתי: הקמת ארגונים ומוסדות לעזרה הדדית ולסעד, כגון: התארגנות של ועדי הבתים, החברה היהודית לעזרה סוציאלית, ארגון טא"ז – האגודה לשמירת בריאות הציבור היהודי, וכן סיוע של ארגונים יהודיים מבחוץ, כמו הג'וינט. ביוזמת מוסדות אלה הוקמו בתי חולים, מטבחים, בתי תמחוי ובתי יתומים, וחולקו מנות מזון ובגדים לפליטים ולמשפחות שנותרו ללא מפרנס.
התמודדות תרבותית ורוחנית: הוקמו גני ילדים, בתי ספר ומוסדות חינוך אחרים במחתרת. אף הוקמו מוסדות תרבות, כגון תיאטרון, תזמורת, והתקיימו ערבי הרצאות; התארגנה פעילות יצירתית ענפה, שירים, מוסיקה, מחזות ועוד. במספר גטאות הוקמו ארכיונים לתיעוד קורות הגטו.
קיום פעילות דתית: למרות האיסור הגרמני על תפילה, והשאלות התיאולוגיות הקשות שבפניהן ניצבו היהודים המאמינים בתקופה זו, התאפיינו הגטאות בעושר של פעילויות דתיות: התכנסות לתפילות המוניות בשעות קשות; סיכון חיים לשם הצלת ספרי תורה וספרי קודש אחרים; חיפוש אחר פתרונות אפשריים לקיום המצוות והמנהגים הקשורים בלוח השנה ובחגי ישראל, כגון אפיית מצות ונטילת ארבעת המינים בסוכות; קיום שחיטה כשרה בסתר; פרסום שאלות שהופנו לרבנים בנושאים רבים וקשים ותשובות הרבנים לשאלות אלה.

התמודדות עם לבטים קיומיים ומוסריים

מומלץ להביא דוגמאות ללבטים שבפניהם ניצבו היהודים מדי יום ביומו:
 (1) האם לדאוג לעצמך ולהשרדותך או לדאוג גם לבני המשפחה, לקרובים, לשכנים או לקהילה היהודית? הדוגמאות לכך רבות. למשל: האם לברוח ולהסתתר או להישאר בגטו? האם לאכול את מנת המזון האישית או לחלקה גם לאחרים? האם להסתכן ולהבריח מזון וציוד?

(2) מה הם גבולות הציות לגרמנים בכל הוראה או גזירה שהטילו הגרמנים על היהודים כפרטים וכציבור? כדי להמחיש את כובד השאלות חשוב להצביע על כך שהיהודים היו מנותקים מהעולם. הגרמנים השתמשו כלפיהם באמצעי הטעיה ומרמה ולא היה להם אל מי לפנות בצר להם כדי לנסות להעריך נכונה את מצבם.

השוואה בין הגטאות השונים

תמונת המצב בגטאות היתה מורכבת ביותר. לצד היבטים דומים, הקשורים בניתוקם ובסגירתם של היהודים, היו הבדלים בין גטו לגטו: שוני במועד הקמת הגטאות; למי היה הגטו כפוף – לממשל הצבאי, לממשל האזרחי או לס"ס; מצב האוכלוסייה הלא יהודית ויחסה אל היהודים; תנאי השטח במקום הקמתו של הגטו; המאפיינים האישיים של מקבלי ההחלטות ברשויות השלטון הגרמני; מצב המלחמה, ועוד.

חשוב לציין, שלמרות השוני בתנאי החיים בגטאות השונים, הרי גורלם וסופם של היהודים בכל המקומות היה זהה.

לקריאה נוספת

אונגר, מ' (עורכת), (1995). **הגטו האחרון, החיים בגטו לודז' 1940–1944**, קטלוג של תערוכה, יד ושם, ירושלים.

גוטמן, י' (תשל"ז). **יהודי וארשה 1939–1943, גטו, מחתרת, מרד**, ספרית פועלים, תל-אביב.

זליקוביץ, י' (1994). **בימים הנוראים ההם – רשימות מגטו לודז', יד ושם, ירושלים**.
 קפלן, ח' א' (תשכ"ה). **מגילת ייסורי – יומן גטו וארשה**, עם עובד, תל-אביב.
 רינגלבלום, ע' (תשנ"ג). **יומן ורשימות מתקופת המלחמה**, יד ושם, ירושלים.

סרטים מומלצים

יום בגטו ורשה (תיעודי, 27 דקות).

עוף החול (תיעודי, 48 דקות).

יעקב השקרן (עלילתי).

גטו חזרות – הצגת התיאטרון האחרונה בגטו וילנה (תיעודי, עלילתי, עדות, 115 דקות).

פרק 22 – היודנראטים – הנהגה יהודית בצבת הכיבוש הנאצי

קווים מנחים

מה היו מטרות הגרמנים בהקמת היודנראטים? כיצד ניסו היודנראטים לעמוד בתכתיבים הגרמניים, מצד אחד, ולשרת את הציבור היהודי בגטו, מצד שני?

מוקדים

- היודנראטים – קווי דמיון ושוני
- הקמת היודנראטים – מינויים וקבלת התפקיד
- תפקידי היודנראטים
- יודנראטים – הנהגה במלכוד; סוגיות נבחרות: (א) סוגיית העבודה; (ב) היחס לתנועות המחתרת ולהתנגדות המזוינת; (ג) יחסי היודנראטים והמשטרה היהודית

מטרות

- להכיר את המדיניות הגרמנית ביחס ליודנראטים, שהוקמו ונוהלו על פי הוראותיהם.
- לעמוד על השניות בתפקיד היודנראטים: מילוי תביעות הגרמנים לצד הדאגה לצורכי האוכלוסייה היהודית.
- הכרת הלבטים הקשים שבפניהם ניצבו ראשי היודנראטים וחבריהם.
- ללמוד על דרכי ההתנהגות, ההחלטות והתגובות השונות של המועצות היהודיות ושל חבריהן במקומות שונים ובתקופות זמן שונות.

הצעות להוראה

הערה: מוצע ללמד נושא זה באמצעות מאגר המידע הממוחשב: **גופי מנהל יהודיים ממונים בארצות הכיבוש הנאצי – דילמות מוסריות**, שהכין האגף לתוכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות, בשיתוף עם בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב, בסיועו של מט"ח. המאגר כולל מאות קטעי מקור, תמונות ומחקרים על שמונה מקומות: ורשה, לודז', וילנה, קובנה, גרמניה, אמסטרדם, סלוניקי, תוניס.

היודנארטים – קווי דמיון ושוני

היודנארטים היו נתונים לביקורת של תושבי הגטאות. הביקורת עליהם גברה בתקופת השילוחים. בשנים הראשונות לאחר השואה הפך היודנארט למוסד מותקף ומושמצ בפי ניצולי שואה, כמו גם בפי מספר היסטוריונים. ראול הילברג כתב בין השאר: "המועצות היהודיות הפכו להיות מכשיר בידי הגרמנים כתוצאה ממקורן, מצבן ומדיניותן".

זוהי הגדרה רחבה, המתייחסת למגוון רחב של מועצות בחלקיה השונים של אירופה, ומטשטשת הבדלים ניכרים שהיו ביניהן. זוהי הכללה הגורסת כי מלכתחילה הוצבו כל המועצות בעמדה שממנה לא היתה למעשה כל דרך נסיגה, ללא קשר לדעות או לתפיסות של המנהיגים.

חוקרים אחרים, ובהם ישעיהו טרונק ואהרן וייס, חולקים על דעה זו בטיעונים שונים. ישעיהו טרונק טוען נגד הגישה המכלילה והמאחידה שבתפיסתו של ראול הילברג. אין לראות את הגטאות ואת היודנארטים שבראשם כגוף הומוגני. מקובל כיום במחקר לבחון את היודנארטים מנקודות ראות רבות ומגוונות. ההבחנות בין היודנארטים השונים מביאות בחשבון השפעות שונות:

גורמי המקום – מעמד השונה של הגטאות במרחב הכיבוש הנאצי והשפעת התנאים הגיאוגרפיים על הגטאות.

גורמי הזמן – השלב במדיניות הנאצית האנטי יהודית שבו הוקם היודנארט.

גורמי אישיות – תפיסות שונות של חברי היודנארט את תפקידם באופן כללי וכן בכל שאלה ובעיה שעמדו בפניהם.

מעמד היהודים באוכלוסייה הכללית ויחסה של האוכלוסייה לפגיעות ביהודים. בחינת היודנארטים על פי קני המידה הללו מלמדת שלא ניתן להגיע למסקנה מכלילה בשאלות אלה.

הקמת היודנראטים – מינויים וקבלת התפקיד

1. הקמת היודנראטים: המסמכים הגרמניים ("איגרת הבזק" ותקנת פרנק) ודרכי יישומם

הערה: בפרק 5 למדו התלמידים על ההוראות להקמת יודנראטים שנתנו היידריך ב"איגרת הבזק" והנס פרנק בתקנתו. בפרק זה ניתן לבחון באיזו מידה תאמה המציאות את ההוראות שנוסחו במסמכים הגרמניים.

ד"ר ישעיהו טרונק, במאמרו "טיפולוגיה של היודנראטים במזרח אירופה", כותב: "השוני בדרכי הקמתם של היודנראטים הוא רב כל כך, עד שקשה להצביע על קווים כלליים כלשהם. כמעט לא ניתן למצוא שיטת מינויים אחידה ועקבית... הקמת היודנראטים היתה שילוב של שני הגורמים – היהודי והגרמני..."

2. קבלת התפקיד – נקודות הראות של הציבור היהודי ושל חברים במועצה סוגיית החברות ביודנראט היתה שנויה במחלוקת בקרב הציבור היהודי ועוררה לבטים אצל האנשים שתפקיד זה הוטל עליהם.

הערה: דיון בשאלה זו יכול להתבצע באמצעות קריאת המקור המופיע בספר לתלמיד על בחירת יושב ראש היודנראט בקובנה. חשוב לדון בנקודת הראות של האישים שעליהם הוטל התפקיד, אם על ידי מינוי של הגרמנים או על ידי בקשות של חבריהם היהודים. מה היו שיקוליהם האישיים? מה היו שיקוליהם הציבוריים? במה התלבטו? מפני מה חששו? האם כבר בשלב ההקמה אפשר לדבר על השניות הקשורה במוסד היודנראט? נקודת הראות הגרמנית (מטרות הגרמנים בהקמת היודנראטים, הוראותיהם ודרכי יישומן), מול נקודת הראות היהודית (תגובות שונות להוראות הגרמניות ודרכי הביצוע בפועל).

תפקידי היודנראטים

החוקר ישעיהו טרונק מציע בספרו "יודנראט" לחלק את תפקידי המועצות לשלושה סוגים:

תפקידים שהוטלו מטעם הרשויות הגרמניות השונות, כגון עריכת מפקדי אוכלוסין, אספקת כוח אדם לעבודות כפייה, תשלום קנסות והחרמת רכוש.

תפקידים מסורתיים של הקהילה היהודית: שירותי דת, סעד, חינוך ותרבות בהיקף גדול יותר.

תפקידים חדשים: אספקת מזון (מכירתו או חלוקתו), דאגה למקומות מגורים

ולמקורות עבודה, דאגה לתעסוקה, טיפול בשירותי בריאות ותברואה, ארגון הסדר הציבורי והמשפט, ועוד.

המשימות הרבות וכבדות המשקל שהוטלו על כתפיהם של חברי היודנראטים התבצעו בתנאים קשים ביותר.

להלן מספר בעיות שעמדו בפניהם: תנאי הקיום בגטו, מחסור בתקציב למימון הפעולות והשכר לעובדים, תלות מוחלטת ברשויות הגרמניות, יחסים מורכבים עם האוכלוסייה היהודית, לבטים ופחדים אישיים ולבטים מוסריים של חברי היודנראטים. בכל משימה ומשימה הם היו צריכים לבדוק מה הם הקווים האדומים שאותם אין לחצות.

היודנראטים – הנהגה במלכוד: סוגיות נבחרות

1. העבודה – עבודות כפייה, עבודה כגורם לקיום הגטו, שילוח למחנות עבודה, עבודה כהצלה

שאלת העבודה והתעסוקה הפכה להיות שאלה מורכבת ביותר והיו כרוכים בה גם לבטים רבים. מצד אחד, העבודה היתה הכרח קיומי, למטרות פרנסה ולשמירת אורחות חיים מתקבלים על הדעת בתנאי הגטו. מצד אחר, חלק ניכר מהעבודה, הכפויה והבלתי כפויה, שיזמו הגרמנים או שיזמו היהודים, תרמה למאמץ המלחמתי של הגרמנים. בשלב השני של המלחמה, שבו התפתחה התפיסה של עבודה כהצלה, עלתה שאלת ההשתתפות של ההנהגה היהודית בביצוע האקציות, השילוחים של מי שנחשב כלא פרודוקטיבי – ילדים, זקנים, חולים ונשים.

הערה: חשוב לדון עם התלמידים במציאות מורכבת זו. לסוגיית האקציות מוצע לקרוא את קטע המקור בפרק העוסק באקציה באושמיאנה, הסמוכה לגטו וילנה, ואת הקטע המתאר את אקציית הילדים בגטו לודז' (בפרק זה סעיף 7).

שאלת מפתח היא, אם היה בסיס כלשהו לאמונה של ראשי יודנארטים רבים, שיוכלו להציל חלקים "יעילים" באוכלוסייה היהודית אם יוכיחו את תרומתם הכלכלית של הגטאות.

היהודים שעבדו במפעלים קיבלו לזמן מה תעודות עבודה (שכוננו בשמות שונים בגטאות השונים, כגון שיינים, פתקאות חיים, חותמות מגן). תמורתן קיבלו לעתים מנת מזון גדולה יותר, ובתקפות השילוחים נחשבו תעודות אלה ערובה להישארות בגטו. בשלב הראשון הן העניקו הגנה לעובד ולבני משפחתו. לאחר מכן הוסרה ההגנה מבני המשפחה, ולבסוף אף נלקחו העובדים עצמם למחנות הריכוז או

למחנות ההשמדה. לראשי היודנראטים לא היה ידוע שהקונצפציה שלהם התנגשה עם התפיסה הבסיסית של האידיאולוגיה הנאצית, ששאפה להיפטר מהיהודים בכל מחיר, ועל כן היו פתרונות אלה זמניים ורק דחקו את הקץ. עם זאת, יש חוקרים הטוענים שהגטאות שבהם התבצעה עבודה יעילה החזיקו מעמד עד שלבים מאוחרים של המלחמה, והבולט בהם גטו לודז', שנותרו בו כ-70,000 איש עד אוגוסט 1944, זמן קצר לפני הכיבוש הסובייטי.

2. יחס היודנראטים לתנועות המחתרת ולהתנגדות המזוינת

הערה: סוגיית ההתנגדות היהודית נלמדת בהרחבה בפרק 30 בספר. המורים ישקלו אם לדון בשאלה זו בעת לימוד נושא היודנראטים או בעת לימוד נושא המחתרות היהודיות. בספר הלימוד נזכרת הסגרתו של יצחק ויטנברג, שעמד בראש הארגון הלוחם בגטו וילנה. מוצע לדון עם התלמידים על השיקולים שהנחו את כל אחד מהצדדים בקביעת עמדתו.

ישעיהו טרונק כותב בספרו **יודנראט:**

ניתן להגיע למסקנה שבדומה לשורת עניינים רבים אחרים, לא היתה גם בתחום זה עמדה אחידה. רוב המועצות היו בעלות עמדה שלילית מוחלטת לרעיון ההתנגדות המזוינת בגטו, או לבריחה ליערות לפרטיזנים; מועצות אחדות אהדו את קבוצות ההתנגדות המחתרתית, ותמכו בהן מבחינה מוסרית וחומרית. היו אף חברי מועצות שנטלו חלק פעיל במבצעי ההתנגדות בגטאות בשלב האחרון לקיומם. לבסוף היו גם ראשי מועצות שנקטו בשאלה זו עמדה דו-משמעית (1).

3. היודנראטים, המשטרה היהודית והציבור בגטו

הערה: הצעה להוראת נושא "המשטרה היהודית בראי היומנים" מצויה בחוברת **בשביל הזיכרון**, ירחון המחלקה לחינוך, יד ושם, 13 (אפריל 1996). ניתן להיעזר במקורות המובאים בגליון זה לדיון בשאלות הקשות לגבי תפקיד המשטרה היהודית וחלקה בתקופת השילוחים. על תקופת השילוחים ילמדו התלמידים בפרק 11.

מבחינה כרונולוגית ניתן להבחין בשלוש תקופות בתולדות המשטרות היהודיות:

- א. מכינון ועד התחלת החטיפות למחנות העבודה, באביב 1941. עד אז היו היחסים בין המשטרה לציבור בדרך כלל תקינים למדי.
- ב. מראשית החטיפות למחנות העבודה ועד ראשית הגירושים למחנות ההשמדה, ביולי 1942. בתקופה זו החריפו היחסים בין המשטרה לציבור.
- ג. תקופת הגירושים למחנות ההשמדה. בתקופה זו הוטל על המשטרות היהודיות התפקיד הקשה של השתתפות במעצר יהודים בעת האקציות. בתקופה זו יש תיאורים קשים ביותר וגינויים נוקבים על התנהגות השוטרים היהודים.

אהרן וייס כתב:

מתוך 100 קהילות בגנרל גוברנמן בולטת ב־86 מהן היענות של המשטרה היהודית לדרישות הגרמנים בתחום זה או אחר של עבודתה ובפרקי זמן שונים, כולל השתתפות באיסוף האנשים באקציות המוניות... בשלבים האחרונים לקיום הגטו... יסודות בעלי רגישות ציבורית נטשו את המשטרה או נפלו קורבן בידי הגרמנים. השוטרים והמפקדים הצייתנים נשארו עד הסוף, אך ברוב המקרים מצאו אף הם את מותם מידי הגרמנים... חשוב לזכור שגם הם היו קורבן של השיטה הנאצית ("היחסים בין היודנראט למשטרה היהודית", דמות ההנהגה היהודית, עורך ישראל גוטמן, עמ' 183–184).

הערכת פעילות היודנראטים

חשוב להיעזר בקריטריונים כלליים לבחינת מעמדה של ההנהגה ויחסיה עם הציבור המונהג, כגון הנהגה נבחרת, הנהגה ממונה, הנהגה כריזמטית; קבלת לגיטימציה מהציבור; קשר בין סמכות לאחריות; סוגיית הכוח והיכולת לקבוע מדיניות ולממשה, וכדומה. דיון בשאלה זו יוכל המורה למצוא בקובץ: **בימי שואה ופקודה**, ההנהגה היהודית, יחידה מספר 10, האוניברסיטה הפתוחה.

לדיון: האם היו דרכים אלטרנטיביות ליודנראטים? האם גופים שביקרו את מדיניות היודנראטים, כמו ארגוני המחתרות, ראו עצמם כהנהגה אלטרנטיבית ליודנראטים? (שאלה זו יכולה להידון לאחר שהתלמידים ילמדו את הפרק העוסק בהתנגדות יהודית).

השואה: ניתן להשוות את התנהגות היודנראטים עם התנהגותן של רשויות באוכלוסייה הכללית שהיו תחת כיבוש.

לקריאה נוספת

מכמן, ד' (עורך ראשי) (תשמ"ד-תשנ"ב) **בימי שואה ופקודה**, ההנהגה היהודית, יחידה 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 גוטמן, י' (עורך), (תש"ס). **דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית**, יד ושם, ירושלים.
 טרונק, י' (תשל"ט). **יודנראט – המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת השלטון הנאצי**, יד ושם, ירושלים.

סרטים מומלצים

מרדכי חיים רומקובסקי ויהודי לודז' (תיעודי, 52 דקות).
גטו ורשה (תיעודי, 51 דקות).

פרק 23 –

א. יהודי מערב אירופה תחת הכיבוש הנאצי

קו מנחה

מצבם של היהודים במדינות מערב אירופה תחת הכיבוש הנאצי – קווי דמיון ושוני

מוקדים

- דיון בסוגיות מחיי היהודים בקהילות השונות לאור המציאות הקשה שנחתה עליהם עם הכיבוש הנאצי
- השוואה בין היודנראטים המקומיים במזרח אירופה לבין איגודי היהודים הארציים במערב אירופה

מטרות

- הכרת המדיניות האנטי יהודית במערב אירופה לשלביה השונים.
- הכרת מצבן של הקהילות היהודיות במדינות מערב אירופה תחת הכיבוש הנאצי.

- עמידה על קווי הדמיון והשוני במצבן של הקהילות היהודיות במערב אירופה, והשוואה בין הקהילות השונות ובינן לבין הקהילות היהודיות במזרח אירופה.

הצעות להוראה

הערה: פרק זה עוסק בגורלן של קהילות מערב אירופה מראשית הכיבוש הנאצי ועד תום המלחמה. כמה מהנושאים המתוארים בו, כגון השילוחים למחנות המעבר ולמחנות ההשמדה, תהליך ההשמדה, גילויים של מרי ותופעות של הצלה, נידונים בהרחבה בפרקים הבאים. המורים ישקלו אם ללמד את הנושא עד תקופת השילוחים למחנות, ולחזור לדון בפרק זה לאחר לימוד הסוגיות הנידונות בפרקים שהוזכרו, או ללמד את הפרק בשלמותו ולהשלים לתלמידים מידע הנחוץ להבנת הפרק. ההצעות להוראה מתייחסות בעיקר לשלב הראשון.

סוגיות מחיי היהודים בקהילות מערב אירופה תחת שלטון הכיבוש הגרמני
כדאי לעסוק בבעיות ובלבטים שבפניהם ניצבו הקהילות היהודיות תחת השלטון הגרמני. חשוב לציין, שהיהודים במערב אירופה ראו עצמם כאזרחים שווי זכויות במדינותיהם, ורבים ויתרו על זהותם הלאומית וכינו עצמם גרמנים או צרפתים בני דת משה. גזירות הבידול והבידול שהטילו עליהם הגרמנים יצרו אצלם מבוכה גדולה.

הערה: בהמשך מוצעות דוגמאות לתגובות בשתי קהילות: הולנד וצרפת. דוגמאות אלה יכולות לשמש מצע לדיון בכיתה.

1. הולנד

ויכוח על עמדת היודסה ראט ביחס להגדרת מעמדם של יהודי הולנד על ידי הגרמנים.
להלן קטע מדברי ל"א ויסר, נשיא בית המשפט העליון, שהושעה מתפקידו עם חקיקת הצווים הגרמניים:

...הגישה של היודסה ראט היא זו: צריכים לבוא לקראת הכובש, למלא בהכנעה אחר פקודותיו – כמעט הייתי אומר: לעבוד אותו. כל זאת בתקווה כי בדרך זו אפשר "למנוע דברים גרועים יותר". תקווה שלא נתגשמה. אך לא זאת גישת העם ההולנדי ומיטב בניו, אלה אינם נותנים צווארם בהכנעה, אלא מוכנים להיאבק למען זכויותיהם ואמונתם בכל מקום ובכל זמן שהדבר עדיין אפשרי... אפשר שבסופו של דבר יעלה בידי הכובש לבצע בנו את אשר הוא

זומם. אלא שחובתנו כהולנדים וכיהודים היא לעשות כל שנוכל כדי להפריע לו בהשגת מטרותיו ולחדול מכל מעשה שעשוי לסלול את דרכו. אין אתם עושים כן.

קטעים מתשובתו של פרופ' ד' כהן, ממנהיגי הַיּוֹדֵסָה ראט באמסטרדם ובהולנד:

...מה שקרוי בפיך הפרת משפט ותקנה נראה בעיני מלאכת השלטון. שנינו צודקים, אלא שגישותינו והשקפותינו שונות. והוא הדין לגבי התוצאות: אתה מתקומם. אני נמנע ממעשי מרי, אלא בראש ובראשונה אני מבקש להפיק מן הנסיבות הנתונות מה שניתן להפיק. לפיכך לא תוכל לרכוש הערכה להקלות השונות שעלה בידינו להשיג, מעשה שהביא טובה למאות אם לא לאלפים. ואילו אתה רואה זאת – ומנקודת ראותך בצדק – שכיוון שאנו מעמידים את עצמנו לרשותם אנו סוללים את הדרך לצעדים המזיקים לאלפים... ובאשר לבעיה הגדולה בהרבה, הקשורה בזה ובבעיות אחרות, היא בעיית הציבור הנפרד (הכוונה שהיהודים יובדלו בבידור מהאוכלוסייה הכללית)... אנחנו הרואים את עצמנו שוב ושוב ניצבים בפני ברירה ומודעים לחוסר המנוס מעיקרון הציבור הנפרד, מנסים מצד שני להפיק מן הבעיה מה שניתן להפיק.

ממכתביהם של שני אישים מרכזיים אלה ביהדות הולנד עולות שתי תפיסות שונות ביחס לשאלות השונות:

- (א) האם להילחם על מעמדם של יהודי הולנד כאזרחים הולנדים שווי זכויות, או להכיר במצב החדש ולהסכים להפרדה בין היהודים לבין יתר האזרחים?
- (ב) האם צריך היוֹדֵסָה ראט לקבל אסטרטגיה של השלמה ביחס למדיניות הגרמניות או להתנגד לה?

2. צרפת

בקטעים שלהלן מוצגים המתחים שהיו בקהילה היהודית בצרפת בין האוכלוסייה הוותיקה לבין קבוצות המהגרים שהגיעו ממזרח אירופה ואף מגרמניה. קטע ממכתב של פיליפ אנריו, תועמלן אנטי יהודי, שכתב לידיד יהודי צרפתי מכתב כדי להרגיעו:

...נדמה לי שאתה דואג לשווא. כשאנו אומרים יהודים, ברוחנו אין הדברים מכוונים, אפילו לרגע, נגד צרפתי כמון... אתה יודע היטב שאנו מתכוונים למעשה רק ליהודים, ולא לצרפתים בעלי הדת האזרחאליטית. אם מסענו נגד אנשים כאלה מזעזע אותך, טעות בידך... הציבור אינו טועה בחושו הבריא, זה זמן רב שהוא מבחין בין אלה לאלה.

קטע שכתב ד"ר ג'וזף וייל, נצר למשפחה צרפתית ותיקה, ששימש כמנהל ועדת המכנות:

...הצרפתים היהודים בעצמם, כשהם שוטחים את אילן היוחסין שלהם בגאווה, סופרים להנאתם חמישה, שישה, שבעה דורות של אבותיהם על אדמת צרפת, משתתפים בבורלסקה הזאת. הם עוזרים במסירות ובכל כוחם לבני דתם חסרי המזל, אך בשם רגשותיהם האנושיים, יותר מאשר בשם ההזדהות אתם לנוכח פגיעה ואומללות משותפת... יהודים רבים לא נעו ולא זעו. הפטריוטיזם המוחלט שלהם וסידרת האבות שמאחוריהם הרגיעו כל חשש...

תגובות של חברי הנהלת האו"ף עם קבלת המינוי במכתבם למרשל פֶּטֶן:

...אנו מסכימים [...] לשמש כמתווכים בינך לבין בני דתנו הצרפתים והזרים. הרשה לנו עם זאת, בתור צרפתים מדורי דורות אשר משפחותיהם הוכיחו את עצמן, לומר שבלתי אפשרי עבורנו להכיר בעיקרון שהצרפתים בני הדת היהודית יוצאו מכלל הקהילה הלאומית. הרשה לנו גם לציין, כי בהיותנו ממונים על ידך, לא קיבלנו שום מנדט מבני דתנו האזרחים או הזרים.

קטעים אלה משקפים את מורכבות רגשותיהם של היהודים הוותיקים בצרפת כלפי מדינתם וכלפי היהודים המזרח אירופים, הנחשבים זרים אף בעיניהם.

השוואה בין היודנראטים המקומיים במזרח אירופה לבין האיגודים הארציים בקהילות במערב אירופה

מוצע להשתמש בהשוואה שערך פרופ' דן מכמן בטבלה שלהלן:

תכונה	דגם היודנראט	דגם איגוד היהודים
מועד ההקמה	זמן קצר אחרי תחילת הכיבוש (בדרך כלל תוך ימים או שבועות)	זמן ממושך אחרי תחילת הכיבוש (לעתים עד שנה וחצי)
דרך ההקמה	על סמך פקודה בעל-פה או בכתב שמסר אישית מפקד המקום הגרמני ל"זקן היהודים"	על סמך תקנה חוקית
מעמד רשמי	לא מעוגן מלכתחילה במערכת	מעוגן מלכתחילה במערכת המשפטית המקומית (איוש

התפקידים נעשה רק אחרי הוצאת החוק/ התקנה)		
למשרד ממשלתי של המדינה הכבושה (כלומר, לסמכות לא־גרמנית)	למפקד הגרמני במקום או (לעתים קרובות) למנגנון הביטחון הגרמני המקומי	כפיפות
כל־ארצי (תוך קיומם של סניפים ברחבי המדינה)	מקומי, לעתים אזורי	תחומי סמכות
מוגבלת; החלטות משותפות של הוועד הגירה, חינוך, סעד	קובעת	סמכות היו"ר
	ריכוז היהודים, מפקד ורישום, ארגון עבודת כפייה, שמירת הסדר בקהילה	תפקידים (ועל פי הקביעה הפורמלית בעת ההקמה או בשלבי הפעולה הראשונים

לקריאה נוספת

מכמן, ד' (עורך ראשי) (תשמ"ד-תשנ"ב). **בימי שואה ופקודה**, יחידה 9 (הפרק על אמסטרדם), יחידות 8, 10 (סעיפים מתאימים), האוניברסיטה הפתוחה, תל־אביב.

בשביל הזיכרון, יד ושם, 5 (מאי 1995).

כהן, א' (תשנ"ו). **תולדות השואה – צרפת**, יד ושם, ירושלים.

מרגליות, א', כוכבי, י' (תשנ"ח). **תולדות השואה – גרמניה**, יד ושם, ירושלים.

סרטים מומלצים

צרפת:

המטרו האחרון (סרטו של פרנסוא טריפו), 236 דקות

להתראות ילדים (סרטו של לואי מאל), 103 דקות

הצער והחמלה (סרטו של מרסל אופולוס), 240 דקות

הולנד:

עליית הגג – מחבואה של אנה פרנק, 94 דקות.

אנה פרנק – לזכרה (תיעודי), 120 דקות.

ב. אחידות ורבגוניות במדיניות הנאצית ובגורל היהודים

קו מנחה

בין אחידות וריכוזיות לכאורה, לרבגוניות ותחרות ביישום מדיניות הנאצים כנגד היהודים ובמצב היהודים בארצות אירופה המערבית

מוקדים

- השוואת מצבן של הקהילות היהודיות במדינות שונות במערב אירופה תחת הכיבוש הנאצי

מטרות

- התלמידים יעמדו על הרבגוניות הרבה הקיימת ביישום מדיניות הנאצים כלפי היהודים, וזאת במסגרת המבנה ההירארכי-ריכוזי, ועל אף הביורוקרטיה המסודרת והאחידה, לכאורה, של המשטר הנאצי.

הצעות להוראה

בפרק הקודם מתואר גורלן של קהילות יהודיות שעברו תהליכי אמנציפציה והשתלבו בחיי החברה, התרבות והכלכלה במדינות שבהן חיו. כאן ננסה ליצור מבט־על משווה ולנסח מספר דפוסים ומאפיינים של דמיון ושוני. מדובר בקהילות יהודיות במערב אירופה (הולנד, בלגיה, צרפת), בצפון אירופה (דנמרק ונורבגיה) ובדרום אירופה (איטליה).

קיימים שני שלבים עיקריים במדיניות הגרמנית הנאצית יהודית:

מהכיבוש ועד השילוחים למחנות (אביב-קיץ 1942): בידוד היהודים ודחיקתם מהחיים בחברה הכללית.

מקיץ 1942 ועד תום המלחמה: השילוחים "למזרח" וההשמדה במחנות ההשמדה בפולין.

הערה: ניתן להכין עם התלמידים טבלה להשוואת מצב הקהילות במספר מדינות לפי הקריטריונים הבאים: סוג השלטון שהנהיגו הגרמנים; אפיוני הקהילה היהודית; יחס האוכלוסייה המקומית; מיקום גיאוגרפי. להלן ניתוח הקריטריונים הללו:

סוג השלטון שהנהיגו הגרמנים במדינות מערב אירופה השונות

אחת התופעות שבהן נתקל מי שבוחן את המדיניות הגרמנית הכוללת בארצות מערב אירופה היא העדר דמיון במעמדן המדיני. לא היו שתי מדינות שבהן הנהיגו הגרמנים מעמד מדיני זהה. היו מדינות שבהן הונהג מינהל אזרחי (הולנד); היו מדינות שבהן הונהג מינהל צבאי (בלגיה וצרפת בחלקה הצפוני). גורם חשוב נוסף הוא מידת העצמאות שנותרה למינהל המקומי של המדינה הכבושה.

סוג השלטון ומידת המעורבות של זרועות השלטון הגרמניות בכל מדינה ומדינה היו פועל יוצא של שני גורמים: המעמד שיוחס לאותה מדינה באידיאולוגיה הנאצית, והחשיבות הצבאית-המבצעית של האזור. מאפייני השלטון בשטח הכבוש השפיעו גם על ביצוע המדיניות האנטי יהודית בשלביה השונים: (1) מי הוציא את הצווים והתקנות לבידוד היהודים ולהרחקתם מחי החברה והמדינה? (2) מי נטל חלק בארגון השילוחים למחנות במדינות השונות?

אפיונים של הקהילה היהודית ומעמדה בכל מדינה

1. גודל הקהילה היהודית ביחס לאוכלוסייה הכללית ומידת הפיזור שלה ברחבי המדינה.
2. הרכב הקהילה היהודית – יהודים ותיקים אזרחי המדינה, מהגרים יהודים ממזרח אירופה שהתאזרחו, פליטים שהגיעו לארצות מערב אירופה ערב המלחמה. בין קבוצות האוכלוסייה היהודיות השונות היו יחסים מורכבים ולעתים אף מתוחים.
3. מעמדה של הקהילה היהודית בקרב האוכלוסייה הכללית.
4. מעמדה של הנהגת הקהילה היהודית בחברה היהודית ובחברה הכללית.

האוכלוסייה הכללית ומידת נכונותה לשתף פעולה עם הגרמנים

1. שלטון מקומי או חלק מהאוכלוסייה ששתף פעולה עם הגרמנים מרצון או מתוך כפייה.
2. שלטון מקומי או חלק מהאוכלוסייה שהיה אדיש לגורל היהודים בסביבתו מתוך ניכור או פחד.
3. שלטון מקומי או אוכלוסייה שהגיבו בהתנגדות פסיבית או התנגדות פעילה למדיניות הגרמנית.

יש לשים לב לכך שהתגובות השונות של האוכלוסייה הושפעו גם מהשקפות פוליטיות או דתיות; ממידת הסלמה במדיניות האנטי-גרמנית כלפי היהודים וכלפי האוכלוסייה המקומית; ממצב המלחמה וממצבה הצבאי של גרמניה.

מיקום גיאוגרפי

מדינות שהיו מוקפות מכל צדדיהן בארצות כבושות, או מדינות שהיו להן גבולות עם מדינות שלא היו תחת הכיבוש הנאצי.

לקריאה נוספת

בשביל הזיכרון, יד ושם, 33, 34, 36, ירושלים (ניתנים לקריאה מקוונת באתר מט"ח).

יחידה שביעית – המלחמה העולמית ו"הפתרון הסופי" (1941–1945)

פרק 24 – ממלחמה אירופית למלחמה עולמית

קו מנחה

המתקפות על ברית המועצות וארצות הברית – בין שיא עוצמתן של מעצמות הציר לבין תחילת נפילתן

מוקדים

- "מבצע ברברוסה" והמלחמה בברית המועצות
- כניסת ארצות הברית למלחמה
- "הסדר החדש"
- מאפייני המלחמה העולמית

מטרות

- התלמידים יבינו את ייחודה של המתקפה הגרמנית על ברית המועצות כמסע צלב אידיאולוגי, וכצעד לביסוס הגמוניה צבאית.
- התלמידים יעמדו על השלבים בהתקרבותה של ארצות הברית למחנה הלוחם כנגד גרמניה.
- התלמידים יבינו את מאפייני "הסדר החדש" שהנהיגו הנאצים באירופה, כיישום תורת הגזע וכיסוד בכלכלת המלחמה.

הצעות להוראה

"מבצע ברברוסה"

האם ניתן היה לצפות מראש את הסתבכות גרמניה ברוסיה – ומה היו השיקולים מאחורי היציאה למבצע?

"מבצע ברברוסה" מסמן את תחילת ההסתבכות של גרמניה במרחבי ברית המועצות, מרחב הלחימה שבו איבדה גרמניה את מירב ומיטב חייליה במלחמה. הסתבכות זו ידועה לנו כיום כ"תחילת הסוף" ומעוררת להקבלה עם כישלונו של נפוליאון במבצע יומרני דומה מאה ועשרים שנה קודם לכן. עם זאת, יש להימנע

מיתרונות החוכמה שלאחר מעשה, ולזכור כי בשנתיים הראשונות למבצע זכתה גרמניה לניצחונות והעמיקה מאות קילומטרים לתוך שטח ברית המועצות. לעומת זאת, חשוב להתמקד בתפיסת המבצע בתקופתו על ידי מתכנניו. כאן ניתן להבחין במניעים המורכבים של המבצע, המהווה צעד צבאי מחושב ומסע צלב אידיאולוגי המתעלה על שיקולי תועלת צבאית. בניתוח המניעים כדאי להעלות את השאלה: אילו מניעים נראים כמכריעים ביציאה למבצע? ראוי להדגיש שיקולים צבאיים הגיוניים, כגון ההתרשמות מחולשת "הצבא האדום" בפינלנד והצורך במשאבי האנרגיה של הקווקז. מצד שני, יש להבליט ביטויים של המניע האידיאולוגי, כמו "פקודת הקומיסרים" המרמזת על מטרות של מחיקת הקומוניזם ושלטון "היהדות העולמית". היכרות עם מניעים אלו חיונית להבנתה של תחילת ההשמדה ההמונית עם כיבוש שטחי ברית המועצות.

כניסת ארצות הברית למלחמה

פרל-הרבור – התחלת המעורבות האמריקנית במלחמה או שיאה?

באופן רשמי נכנסת ארצות הברית למלחמה רק עם ההתקפה היפנית על פרל-הרבור. חשוב לעמוד על המניעים היפניים למתקפה ועל שלבי ההסלמה ביחסים בין ארצות הברית ליפן. עם זאת, חשוב יותר להבהיר כי מבחינות רבות מדובר כאן בשיאו של תהליך התקרבות ממושך של ארצות הברית למחנה הלוחם נגד הנאצים. כמעט ניתן לומר שרוזוולט פולט אנחת רוחה עם המתקפה היפנית, הנותנת לו סיבה מוצדקת להצטרף למלחמה, המקובלת על הציבור האמריקני. יש להראות את שלבי המעבר האמריקני מבדלנות לניטרליות אוהדת כלפי בריטניה וברית המועצות. כמו כן, יש להקדיש זמן להבנת מניעיה של ארצות הברית ועמדתה האידיאולוגית, המתבטאת במסמך כגון "האמנה האטלנטית". עמדה זו היא בעלת השלכות גם ביחס לברית המועצות ומאוחר יותר מעניין לבחון איך היא מגשימה או מכופפת את עקרונות האמנה.

"הסדר החדש"

האם "הסדר החדש" מבטא שיקולים תכליתיים או שהוא מיישם אידיאולוגיה? מצד אחד, בניסוח הראשוני של היטלר ל"סדר החדש" – "כבוש, שלוט, נצל" – ניתן לראות ביטוי לשימוש תכליתי בשטחי האימפריה האירופית של גרמניה לצורכי הרייך השלישי וכלכלת המלחמה. מצד אחר, אופן השליטה וניהול המדיניות כלפי אוכלוסייה מקומית היה שונה מאוד בין חלקי אירופה השונים.

ההבדלים באופי השליטה והניצול נראים כנובעים באופן מובהק מתורת הגזע. עמי מערב אירופה "האריים" זכו למידה של שלטון עצמי, והמאמץ הנאצי הופנה ל"טיהורם מיסודות זרים" בעזרת חוקי גזע וחינוך. עמי מזרח אירופה "הסלאבים" נשלטו ישירות ובאכזריות, שועבדו, נחטפו ולעתים אף נרצחו. מקומם של היהודים היה בתחתית הסולם ולמעשה נועדו להקאה אל מחוץ ל"סדר החדש" ולבסוף להשמדה.

האבחנה בהשפעות תורת הגזע על "הסדר החדש" חיונית בשני כיוונים. האחד, בכדי להבהיר דפוס שיטתי בפעילות הנאצים – הניסיון לעצב את המציאות מחדש באופן שייראה כמצדיק את מוסכמות תורת הגזע. כך למשל נעשה ניסיון להפוך את היהודים לגנבים מפיצי מחלות, כשם שנעשה ניסיון להפוך פולנים ורוסים לעבדים בורים. ההיבט השני נוגע למידת יכולת האוכלוסייה להתנגד לנאצים ולנהל מדיניות שמעבר להישרדות. כאשר גם הפולנים הלא יהודים עמדו בפני דיכוי וניווט מתוכננים, הם התקשו להתארגן להתנגדות, לא כל שכן לסייע ליהודים.

מלחמת העולם השנייה כהקצנת מושג המלחמה הטוטלית

אף שייתכן שהתלמידים פגשו כבר את מושג המלחמה הטוטלית בחלק א' של תוכנית הלימודים, ראוי לחזור אליו ולהדגיש. מלחמת העולם השנייה מקצינה את מאפייני קודמתה בכל ההיבטים. המלחמה הפכה למלחמה עולמית במלוא מובן המילה, כולל שטחי אסיה ואפריקה. המלחמה החרפה את הקטל ההמוני לכל סוגיו, מהשימוש בנשק קונבנציונלי ועד פצצות האטום, מרצח שבויים ועד להשמדת אזרחים. המלחמה גייסה את כל משאבי העורף האזרחי, וביטלה את האבחנה בין חזית לעורף גם בשל היקף הפגיעה באוכלוסייה האזרחית. המלחמה גם הפכה באופן מובהק להתנגשות כוללת בין אידיאולוגיות, המובילה לדרישה לניצחון מלא וכניעה ללא תנאי. כל אלה הפכו את מלחמת העולם השנייה למלחמה ההרסנית והאכזרית ביותר עד ימינו.

לקריאה נוספת

קליינברגר, ר' ועדיאל, מ' (תשמ"ו). **בין מלחמה לשלום**, ירושלים.
קלרק, א' (1970). מבצע ברברוסה: **מלחמת גרמניה-רוסיה 1941-1945**, תל אביב.

סרטים מומלצים

ההיסטוריה של המאה ה-20: מפרל-הרבור להירושימה

פרק 25 – מריכוז לרצח – ראשיתו של "הפתרון הסופי"**קו מנחה**

מדוע היתה הפלישה לברית המועצות גם ראשית השמדתם של היהודים?

מוקדים

- המשמעות האידיאולוגית של המלחמה בברית המועצות
- מבצעי הרצח ההמוניים של יהודים בידי האיינזצגרופן: (א) שיטות ההשמדה; (ב) היקף ההשמדה; (ג) התנהגות הרוצחים; (ד) תגובת היהודים
- השמדת היהודים בשטחים הסובייטיים הכבושים – שלב ראשון ביישום מדיניות "הפתרון הסופי"

מטרות

- הבנה שרצח היהודים הפך לאחת ממטרות המלחמה המרכזיות בעת הפלישה לברית המועצות.
- לימוד נושא השמדת היהודים בשטחי ברית המועצות הכבושים, היקפה ושיטותיה.

הצעות להוראה**המשמעות האידיאולוגית של "מבצע ברברוסה"**

הפלישה הצבאית של הגרמנים לשטחי ברית המועצות ביוני 1941 מימשה יעדים מרכזיים באידיאולוגיה הנאצית: מלחמת חורמה במשטר הבולשביקי-היהודי (כהגדרתם) וכיבוש שטחים ל"מרחב המחיה" של הגזע הארי. להלן מובאים קטעים ממאמרו של החוקר הגרמני ד"ר יירגן פרסטר, "התגייסות הוורמאכט ל'פתרון הסופי'":

רק כאשר החלה מלחמת ההשמדה נגד ברית המועצות, ביוני 1941, הגיעו המדיניות האלימה והאסטרטגיה הפוליטית-האידיאולוגית לידי מיזוג סימביוטי מושלם. היעד לכבוש לגרמניה מעמד של מעצמת על, להשיג לה מרחב מחיה רחב ידיים, והקונצפציה בדבר ה־volksgemeinschaft (ההתלכדות הגרמנית הקשורה בקשרי דם, גורל ועתיד הרואי) כשלעצמה, כל אלה נתקבלו על דעתם של גרמנים רבים כהבטחה לעתיד של זוהר וגדולה, שאליו התאוו בכל ליבם. הצגת אויבי הרייך כבולשביקים וכיהודים, כמו גם העקרונות של הסוציאליזם בדבר זכותו של החזק, חיזקו את הקשרים בין היטלר לבין עמו וסייעו להעביר סיסמאות תיאורטיות ומטרות אישיות לפסים של מדיניות מעשית... בעת המלחמה נגד פולין עדיין היתה ניכרת מחיצה דקה בין נושאים צבאיים לאידיאולוגיים. אף על פי שהצבא פעל בנוקשות נגד מורדים והתייחס אל היהודים כאל סכנה למשטר הגרמני, הרי הפעולה "לחיסולה של כל התנגדות אקטיבית או פאסיבית" עדיין לא הוגדרה במונחים של אידיאולוגיה... המערכה במערב היתה שונה באופייה מן המלחמה בפולין. שום עוצבות מבצע לא חצו את הגבול בעקבות הצבא. המינהל הצבאי בצרפת הצהיר, שלפי שעה אין להצדיק "אמצעים מיוחדים" נגד יהודים רק באשר הם יהודים". שונים בתכלית היו פני הדברים כאשר קרבה והלכה המלחמה נגד ברית המועצות. מלחמה זו תוכננה והוכנה באופן חד משמעי כמלחמת חורבן, ולא כמלחמה קונבנציונאלית.

הערה: ביטוי לאופייה של המלחמה ולמטרותיה ניתן לראות במסמכים הבאים: "הנחיות לטיפול בקומיסרים הפוליטיים" – **השואה בתיעוד**, תעודה מס' 161; "הנחיות היידיריך למפקדי הס"ס והמשטרה הבכירים בשטחי ברית המועצות הכבושים" – שם, מס' 162.

מבצעי הרצח ההמוניים של יהודים בידי האינזצגרופן

אל יחידות הצבא שפלשו לברית המועצות צורפו ארבע "עוצבות מבצע", אינזצגרופן, שתפקידן היה לבצע את "טיהור השטחים הכבושים מגורמים עוינים". בפועל ביצעו יחידות אלה את השמדת היהודים.

1. שיטות ההשמדה. קיימת הבחנה בין ההשמדה הישירה, שבוצעה באמצעות ירי ישיר של אנשי עוצבות המבצע ביהודים, בקרבת מקום מגוריהם, לבין ההשמדה העקיפה, שבוצעה באמצעות שילוחם של היהודים מגטאות, ממחנות מעבר או מארצות מגוריהם בכל רחבי אירופה להשמדה במחנות המוות בפולין. במסגרת המדיניות הכללית של הנאצים להשמדת היהודים, ניתן להבחין בשני דפוסים של רצח בשטחי ברית המועצות הכבושים:

(א) דפוס אחד הופעל בעיקר בשטחים שסופחו לברית המועצות בשנים 1939–1940, והוא דמה בקוויו הכלליים, לאחר גל החיסול של האיינזצגרופן, לזה שבתחומי הגנרל־גוברנאמן בפולין. מאפייניו הם התעללות, הקמת גטאות, הרעבה ולבסוף שילוחים להשמדה. באזורים אלה הוצאה ההשמדה הכללית לפעול כשנה או כשנה וחצי לאחר הכיבוש. כדוגמה ניתן להביא את העיר וילנה, שיהודיה נשלחו לרצח באתר ההרג פּוֹנָאָר. לאחר מכן הוקם בה גטו, ויתר היהודים נשלחו למחנות ההשמדה בקיץ 1943.

הערה: בספר הלימוד הובאה עדות של ניצולה ותמונה של הרצח בפונאר.

(ב) הדפוס האחר אפיין את השמדת היהודים בשטחים שהיו חלק מברית המועצות עד 1939. בשטחים אלה רווחה שיטת ההשמדה הישירה. הגרמנים סברו שהיהודים הם המשענת העיקרית של המשטר הסובייטי והוא יציר כפיהם. על יסוד המדיניות שיש לעקור מן השורש את נושאי הבולשביזם, נתפס רצח היהודים כחלק אינטגרלי של מטרות המלחמה. הרצח הטוטלי של היהודים בכל יישוב שכבשו הגרמנים באזורים אלה בוצע תוך כמה שבועות או חודשים לאחר כיבוש היישוב.

הערה: ראו קטע המתאר את סופה של קהילת טיקוצ'ין בספר הלימוד.

2. היקף ההשמדה. פרופ' יהודה באואר מעריך "תוך הסתייגות שיכולה להיות פה טעות גדולה מאוד, שמיוני 1941 עד סוף 1942 נרצחו כ־1.4 או כ־1.5 מיליון יהודים בשטחים הסובייטים הללו, בידי עוצבות המבצע ועוזריהן".

ניתן להביא נתונים מדיווחי עוצבות המבצע: עוצבת מבצע A דיווחה על רצח 229,052 יהודים; עוצבת מבצע B דיווחה על רצח בירי של 45,567 יהודים עד נובמבר 1941; עוצבת מבצע C דיווחה על רצח 95,000 יהודים עד ראשית דצמבר 1941; עוצבת מבצע D דיווחה על רצח 92,000 יהודים עד 8 באפריל 1942. למספרים אלה יש להוסיף 363,211 הוצאות להורג נוספות, שבוצעו בחודשים אוגוסט–נובמבר 1942 באוקראינה, ברוסיה הדרומית ובפלך ביאליסטוק, כפי שמסר הימלר עצמו להיטלר. נראה שעד למועד זה נרצחו למעלה ממיליון יהודים בידי האיינזצגרופן וכוחות הסיוע שלהם (המשטרה והמליציות המקומיות) בלבד.

3. התנהגות הרוצחים. החל מראשיתן של פעולות ההרג ההמוני היה מעגל המעורבים ברצח רחב למדי. ההוראות שניתנו לאיינזצגרופן וליחידות הצבא שאיתן היה עליהם לעמוד בקשר, יצרו קשר של תלות ושל שיתוף פעולה בין יחידות הרצח לבין הצבא. כך נוצר מצב שהצבא והממשל הצבאי הגרמני נקטו

גם הם במדיניות אנטי יהודית מובהקת, והגישו עזרה ליחידות הס"ס בכל פעולותיהן, לרבות סימונם, ריכוזם והריגתם של היהודים. בדו"חות רבים של מפקדי האיינזצגרופן מצוין שיתוף הפעולה עם כוחות הצבא שאיתם עמדו בקשר, גם בתקופה הראשונה, שבה חלק הארי של פעולות הרצח הוטל על האיינזצגרופן עצמם. יש להסיק מכך, שהיתה הזדהות רבה בקרב הצבא הגרמני עם המטרות הגזעניות של האידיאולוגיה הנאצית.

בנוסף לכוחות הגרמניים שביצעו את מדיניות ההשמדה, שיתפו עמם פעולה גם יחידות מקרב האוכלוסייה המקומית באזורים השונים. כבר בימים הראשונים לכיבוש הגרמני פרעו המונים מקרב האוכלוסייה המקומית ביהודים והרגו אלפים מהם במקומות רבים. גל אלימות זה פרץ עוד קודם שהחל ההרג המאורגן וההמוני בידי האיינזצגרופן. ואולם, מעבר לפוגרומים ספונטניים ולא מאורגנים, זכו הנאצים לסיועם המסודר של כוחות פאשיסטיים ואנטישמיים מקומיים. כוחות העזר כללו גם שבויי מלחמה, שיכלו בדרך זו להינצל מן הרעב, השבי וההתעללויות שציפו להם, ובמקרים רבים אף הזדהו עם האנטישמיות הנאצית. בליטא, למשל, היו אלה בעיקר יחידות משטרה ומתנדבים מקומיים בעירות הקטנות ובכפרים שעסקו ברצח היהודים, כמעט ללא השתתפותם ונוכחותם של הגרמנים. המקומיים ידעו לזהות את היהודים במקום מגוריהם, וללא סיועם לא היו הנאצים מצליחים להרוג יהודים רבים כל כך בפרק זמן קצר יחסית.

מי היו האנשים שרצחו בדם קר מיליוני יהודים? כיצד התאפשר הדבר? כיצד הפכו אזרחים גרמנים מן השורה, ויחד עמם גם אזרחים לטבים, אוקראינים וליטאים לרוצחי יהודים חפים מפשע? ניתן לתלות את ההסבר בברוטליזציה ובהתרת הרסן של חיילים בחזית המלחמה. ואולם, נראה שהגורם העיקרי היה התעמולה והחינוך הנאציים, שהמבצעים הגרמנים היו מושפעים מהם בעשור השנים שקדם ל"מבצע ברברוסה", והם הביאו להפנמה של התפיסות הנאציות הגזעניות והאנטישמיות. במכתבים וביומנים של חיילים ורוצחים ניכרת אמונתם, שרציחת גברים, ילדים ונשים יהודים היא בבחינת מלחמת מגן מפני אויב מסוכן. בקריאה של הקטעים המופיעים בספר הלימוד לתלמיד, או בקטעים אחרים שהמורים יכולים לבחור (מתוך ספרי תעודות, זיכרונות, עדויות ניצולים, דיווחי מפקדי האיינזצגרופן, ועוד), אפשר לעמוד על השיטתיות הגרמנית, על קור הרוח ועל האכזריות שבה ביצעו את משימתם.

הערה: דוגמה לכך בדו"ח של קרל יגר, מפקד איינזצקומנדו 3, על השמדת יהודי ליטא (ראו קטע מן הדו"ח בספר הלימוד; הנוסח המלא ראו: **השואה בתיעוד**, תעודה מס' 3).

171. דיון נוסף בשאלת מוטיבציית הרצח ראו בפרק העוסק ב"עולם המחנות", בסעיף "סגל המחנות".

על אף הבסיס האידיאולוגי, יצר ההרג הישיר תופעות לוואי פסיכולוגיות קשות אצל מקצת מהחיילים. נעשו ניסיונות שונים להקל עליהם: רבים מהם נשלחו לחופשות ולנופשונים ארוכים, או שקיבלו אותות הערכה על ביצועיהם. בקרב קובעי ההחלטות בממשל הגרמני החלו לפקפק ביעילות השיטה. התשובה העיקרית לשיטת הרצח הישירה נמצאה בהמתה בגז, תחילה במכוניות גז ולאחר מכן בהקמתם של מחנות ההשמדה.

4. תגובת היהודים. האם היו ליהודים דרכי הצלה, מילוט או התנגדות בשלב זה של הפלישה הגרמנית לברית המועצות? בין הגורמים לחוסר יכולתם של היהודים לנקוט בדרכים האמורות ניתן להביא את העובדות הבאות: הפלישה הגרמנית לוותה בכוחות צבא אדירים, שכבשו שטחים עצומים בתוככי ברית המועצות; ערפל הקרב ושיטות ההטעיה שנקטו הגרמנים כלפי קורבנותיהם; המהירות והשיטתיות בביצוע מבצע הרצח; הסביבה העוינת, שלא אפשרה ליהודים תנאים לבריחה או להסתתרות.

השמדת היהודים בשטחים הסובייטיים הכבושים – שלב ראשון בביצוע "הפתרון הסופי"

קיים קשר בין אופייה האידיאולוגי של המלחמה בברית המועצות – המאבק במשטר הבולשביקי-יהודי – לבין ראשיתו של "הפתרון הסופי": רצח היהודים בשטחים שנכבשו מידי הסובייטים.

הערה: בסיום לימוד פרק זה, העוסק בהשמדת היהודים בשטחי ברית המועצות שכבשו הגרמנים, ולקראת לימוד נושא "הפתרון הסופי", העוסק בהשמדת העם היהודי ברחבי אירופה, מומלץ לדון בשאלה: מדוע היתה הפלישה לברית המועצות נקודת מפנה ב"שאלה היהודית"? נציין נקודות אחדות לכך:

1. היות המלחמה בברית המועצות מלחמת חורמה אידיאולוגית.
2. החשש של הגרמנים, שבכיבושים אלה יתווספו לשליטתם כחמישה מיליון יהודים (להערכתם).
3. תנאי המלחמה המתמשכת, שלא אפשרו פתרונות שהוצעו בעבר, כמו הגירה.
4. מציאות של מלחמה, המאפשרת ומתירה ביצוע מעשי הרג ומעשים חריגים אחרים.
5. חוסר תגובה הולם של העולם החופשי לפגיעות ביהודים, שנעשו בגרמניה ובארצות הכבושות עד כה.

לקריאה נוספת

ארד, י' (תשנ"ב). **יהודי ברית המועצות במלחמה נגד גרמניה הנאצית**, יד ושם, כג, ירושלים.

(כותבים/עורכים), (1985–1992). **בימי שואה ופקודה**, יחידות 7, 8 (סעיפים מתאימים), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

גולדהגן, ד' י' (1998). **תליינים מרצון בשירות היטלר**, ידיעות אחרונות, תל-אביב.

הילגרבר, א' (תשמ"ז). **המלחמה במזרח והשמדת היהודים**, יד ושם, יז-יח, ירושלים.

סרטים מומלצים

גטו קובנה והפורט התשיעי (תיעודי, 8 דקות).

צייתנות (תיעודי, 45 דקות).

פרק 26 – "הפתרון הסופי"

קו מנחה

מה היו השלבים בהפעלת "הפתרון הסופי"?

מוקדים

- התגבשות "הפתרון הסופי"
- מחנות ההשמדה – דרכי הפעלתם
- החלטות ועידת וָאנְזֶה וחשיבותן בביצוע מדיניות ההשמדה של היהודים בכל רחבי אירופה

מטרות

- לימוד השלבים בתהליך התגבשות ההחלטה על השמדת העם היהודי.
- לימוד דרך הקמתם של מחנות ההשמדה, דרכי פעולתם והיקף ההשמדה שבוצעה בהם.
- הבנת מקומה של ועידת וָאנְזֶה בתהליכי ביצוע "הפתרון הסופי".

הצעות להוראה

התגבשות "הפתרון הסופי"

הערה: בדיון בשאלה זו מוצע לחזור על הנלמד בפרקים השונים העוסקים בשלבי התגבשותה של המדיניות הגרמנית כלפי היהודים, החל מן המדיניות שנקטה כלפי יהודי גרמניה בין השנים 1933–1939 וכלה במדיניות הגרמנית במהלך המלחמה. בקשר לכך יש להדגיש את הגטואיזציה, את תוכניות ניסן-לובלין ומדגסקר, את הפלישה לברית המועצות ואת הרצח הישיר באמצעות האיינזצגרופן.

חוקרים מנסים לבדוק את תהליך התגבשות התוכנית להשמדת העם היהודי. הדיונים עוסקים בשאלות הבאות: מתי עברו הגרמנים מהצהרת כוונות לביצוע בפועל? מהו הדרג שבו התקבלה ההחלטה?

מועד קבלת ההחלטה

"הפתרון הסופי" היה פרי יוזמתו של אדולף היטלר, במהלך ההכנות לפלישה לברית המועצות. הוא היה שיאו של תהליך ארוך של המדיניות הנאצית האנטי יהודית. "הפתרון הסופי", הן כמושג והן כתוכנית, הוא תופעה סבוכה, שהושפעה מן האידיאולוגיה של היטלר, מאופן שלטונו, ממהות המשטר הנאצי ומן הנסיבות המשתנות שבהן מצאו עצמם הנאצים. במסמך המוקדם ביותר הקשור לקריירה המדינית שלו, מכתב מיום 16 בספטמבר 1919, ניסח היטלר את השקפתו:

בעיית היהודים לא תבוא על פתרונה בדרך של אנטישמיות רגשית ופוגרומים, אלא אך ורק בדרך של "אנטישמיות של הגיון", שתוביל למאבק חוקי ושיטתי לנישול היהודים מזכויותיהם וסיווגם כזרים. עם זאת, המטרה הסופית חייבת להישאר בנחישות: הרחקתם של היהודים כולם.

בשנות ה-20 הוסיפה "בעיית היהודים" להיות נושא מרכזי במשנתו של היטלר. לגבי הנאצים, טען היטלר, "בעיית היהודים היתה השאלה המרכזית", ולכן היתה המפלגה נחושה בדעתה לפתור אותה "ביסודיות הגרמנית הידועה", עד לאחרון הפרטים. בדרך כלל "אחרון הפרטים" בא לידי ביטוי במונחים כגון: "גירוש", "הגליה" ו"סילוק". לעתים היתה לשונו של היטלר מאיימת יותר, כאשר טען שמאבקם של הארים למען החיים כולל את חיסול הגזע היהודי. הצהרות כאלה של היטלר הצביעו על עומק השיגעון שדבק בו ועל נטייתו האלימה והרצחנית. הוא ראה ביהודים את המקור לרעות שפקדו את גרמניה במהלך ההיסטוריה

ובתקופתו. גישה זו השפיעה על החלטתו לחפש פתרון מקיף ובלתי מתפשר ל"בעיה היהודית", בכך שייפטר מהיהודים, כך או אחרת.

למרות זאת, אין לראות בהצהרות הללו תוכנית מגובשת או החלטה ל"פתרון סופי", כפי שהתבצע בשנים 1941-1945 – רצח המונים כולל ושיטתי של יהדות אירופה. ב־30 בינואר 1939 דיבר היטלר ברייכסטאג וטען, שאם למרות הכל תפרוץ מלחמה לפני שיצאו כל היהודים מגרמניה, "התוצאה תהיה לא בולשביזציה של העולם, ועמה ניצחון של היהודים, אלא השמדת הגזע היהודי באירופה". האם נכון לראות באיומיו של היטלר הצהרה ברורה לכוונתו לרצוח את היהודים עם פרוץ המלחמה? אולי היו אלה ניסיונות להפעיל "סחטנות דיפלומטית" על ממשלות שנחשבו כנתונות להשפעת יהודים, ואולי היה זה ניסיון להקנות למאמיניו את הרעיון, שאחרי פרוץ המלחמה יהיה צורך במדיניות מרחיקת לכת יותר מהגירה כדי לפתור את בעיית היהודים. כמה עובדות מאששות את האפשרות השנייה.

כשפרצה המלחמה לא החל היטלר מיד ברצח שיטתי. מדיניות הנאצים לגבי היהודים עדיין היתה הרחקתם. החלטתו של היטלר לפלוש לברית המועצות, וההכנות לכך באביב 1941, היו בעלות משמעות מיוחדת בהאצת התהליך שהביא לרצח המוני של היהודים באירופה. המערכה נגד ברית המועצות, כפי שהבהיר היטלר לגנרלים שלו, לא אמורה להיות מלחמה שגרית, אלא מלחמת חורבן נגד אויבים גזעיים ואידיאולוגיים של הנאציזם-סוציאליזם. אין די בכיבוש "מרחב מחיה", וצריך גם למחות מעל האדמה את הבולשביזם ואת יוצרו היהודי. גם אז עדיין לא הושלם התהליך לקראת גיבוש "הפתרון הסופי". האיינזצגרופן נועדו לפעול אך ורק נגד יהודים בשטחים שנכבשו זה מקרוב. הן נכנסו לתפקידיהן בהדרגה, כדי שהמפקדים יבחנו את סיבולת אנשיהם ואת שיתוף הפעולה עם הצבא ועם המקומיים. רק בסוף יולי ובתחילת אוגוסט 1941 החלו כל יחידות הרצח הניידות ברצח המוני של כל היהודים בשטחי ברית המועצות, ובכללם נשים וילדים. בשלב זה כבר היה רעיון "הפתרון הסופי" ברור למנהיגים הנאצים הבכירים, אך האמצעים למימושו עדיין לא היו ברורים. האיינזצגרופן נתקלו בבעיות רבות, בעיקר חוסר סודיות, נטל פסיכולוגי על הרוצחים ואי התאמה לוגיסטית של שיטות הרצח למספר הקורבנות המיועדים. ואם לגבי ברית המועצות לא היה די בכיתות הירי, הרי לרצח שארית יהדות אירופה התאימה שיטה זו עוד פחות.

מחנות ההשמדה

בסתיו 1941 אולתרו שיטות רצח חדשות. גאונותם המעוותת של הנאצים התגלתה במזגם רכיבים של תוכניות מן העבר, שבהן כבר היה להם ניסיון, עם רעיונות חדשים, כדי ליצור משהו חדש לחלוטין. הסידור הפיסי של מחנה הריכוז, שיטות הרצח של האותנסייה ושיטת הגירוש במסגרת תוכניות יישוב האוכלוסייה מחדש, כל אלה שולבו כדי ליצור את מערכת מחנות ההשמדה.

מסוף 1941 ועד תום המלחמה הפעילו הנאצים שישה מחנות, שפעלו באופן מוגדר כמחנות להשמדת יהודים, והם:

חלמנו – הוקם באזור הוורטגאו (החלק המערבי של פולין שסופח לרייך). פעל מדצמבר 1941 עד מרס 1943. אז נסגר, ונפתח בשנית בפברואר 1944 עד ינואר 1945. כלל הנרצחים במחנה עלה על 300,000 איש, כמעט כולם יהודים.

בלז'ץ – הוקם ליד מסילת הברזל לובלין-לבוב בפולין. הוחל בהקמתו בנובמבר 1941. הוא פעל מפברואר 1942 עד ינואר 1943. נרצחו בו למעלה מ-600,000 יהודים.

סוביבור – הוקם במזרח הגנרל-גוברנאמן. פעל מאפריל 1942 עד למרד שפרץ באוקטובר 1943. נרצחו בו לפחות 250,000 יהודים.

טרבלינקה – הוקם בחלק הצפון-מזרחי של מחוז ורשה. הוחל בהקמתו באביב 1942. הוא פעל מיולי 1942 ועד אוקטובר 1943. נרצחו בו כ-900,000 יהודים.

אשוויץ – נפתח כמחנה ריכוז במאי 1940. הופעל כמחנה השמדה מרכזי מנובמבר 1941 עד אוקטובר 1944. המתות היהודים בגז החלו כנראה בפברואר 1942. כ-1,1 מיליון יהודים נרצחו במחנה אשוויץ.

מיידנק – הוקם בחלק הדרום-מזרחי של מחוז לובלין. הוקם ביולי 1941 ופעל מנובמבר 1941 עד יולי 1944. עד סתיו 1942 הומתו בו אסירים ביריות, ואחר כך בתאי גזים ובירי ישיר. מספר היהודים שנרצחו בו, לפי המשוער, היה כ-120,000–200,000.

שיקולי הנאצים בהקמת מחנות ההשמדה היו: שיטות רצח מזורזות ו"יעילות"; רצון לצמצם את היקף כוח האדם הגרמני העוסק בהשמדה באופן ישיר; ריכוז הרצח של כל היהודים באזורים שבהם האוכלוסייה לא תתנגד ואף תשתף פעולה; מיקום המחנות באזורים מבודדים ועם זאת קרובים למסילת ברזל.

אף שגרמניה היתה נתונה במלחמה בחזיתות רבות ובמשך הזמן גם במצב של נסיגה, לא ויתרו הגרמנים על המשך הפעלתם של מה שהם כינו "בתי חרושת למוות".

1. מחנה חלמנו. מחנה חלמנו היה המחנה הראשון לרצח המוני מזורז של יהודים בגז רעיל. החידוש היה במעבר מיחידות רצח ניידות, הפועלות בקרבת אזור המגורים של הנרצחים, אל מחנות קבועים, והעברת המיועדים לרצח אל המחנה בשיטות הטעיה רבות. אל מחנה זה הובאו יהודי הוורטגאו, ובכלל זה מרבית יהודי לודז', העיר הגדולה באזור.

שמואל קרקובסקי כתב על מחנה חלמנו ומקומו ב"פתרון הסופי". לטענתו, לא היה הבדל מהותי בין רציחתם של היהודים במחנה חלמנו לבין חיסולם של יהודי הגנרל-גוברנאמן במחנות בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה. אך היו כמה הבדלים טכניים ומנהליים:

(א) במחנה חלמנו בוצעה ההמתה במשאיות גז ולא במתקנים קבועים, כבמחנות של מבצע ריינהרד.

(ב) הגורמים האזרחיים בוורטגאו היו מעורבים בנעשה בחלמנו, שלא כבגנרל-גוברנאמן. מנהל המחנה היה כפוף למפקד הס"ס והמשטרה בוורטגאו, ואף שהיה כפוף ישירות להימלר, פעל בתיאום מלא עם מושל הוורטגאו ועם ראש המנהל הנאצי של גטו לודז'. הם ביקרו במחנה והיתה להם השפעה על קצב המשלוחים.

(ג) השמירה על המחנה, האקציות וליווי השיירות להשמדה – כל אלה נעשו בידי גורמים גרמניים בלבד, בלא השתתפות של יחידות מגויסות מבני המקום, כפי שהיה בגנרל-גוברנאמן.

(ד) כל הגטאות בוורטגאו, חוץ מגטו לודז', חוסלו באקציה אחת ולא במספר אקציות. על פי ההערכות נרצחו במחנה חלמנו למעלה מ־300,000 יהודים וכ־5,000 צוענים.

2. מחנה טרבלינקה. מרטין גילפרט כותב על מחנה טרבלינקה בספרו **המסע האחרון**:

על כל רכבת שהגיעה לכאן נרשם בגיר מוצאה: ורשה, פרג, בודפשט, פריס, ביאליסטוק, מינסק, רשימה כמעט ללא סוף... ביום "טרוד" היו מגיעות ל"תחנה" חמש רכבות, עד 6,000 יהודים בכל אחת. לפני רדת הלילה היו כל 30,000 נוסעי הרכבות האלה הרוגים. בינתיים כבר מוינו ונאראזו מיטלטליהם כדי להישלח לרייד... כל הגופות נבדקו על ידי "שבעה רופאי שיניים, המחזיקים בצבתות" שעקרו את שיני הזהב והכסף... לאחר ביזזה אחרונה זו הוטלו הגוויות אל בורות עצומים המכוסים מוטות ברזל: התנורים של טרבלינקה... קבוצת היהודים הגדולה ביותר שהושמדה בטרבלינקה הם 310,000 יהודי ורשה.

3. **מחנה אושוויץ.** הנאצים ייעדו את מחנה אושוויץ, החל בקיץ 1941, למחנה ההשמדה המרכזי של העם היהודי. המחנה התחיל לפעול ביוני 1940 כמחנה ריכוז, וגם לאחר הפיכתו למרכז של רצח, על פי מדיניות "הפתרון הסופי", המשיך באושוויץ ניצול האסירים ככוח עבודה בכ־45 מחנות משנה.

הערה: תעודות על מחנות ההשמדה ראו: **השואה בתיעוד**, תעודות מס' 154–156, 158. על מחנה אושוויץ ראו בהרחבה בפרק על המחנות.

ועידת ואנזה ומקומה בתהליך קבלת ההחלטות על "הפתרון הסופי"
 מומלץ לקרוא עם התלמידים את פרוטוקול ועידת ואנזה, מיום 20 בינואר 1942 (**השואה בתיעוד**, תעודה מס' 108). ניתן לכוון אותם באמצעות שאלות שונות, כגון:

(א) איזה דרג כינס את הוועידה ומי השתתפו בה?

(ב) מה היו מטרות הוועידה?

(ג) אילו נציגי משרדים זומנו לוועידה? מה היתה יכולה להיות תרומתו של כל משרד?

(ד) מהו הפתרון לשאלה היהודית שהוצע במסמך זה ועל אילו יהודים הוא היה עתיד לחול?

(ה) מה הם הביטויים השונים המופיעים בפרוטוקול המרמזים על הכוונה להשמיד את העם היהודי?

לסיכום: בוועידת ואנזה אמנם לא התקבלה ההחלטה על "הפתרון הסופי", אבל בה החלה הפעולה המתואמת והמשומנת של משלוח היהודים מרחבי אירופה אל מחנות ההשמדה בפולין. ואמנם, בשנים 1942–1943 הושמדו מיליונים מבני העם היהודי במחנות ההשמדה.

לקריאה נוספת

ארד, י' (תשמ"ח). **מבצע ריינהארד, בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה**. (כותבים/עורכים), (1985). **בימי שואה ופקודה**, יחידה 7, האוניברסיטה הפתוחה, שנה, צ' (עורך), (תשכ"א). **"הפתרון הסופי", תעודות על השמדת יהודי אירופה בימי גרמניה הנאצית**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב. תל-אביב.

סרטים מומלצים

ועידת ואנזה (עלילת־תיעודי, 90 דקות).
"הפתרון הסופי" (תיעודי, משולב בעדויות, 57 דקות).

פרק 27 – "בקרן החתום" – השילוחים למחנות

קו מנחה

כיצד הפכו הגרמנים את השילוחים לשיטה במהלך יישום "הפתרון הסופי"?

מוקדים

- השילוחים למחנות ההשמדה – הקמת מערכת לוגיסטית וארגונית מורכבת ומסועפת
- השילוח הגדול מגטו ורשה במסגרת מבצע ריינהרד
- השילוחים למזרח מארצות מערב אירופה ומרכזה

מטרות

- לימוד המערך הלוגיסטי והארגוני שהקימו הגרמנים לצורך "הפתרון הסופי" של השאלה היהודית".
- הכרת מנגנון ההסוואה ומערכת ההטעיות שהפעילו הגרמנים במהלך השילוחים.
- הכרת מצוקות היהודים וסבלם בתקופת הגירוש והשילוחים מארצות אירופה השונות.

הצעות להוראה

ארגון השילוחים למחנות ההשמדה בפולין – מערכת לוגיסטית מורכבת

הערה: בפרק הקודם למדו התלמידים על ועידת ואנזה, שנועדה להביא לתיאום כולל בין כל הגורמים הממשלתיים שהיו קשורים בביצוע מדיניות "הפתרון הסופי". כן למדו התלמידים על הקמת מחנות ההשמדה ברחבי פולין. פרק זה עוסק ביישום ההחלטות – בהפעלת המערך הארגוני המורכב, שדרש תיאום בין גורמים רבים

ברחבי אירופה. להמחשת דרכי ההפעלה של המערך הלוגיסטי שהוקם לצורך ביצוע השילוחים מומלץ לעיין בתעודה מס' 63 בקובץ **השואה בתיעוד**, ובמפת השילוחים לאושוויץ המופיעה בספר הלימוד.

המערך הלוגיסטי של השילוחים כלל את הסעיפים הבאים:

- (א) בארצות כיבוש שבהן היה קיים שלטון מקומי, כמו בצרפת, צריך היה משרד החוץ הגרמני להתערב ולהגיע לסיכומים עם הרשויות המקומיות, כדי שלא תתנגדנה למעצר אזרחיהם ולשילוחם למחנות מעבר בארץ המוצא, ומשם ל"ישוב מחדש" במזרח.
 - (ב) שיתוף רשויות מקומיות ומשטרה בהשגת רשימות היהודים וכתובותיהם, בזיהוי היהודים, במעצרם ובשילוחם.
 - (ג) הקמת מערך הסעות (משאיות ורכבות, לרוב רכבות משא), כדי להוביל את אלפי היהודים שהתייצבו או נתפסו (בקצב של כאלף ליום ואף יותר).
 - (ד) הקמת צוותים להקמת מחנות המעבר ולניהולם.
 - (ה) בניית קודים לשוניים שקריים ושיטות הטעיה והסוואה, כדי להקל על הטיפול במשלוח היהודים ולהטעות את הנשלחים ואת סביבתם.
 - (ו) ארגון ותיאום נסיעתן של רכבות, שבמשך שנתיים עברו ברחבי אירופה והסיעו יהודים מזרחה.
 - (ז) כל רכבת לוותה במשמר ובמפקד, שהיה צריך לדווח על כל מסע ומסע ועל ה"מטען" שבו.
 - (ח) ניתוב המשלוחים למחנות וניהול מחנות ההשמדה.
- חשוב לציין שמערכת ההשמדה פעלה במרץ וביעילות רבה בד בבד עם ניהול המלחמה. לעתים היו לאנשי צבא ולתעשיינים פרטיים ויכוחים ברמות שונות על סדרי העדיפויות שנקבעו. לפעמים הצליחו להשיג דחייה זמנית בשילוח יהודים, שהועסקו בעבודות למען המאמץ המלחמתי. הדוגמאות הבולטות הן הוויכוחים שנוהלו סביב המשך קיומו של גטו ביאליסטוק, שחוסל באוגוסט 1943, ושל גטו לודז', שחוסל רק באוגוסט 1944.

השילוח הגדול מגטו ורשה במסגרת מבצע ריינהרד

ב־19 ביולי 1942 הורה הימלר למפקד העליון של הס"ס והמשטרה בגנרל־גוברנאמן, אוֹדִיִּלְיוֹ גֶּלְוִיִּצְנִיק, לסיים את הפינוי הכללי של האוכלוסייה היהודית מאזור זה עד סוף דצמבר 1942. לצורך מבצע הפינוי, שנקרא לימים בשם הקוד

"מבצע ריינהרד", הוקמו שלושה מחנות השמדה: בֶּלְזִ'ץ, סוֹבִיבּוֹר וטרבלינקה. השילוח הגדול של יהודי גטו ורשה, הגטו הגדול ביותר, החל ב־22 ביולי 1942, ערב ט' באב תש"ב, ונמשך שבעה שבועות, כמעט ללא הפסקה, עד 12 בספטמבר 1942, ערב יום הכיפורים. היהודים נשלחו מוורשה למחנה ההשמדה טרבלינקה. ההערכה היא, שבמסגרת שילוחים אלה נרצחו כ־265,000 יהודים. מספר זה אינו כולל כ־10,000 יהודים שנרצחו או נפטרו במהלך האקציות, קצתם עקב התנגדות להצטרף לשילוחים או ניסיונות לברוח ולהסתתר ואחרים במהלך המסע בקרונות. עם קבלת ההחלטה על ביצוע הפינוי מגטו ורשה הועברה האחריות על הגטו מידי השלטונות האזרחיים לידי הגסטאפו ויחידה מפלוגת ה"איינזץ ריינהרדט". יחידה זו כללה גם כוחות עזר של המשטרה הפולנית ושל אוקראינים, ליטאים ולטבים. הכוונה המקורית היתה להותיר בחיים בתום ה"אקציה הגדולה" כ־35,000 יהודים (כ־10% מהיהודים בגטו), באופן זמני. מדובר היה באנשים בעלי כושר עבודה, שימשיכו לעבוד בתנאים של מחנה ריכוז. החלטה זו הוסוותה, ואיש בציבור היהודי לא ידע מה משמעות הפינוי ומה יהיה היקפו.

שיטות הטעיה שנקטו הגרמנים

(1) ההודעות על הפינוי (השילוח): בהודעות שנתפרסמו בגטאות השונים על הפינוי נכתב שהיהודים נשלחים ל"יישוב מחדש במזרח". היהודים רשאים לקחת מטען אישי במשקל 15 ק"ג, כסף וחפצי ערך. בהודעות פורסמו רשימות של אנשים שקיבלו פטורים מחובת הפינוי, ובהם יהודים המועסקים במפעלים, בעלי תפקידים ציבוריים ואפילו אנשים המאושפזים בבתי חולים.

(2) בהמשך האקציות נהגו הנאצים בשיטת "הפרד ורצח" (בלשונו של פרופ' ישראל גוטמן). בכל שלב בגירוש קראו לקבוצה מסוימת באוכלוסייה לבוא להתייצב, והבטיחו ליתר הקבוצות שעתידן מובטח אם הפינוי ייעשה ללא הפרעות. (3) בתקופת ביצוע הגירושים הגיע הרעב בגטו לממדים שלא נודעו בעבר. הופסקו ההברחות לגטו ומחיר הלחם האמיר מיום ליום. מנות המזון שהוקצבו לעובדים במפעלים הלכו והצטמצמו. הגרמנים יצרו מצוקת רעב זו וניצלו אותה כפיתוי להתייצבות מרצון לשילוחים. הם פרסמו, שמי שיתייצב להגליה מרצון יצויד במזון: 3 ק"ג לחם ו־1 ק"ג ריבה. מצוקת הרעב הקשה הביאה אנשים להתפתות ולהיענות לקריאה.

(4) הגרמנים הפיצו שמועות שונות ומשונות, ובהן ידיעות ש"הגרמנים הרשו לחלק ולהכין לחודש ספטמבר 120,000 מנות מזון". ידיעה זו יצרה אשליה, שהגרמנים מתכוונים להשאיר בגטו מספר כזה או אחר של יהודים. התקבלו

הודעות על הפסקת הגירוש ועל שחרור אנשים ממחנות ריכוז. הגיעו לגטו מכתבים פיקטיביים, שנשלחו כביכול מטרבלינקה וממקומות אחרים, ובהם מתארים המגורשים שהם "עובדים קשה בשדה אבל מקבלים אוכל".

(5) הגרמנים ניצלו את רגשותיהם של בני משפחה ואת אחריותם זה לזה כדי למושכם למקומות השילוח.

(6) הגרמנים העניקו מענקי כסף ומזון למי שמסר או הסגיר מתחבאים, ילדים או מבוגרים.

שיטות ההטעיה, ההסוואה והערפול נועדו להגשים את מטרתו העיקרית של המבצע: ניהולו בקצב ובהיקף שקבעו קובעי המדיניות, בלא שיתגלה לסביבה המקומית ולדעת הקהל בעולם המערבי. למרות כל מאמצי הגרמנים, הצליחו בודדים לברוח ולספר על רצח ההמונים, בטרבלינקה ובמחנות ההשמדה האחרים. רוב האנשים שאליהם הגיעו הידיעות הללו לא היו מסוגלים להאמין להן.

אימי תקופת הגירוש מתוארים ביומן שכתב המחנך אברהם לויין. הוא מתאר בו את שאירע בגטו מדי יום ביומו: הגזירות וההודעות שנתרגשו ובאו על תושבי הגטו כל יום ולעתים כל שעה, חטיפות האנשים מהרחובות ומהבתים, קריעת המשפחות – ילדים מהוריהם, נשים מבעליהם, הורים זקנים מבניהם, באכזריות ובאלימות רבה. הוא מתאר גם את מצוקת הנשאים – רגשי המבוכה והאשמה, רגשי הפחד והאימה, הרעב הנורא, התנהגות פלוגות הגסטאפו והאוקראינים, ובעיקר את האכזריות הלא מובנת של השוטרים היהודים.

הערה: בספר הלימוד מובאים קטעי מקורות המתארים תגובות שונות של יהודים שהובלו לכיכר האומשלגפלאץ, וכן את התנאים הקשים בקרונות השילוח. מומלץ מאוד לקרוא קטעים מיומנו של אברהם לויין. חשוב לקוראם כדי לחוש ולהבין ולו מעט מהאימה הגדולה והנוראה שנפלה על יהודי הגטו, יהודים שהוחזקו תקופה ארוכה בתנאי חיים קשים ביותר ולא מעטים מהם מתו או נחלשו פיסית ונפשית עוד לפני תקופת הגירוש הנוראה.

הגירושים ממערב אירופה וממרכז

בהתאם להחלטות ועידת ואנזה נערכו כאמור הגרמנים לחיסול הקיבוצים היהודיים במרכז אירופה ובמערבה, בשטחים שהיו בשליטתם ובהשפעתם.

בצרפת ישבו לפני המלחמה כ־350,000 יהודים. מתוכם הצליחו הגרמנים לשלוח למחנות ההשמדה ולמחנות הריכוז כ־85,000 נפש.

בהולנד ישבו ערב המלחמה כ־150,000 יהודים. מתוכם נשלחו למחנות ההשמדה כ־107,000 נפש.

בבלגיה ישבו ערב המלחמה כ־90,000 יהודים. כ־40,000 מתוכם נרצחו. **באיטליה** נרצחו 15,000 יהודים מתוך כ־57,000 יהודים שישבו באיטליה ערב המלחמה.

נתונים קשים אלה אינם תואמים את המספרים המתוכננים של הגרמנים, כפי שנרשמו בפרוטוקול של ועידת ואנזה. ההבדלים בהיקף ההשמדה במדינות השונות נובעים מגורמים רבים: אפשרויות הבריחה וההסתתרות; יחס האוכלוסייה הכללית אל היהודים ואל הגרמנים; מידת שיתוף הפעולה שלהם עם שלטונות הכיבוש, ועוד. על תופעות של התנגדות ושל הצלה ילמדו התלמידים בפרקים הבאים.

היהודים בארצות מערב אירופה, שלא עברו את מדיניות הריכוז והגטואיזציה, נשלחו תחילה למחנות מעבר בארצותיהם. מחנות מעבר מפורסמים הם דֶרֶנְסִי בצרפת וֶוסְטֶרֶבֶרְק בהולנד. היהודים הוחזקו בהם בתנאים קשים. ממחנות אלה יכלו הגרמנים לתאם את שילוח היהודים "ליישוב מחדש במזרח" – מחנות ההשמדה בפולין.

הערה: מומלץ לעיין במכתבה של אתי הילסום, שנשלח ממחנה וסטרבורק, המופיע בספר הלימוד.

המשמעות האנושית והפסיכולוגית של השילוחים

קשה להסביר תחושה של אנשים, שהיו אזרחים במדינותיהם ולפתע נחטפים, מנותקים מבתיהם וממשפחתם ומובלים למקומות שלא שמעו עליהם, לאזורים ששפת המקום זרה להם וכל זאת באמצעי כפייה אלימים ואכזריים. מעדויות הניצולים אנו לומדים על היחס המשפיל והאכזרי של הגרמנים ועוזריהם כלפי היהודים. קשים ביותר הם התיאורים העוסקים בטרנספורטים של ילדים.

ב־20 ביולי 1942 הוציא אדולף אייכמן הוראות לראש הגסטאפו בפריס, ובהן נאמר שיש לארגן רכבות מלאות ילדים לשילוחים "מזרחה". בהתאם לכך דווח מפריס ש"הרכבות שתצאנה ב־19, 21, 24, וב־26 באוגוסט ויאוכלסו בעיקר בילדי המשפחות שנעצרו בפיטביר ובבון לה־רולנאנד". בכל רחבי צרפת נערך מצוד אחר ילדים, שהוסתרו או נמסרו למשפחות נוצריות. הגרמנים ראו ברצח הילדים היהודים ערובה לכך שלא יצמח דור חדש של יהודים.

הערה: מרטין גילברט מתאר בספרו **המסע האחרון** את שילוחם של יהודים מארצות שונות אל מחנות ההשמדה. מומלץ להביא לתלמידים את הקטע המתאר טרנספורט של ילדים שנחטפו ונשלחו לִדְרֶנְסִי. בקשר לכך אפשר לדון באקציית הילדים בגטו לודז', המתוארת בספר הלימוד.

לקריאה נוספת

(כותבים/עורכים), (1985). **בימי שואה ופקודה**, רצח היהודים: הוגיו, מבצעיו, שלביו, יחידה 7, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 גוטמן, י' (תשל"ז). **יהודי וארשה, 1939–1943, גטו, מחתרת, מרד**, המכון ליהדות זמננו – האוניברסיטה העברית בירושלים, יד ושם, ספריית פועלים, תל-אביב.
 גילברט, מ' (1984). **המסע האחרון, גורל היהודים באירופה הנאצית**, עם עובד, תל-אביב.
 לוין, א' (תשכ"ט). **מפנקסו של מורה יהודי, בית לוחמי הגטאות**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

סרטים מומלצים

אני קטן אבל חשוב – יאנוש קורצ'אק וילדי בית היתומים (תיעודי, 43 דקות).
כיצד לאהוב ילדים – ימיו האחרונים של יאנוש קורצ'אק בגטו (תיעודי, 45 דקות).
לא ידעתי לקראת מה אני הולכת (תיעודי, משולב בעדויות, 30 דקות).
מאחד העננים יורדת אמא (עדויות, 45 דקות).

יחידה שמינית – בין השמדה להתנגדות

פרק 28 – עולם המחנות

קו מנחה

אילו יעדים של המשטר הנאצי מילאו המחנות?

מוקדים

- המחנות ככלי שרת מרכזי בידי המשטר הנאצי: (א) להשלטת טרור פוליטי בגרמניה ובארצות הכיבוש; (ב) לניצול כוח עבודה זול למאמץ המלחמתי; (ג) להשמדה
- עולם המחנות: (א) סגל המחנות; (ב) עולמם של האסירים

מטרות

- הכרת מטרות הנאצים בהקמת המחנות השונים ברחבי הרייך ובארצות הכבושות.
- הכרת משטר הדיכוי, ההשפלה והרצח שהנהיגו הנאצים במחנות.
- הכרת מאבקו של הפרט (האסיר) להישרדות ולשמירה על זהותו ועל אנושיותו.

הצעות להוראה

1. מחנות הריכוז ככלי שרת מרכזי בידי המשטר הנאצי

מרבית החוקרים מציינים, שמחנות הריכוז והמחנות האחרים היו תופעה מאפיינת של המשטר הנאצי. להלן דעות של חוקרים שונים, המובאות בצורה מתומצתת במאמרו של פרופ' ישראל גוטמן:

למחנות הריכוז וההשמדה נועד תפקיד מיוחד בקורות הרייך השלישי ובמימוש הרעיונות הגזעניים. יותר מכל תופעה אחרת בתקופה הנאצית חשפו מחנות הריכוז וההשמדה את המהות הניהיליסטית וההרסנית של המשטר הנאצינאלי-סוציאליסטי ומטרותיו. **אויגן קוגון**, בספרו המקיף על מחנות הריכוז, הנושא את השם "ממלכת הס"ס", גורס כי מחנות אלה היו "הביטוי החזק ביותר לשיטה, שמילאה והקיפה את כל תחומי הפרט והציבור". **חנה ארנדט**, שלא היתה כמו קוגון אסירת המחנות אך גילתה בהם עניין תוך עיסוקה העיוני באופיים של המשטרים הטוטליטאריים, טוענת כי מחנות הריכוז וההשמדה שימשו למנגנון השלטון מעבדה, שבה ניסו

לבדוק אם אמנם מתאמתת ההנחה הבסיסית של המבנים הטוטליטאריים, ולפיה ניתן להכניע בני אנוש באורח מוחלט. ואילו הפסיכולוג **בְּרוּנוֹ בֶּטְלֶהַיִים**, שהיה זמן מה כלוא במחנות ריכוז נאציים, גורס כי "ב־בזמן שרשויות הס"ס נהגו כאילו גרמניה כולה היא מדינתם, הם יסדו גם מדינה שהיתה ברשותם בלבד, מדינה זעירה, ניסויית ופרטית משלהם – מחנות הריכוז".

הערה: דעות החוקרים יכולות לשמש נושא לדיון מסכם לפרק: כיצד הפך המשטר הנאצי את מנגנון מחנות הריכוז לגורם מרכזי ולכלי שרת במדיניותו?

א. המחנות ככלי להשלטת טרור פוליטי בגרמניה ובארצות הכבושות

המחנות בגרמניה עם עליית הנאצים לשלטון

מחנות הריכוז שהוקמו זמן קצר אחרי עליית הנאצים לשלטון בגרמניה היו כלי מרכזי להחדרת אווירת הטרור והאימה לאוכלוסייה הגרמנית. בשלב הראשון נשלחו למחנות מי שנחשבו אויבים פוליטיים של המדינה, בעיקר בעלי השקפות קומוניסטיות וסוציאליסטיות. גם אנשים שהעזו לבקר את המדיניות הנאצית נאסרו ונשלחו למחנות. היו בהם גם יהודים, אך הם נכלאו במחנות בגלל השקפותיהם ולא בגלל מוצאם. לא היתה מגמה להסוות את עובדת קיומם של המחנות. להיפך, הידיעות על התנאים הקשים במחנות שימשו גורם הרתעה והשתיקו כל ביקורת.

דוגמה לשימוש במחנות להפעלת טרור באוכלוסייה ניתן להביא ממחקר של ויליאם שרידן אלן על עיר מסוימת שלצרכים מחקרניים הוא כינה אותה בשם תאלבורג:

...לא כל החיפושים והמאסרים נתפרסמו בעיתונות, אולם די היה באלה שהתפרסמו כדי שהציבור יבין וידע מה מתרחש... רוב האנשים שנאסרו בחודשים הראשונים של המשטר הנאצי, נלקחו לכלא העירוני. אנשי תאלבורג לא ידעו מה עלה בגורלם... באמצע מרס הודיע העיתון המקומי: כפי ששמענו, שמונה מתוך שמונה עשר הקומוניסטים שנמצאים כרגע בכלא העירוני הגישו בקשה להתקבל כחברים במפלגה הנאציונאל סוציאליסטית. האם ייתכן כי היתה זו השפעתו הטובה של הסוהר החרוץ שלנו? בכל מקרה, דומה כי הם ניתקו לחלוטין ובאופן סופי את הקשר שלהם עם הבולשביזם הטמא... כבר במרס פרסם העיתון המקומי תמונה של מחנה הריכוז הראשון (בדאכאו), וציין שיש בו מקום לחמשת אלפים אסירים פוליטיים...

הסיבות למאסרים היו פעוטות ביותר והדבר יצר רושם שדברים גרועים יותר ייענשו בחומרה

רבה עוד יותר. באמצע הקיץ של שנת 1933 התברר לציבור בתאלבורג, שאפילו התבטאות מילולית נגד המשטר מזמינה רדיפה... גם אם לא נאסרה, ברור היה כי אתה עלול לאבד את מקום עבודתך או להיות מוצא מכל הפעולות החברתיות.

המחנות בארצות הכבושות

מחנות הריכוז שימשו מכשיר להשלטת טרור ולדיכוי פוליטי גם בארצות הכבושות. במסגרת מדיניות זו נאסרו המנהיגים הפוליטיים ואנשי הרוח, המדע והדת כבר בשלבים הראשונים של הכיבוש במזרח אירופה ובמערבה.

ב. המחנות כמכשיר לניצול כוח עבודה לטובת המאמץ המלחמתי

ניצול אסירי המחנות ככוח עבודה החל עוד בגרמניה, במסגרת תוכנית ארבע השנים, אך מגמה זו הורחבה והועצמה לאין ערוך לאחר פרוץ המלחמה. עם פרוץ המלחמה שיוועה גרמניה לכוח עבודה, שיספק את צורכי האוכלוסייה הגרמנית ובעיקר את תעשיית המלחמה של הרייך. לשם כך הוקמו בגרמניה ובארצות הכבושות מחנות עבודה. במהלך המלחמה, ובעיקר לאחר שמבצע "ברברוסה" לא הביא לכיבושה המוחלט של ברית המועצות, היו הגרמנים זקוקים לכוח עבודה רב לצורך המאמץ המלחמתי. בעקבות זאת הורחבה מערכת מחנות העבודה מ־1942 ועד סוף המלחמה. מסיבות אלה ניצלו הגרמנים גם את כוח העבודה של יהודים "בעלי כושר עבודה", עד אשר תש כוחם.

ג. מחנות הריכוז וההשמדה

הערה: התלמידים למדו על מחנות ההשמדה בפרק 10, העוסק ב"פתרון הסופי". חשוב לצרף ידע זה לסוגיה הכוללת של המחנות לסוגיהם.

היהודים במחנות נדונו למוות בפועל, עקב תנאי הקיום הקשים שבהם הוחזקו. הרעב, הקור, העבודה המפרכת, האלימות, תנאי תברואה גרועים ואף ירי שרירותי הביאו לכך שאסירים רבים חלו ומתו, זמן קצר לאחר בואם למחנה. במחנות ההשמדה חִלְמְנו, טְרַבְּליִנְקָה, בֵּלְזִץ וסוֹבִיבּוֹר הושמדו היהודים עם בואם למחנה, ללא סלקציה מוקדמת (מלבד מעטים, שנבחרו על פי צורכי המחנה). במחנות שהיו גם מחנות ריכוז וגם מחנות השמדה – מֵיידֶנֶק ואוֹשוויץ-בֵּירְקֶנָא – עברו היהודים סלקציה; רובם הושמדו ומיעוטם הושארו ככוח עבודה.

"עולם המחנות"**א. סגל המחנות**

סגל המחנות כלל גרמנים חברי הס"ס וחילות עזר של שומרים ובעלי תפקידים אחרים, שהורכבו מהעמים הנכבשים (בעיקר אוקראינים ולטבים). חוקרים שונים ניסו לתת הסברים שונים להתנהגות סגל המחנות: תהליך המיון שעברו המתגייסים; תהליך של אינדוקטרינציה אידיאולוגית; חינוך לציות עיוור ולמשמעת ברזל, תוך האדרת דימויים של קשיחות, גבריות והשתייכות לקבוצת סוד עילית; אווירה של חשד, הלשנה והפעלת לחץ קבוצתי; מתן הטבות וקידום על בסיס מילוי "יעיל" של התפקיד.

הערה: מורה הרוצה לעסוק בסוגיה זו יכול להשתמש בקטעים מהמחקר שערך תום שגב על מפקדי מחנות הריכוז, בספרו **חיילי הרשע – מפקדי מחנות הריכוז**, הוצאת דומינו, ירושלים.

ב. עולמם של האסירים

כיצד השפיעו תנאי החיים במחנות על התנהגות האסירים? מה היו דרכי ההישרדות במחנות? קריאת ספרות הניצולים מציבה אותנו בפני מגוון של הסברים על דרכי הישרדותו של האדם בתנאי מחנה. ההבדלים בהסברים נובעים מאישיותו של הכותב, מהשקפת עולמו ומהתנסותו האישית, שהיו שונים מאדם לאדם. כדאי להיעזר בין השאר בספרו של פרימו לוי **הזהו אדם**, ובספרו של ויקטור פרנקל **האדם מחפש משמעות**. הספרים מציגים גישות שונות לסוגיית ההישרדות. פרימו לוי מבליט בכתביו את העובדה, שבכדי לשרוד נאלץ האסיר לשנות באופן קיצוני את התנהגותו ואת עולם המושגים שלו. פרנקל כותב בעיקר על נתינת המשמעות לקיום גם בתוך המחנה כמפתח לקיום ולהישרדות. במאבק על ההישרדות היו גילויים רבים של אנוכיות ולעתים אף של אכזריות. עם זאת, קיימות עדויות רבות על ויתורים שעשו אנשים למען שכניהם לעבודה או לצריף, גילויים של עזרה הדדית ואף נטילת סיכונים למען הזולת.

הערה: קטע העדות של דוב פרייברג המופיע בספר הלימוד ממחיש תופעות אנושיות כאלה.

לקריאה נוספת

ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים) (תשמ"ד). **מחנות הריכוז הנאציים**, הרצאות ודיונים בכינוס הרביעי של חוקרי השואה, יד ושם, ירושלים.

ישראל גוטמן (1988), **מאבק בנתיב הייסורים, התנגדות היהודים לנאצים בתקופת השואה**, פרק ה, כתר, ירושלים.

דניאל יונה גולהגן (1998), **תליינים מרצון בשירות היטלר**, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, תל-אביב.

אריה כרמון (תש"ס), **השואה**, נושא לחטיבה העליונה בבית הספר הכללי, הוצאת תל, ירושלים.

דן מכמן ויחיעם ויץ (תשמ"ד), **חיי היהודים תחת שלטון הנאצים – שלוש דוגמאות**, יחידה 9; העמידה היהודית, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה.

פרימו לוי (תשמ"ט), **הזהו אדם**; עם עובד, ספרית אופקים, תל-אביב.

ויקטור פרנקל (תשמ"א), **האדם מחפש משמעות**, דביר, תל-אביב.

פליציה קראי (תש"מ), **בודד מול המוות – שאלות פסיכולוגיות ומוסריות במחנות הריכוז הנאציים**, משרד החינוך והתרבות, אגף הנוער, ירושלים.

תום שגב (תשמ"ז), **חיילי הרשע – מפקדי מחנות הריכוז**, הוצאת דומינו, ירושלים.

סרטים מומלצים

החיים כתקוה – הלינה בירנבאום (תיעודי, 47 דקות).

הבריחה מסוביבור (עלילתי, 140 דקות).

נצחון הרוח (עלילתי, 115 דקות).

פרק 29 – בצל הפשע וחוסר האונים – ההתנגדות היהודית לנאצים

קו מנחה

גילויים של התנגדות מאורגנת ומזוינת של יהודים בגטאות, ביערות ובמחנות

מוקדים

- ההתנגדות היהודית לנאצים – גילויים שונים

- חלקן של תנועות הנוער בפעילות המחתרנית ובהתנגדות המזוינת בגטאות
- הבריחה ליערות ולחימת הפרטיזנים
- פעילות יהודים במחתרות התנגדות במערב אירופה
- מרידות במחנות ההשמדה
- לוחמים יהודים בצבאות בעלות הברית

מטרות

- הכרת דרכי ההתנגדות השונות של היהודים כלפי הגרמנים ומדיניותם.
- דיון בחלקן של תנועות הנוער בהקמת המחתרנות ובארגון המרידות בגטאות.
- הקשיים והלבטים של המורדים בגטאות.
- הכרת הבעיות הקשורות בניסיונות הבריחה ליערות והלחימה הפרטיזנית.

הצעות להוראה

ההתנגדות היהודית לנאצים – גילויים שונים

הערה: פרק זה עוסק בהתנגדות היהודית ובעיקר בהתנגדות המאורגנת והמזוינת – המרידות בגטאות ולחימת הפרטיזנים ביערות. חשוב לדון בסוגיה בראייה כוללת, ולהתייחס לחיי היהודים בגטאות (פרק 22), ליוזנראטים וליחסם למחתרות (פרק 23) ולעולם המחנות (פרק 31).

נושא התגובה היהודית בתקופת השואה זכה להערכה ובתקופה מסוימת אף לשיפוט אוהד מצד החברה היהודית ומצדם של היסטוריונים. מיד לאחר המלחמה היתה נטייה להבליט תופעות של גבורה בנשק כמו מרד בגטו ורשה, ולהתייחס ליהודים שהובלו להשמדה כאל מי ש"הלכו כצאן לטבח" ללא כל התנגדות. לאחר משפט אייכמן החלה גישה זאת להשתנות. התרחבות המחקר והמקורות מאפשרים כיום ראייה מאוזנת ומורכבת יותר של המציאות.

הערה: להלן יובאו קטעים מדברי היסטוריונים וחוקרים שיש בהם הגדרות וקריטריונים לבחינת תגובות היהודים. המורה יכול להביא בפני התלמידים דוגמאות לתגובות של יהודים בתחומי החיים השונים ולנסות לנתח אותן באמצעות הכלים שנותנים בידינו החוקרים.

פרופ' ישראל גוטמן מביא במאמרו "ההתנגדות היהודית לסוגיה – קווים לסיכום" שתי גישות מנוגדות:

יהודה באואר מגדיר התנגדות יהודית בשואה 'כל פעולה קבוצתית שננקטה בהכרה נגד חוקים, פעולות או כוונות ידועות או משוערות של הגרמנים ועוזריהם שמגמתם לפגוע ביהודים'. הגדרה זו מעמיד פרופ' באואר בניגוד להנחה של ראול הילברג, שההתנגדות הינה אך ורק מאבק עם נשק ביד.

פרופ' גוטמן סובר:

יש לקבוע הבחנה ברורה בין ההתנגדות האזרחית שעיקרה סירוב להשלים עם גזירות ואיסורים הפוגעים בעצם הקיום ובין התנגדות יזומה ואקטיבית שנבעה מניתוח מפוכח של המצב וחתירה למטרות בעלות משמעות לאומית וציבורית כללית. לאמיתו של דבר, עד שלב "הפתרון הסופי", שלהי שנת 1941 ותחילת 1942, לא נתגלו ניגודים משמעותיים בין ההתנגדות האזרחית לבין הפעילות המחתרית המאורגנת.

הבחנות נוספות ניתן למצוא במאמר של מיכאל ר' מארוס "ההתנגדות היהודית לסוגיה":

כדי להבין את ההתנגדות יש להעריך את המניעים יחד עם הצורות השונות של ההתנגדות. מתברר, שהן המניעים והן דרכי ההתנגדות מגוונים למדי, כמו המתנגדים עצמם וכמו התנאים שבהם נאבקו באויב.

הוא מביא את ההבחנות של החוקר השווייצרי ורנר רינגס, המציע בחיבורו לחלק את ההתנגדות לחמישה סוגים, לפי סוג המחויבות של המתנגדים ולפי מה שעלה בידם לעשות: התנגדות סמלית, התנגדות מילולית, התנגדות מגוננת, התנגדות התקפית והתנגדות כבולה. רינגס ניסח את ההבחנות שלו לניתוח התנגדותם של עמי אירופה לנאצים. ניתן לבחון כיצד מתאימות הבחנות אלה להתנגדות היהודית.

דוגמאות לסוגי ההתנגדות השונים

- (א) ביטויים להתנגדות סמלית ניתן להביא מהניסיונות לשמור על ערכי התרבות, הלאום והדת, תוך הסתכנות, ולהנחילים לילדים ולנוער.
- (ב) ביטויים להתנגדות מילולית ניתן להביא מהניסיונות לתעד את כל המאורעות באמצעות כתיבת יומנים (כאשר הכותב מודע לכך שיומנו יהיה תעודה היסטורית), הקמת ארכיונים כמו ארכיון "עונג שבת" בוורשה והארכיון

שהוקם בביאליסטוק, הכנת עיתונות מחתרתית וניסיונות להודיע לעולם החופשי על המתרחש.

(ג) התנגדות מגוננת באה לידי ביטוי בפעולות כגון הברחת מזון, הקמת בתי חרושת מחתרתיים וכדומה, אך גם ובעיקר בהקמת רשתות שנועדו לסייע בהברחת יהודים ובהסתרתם, בהכנת תעודות מזויפות, בשיחוד כספי ועוד.

(ד) בהתנגדות התקפית ניתן לציין בין השאר את פעולות החבלה וההרג של קבוצות הפרטיזנים בגרמנים.

(ה) בהתנגדות כבולה מתכוון המחבר להתנגדות של המורדים בגטאות שידעו כי מרד אינו יכול להציל את הקהילה היהודית. התנגדות זו מכונה "מלחמתם של הנידונים למוות". הם ידעו שבמאבקם הם מצילים את הכבוד הלאומי, ומותם הוא מוות של בני חורין. גילויי ההתנגדות האחרונים – התנגדות התקפית והתנגדות כבולה – באו לידי ביטוי רק בשלב שבו החלו הגרמנים בביצוע "הפתרון הסופי".

פרופ' דן מכמן מביא במאמרו "התנגדות יהודית בשואה ומשמעותה" את ההבחנות של החוקר האמריקני, איש מדע המדינה, רוג'ר גוטליב:

פעולות של התנגדות הן פעולות הנעשות על ידי הקבוצה המדוכאת במחשבה תחילה: במטרה לסכל את הפעלת הכוח של הקבוצה המדכאת, להגבילה או להפסיקה. כדי שתהיה כוונה כזאת, המתנגדים חייבים להכיר בשני דברים לפחות: (א) הם חייבים להכיר בזהותם העצמית ובכמה סימנים המאפיינים אותה; (ב) הם חייבים להניח כמה הנחות לגבי הדרך שבה מוציאה הקבוצה המדכאת אל הפועל את פעולות השליטה והדיכוי, כלומר לשקול כיצד מתבצעת ההתקפה על הזהות העצמית שלהם. על יסוד זה ניתן לנקוט שתי דרכים: לפעול או להישאר סביל; מכך נובע, כי פעולת ההתנגדות הינה מעשה של רצון חופשי. נשאלת השאלה, איזה היבט של הזהות היהודית הותקף על ידי הנאצים? הילברג בטוח כי המוקד הפיסי של היהודים הוא מוקד הסכנה. ברם, העניין בעייתי הרבה יותר ממה שהילברג ודומיו סוברים. אם היו אנשים שהאמינו, כי המאבק עם הנאצים הוא לא רק, ואולי בעיקר לא, על הקיום הפיסי, אלא הוא מאבק בין כוחות ועקרונות מטאפיסיים, אזי משתנה כל מערכת ההערכות.

מתוך כל ההגדרות הללו ניתן להבליט מספר יסודות: חשיבות המודעות למצב החדש שנוצר – מודעות למטרותיהם של הנאצים נגד העם היהודי, מודעות למטרות של המתנגדים במסגרת המגבלות הקשות שבהם פעלו; נכונות לוותר על מטרות אישיות ולהסתכן למען מטרות ציבוריות, לאומיות או אידיאולוגיות; נכונות להתארגנות ולאיחוד הכוחות והמשאבים למען המאבק; נכונות להתנגדות ולמאבק תוך סיכון עצמי ואף הקרבה עצמית.

תנועות הנוער וחלקן בהתנגדות המזוינת נגד הנאצים

1. תפקידי תנועות הנוער היהודיות בגטאות טרם השמדה

לתנועות הנוער היה תפקיד חשוב בחיי הנוער שנכלא בין חומות הגטו. במציאות הקשה היה צורך לתת לנוער תמיכה בתחום הקיומיהכלכלי, אך לא פחות מכך היה צורך בעידוד ובחיזוק בתחום הערכי והרוחני.

הערה: ראו הקטע מתוך עיתון המחתרת של תנועת גורדוניה המופיע בספר הלימוד. חשוב לקרוא קטע זה ולשאול את התלמידים: מה היו המטרות המסורתיות של תנועות הנוער הציוניות במזרח אירופה? אילו מטרות חדשות לקחו על עצמן תנועות הנוער במסגרת החיים בגטאות?

2. חלקן של תנועות הנוער בהקמת המחתרות הלוחמות

שלב ראשון: ההחלטה להפוך את תנועת הנוער למחתרת הלוחמת בגרמנים. ההתארגנות להקמת מחתרות יהודיות ללחימה בגרמנים צמחה לאחר שכמה קבוצות של בני נוער הכירו בכך שהמדיניות הנאצית מכוונת להשמדה טוטלית של היהודים. למרות מאמצי ההסוואה וההטעיה, החלו צעירים אלה להבין שאין מדובר בתופעה מקומית של רצח יהודים אלא בשיטה.

הערה: מומלץ לקרוא בפני התלמידים קטע מתוך ספרה של רוז'קה קורצ'אק, **להבות באפר**, המתאר את השיחות שהתנהלו בתנועות הנוער בגטו וילנה לאחר מעשי ההרג בפואנאר. מקטע השיחה מתברר, שהשלב החשוב ביותר הוא השלב שבו חדרה לתודעתם של צעירים יהודים ההבנה, שהגרמנים מתכוונים להשמיד את כל העם היהודי באירופה. לאחר שהוגדר המצב התעוררו שאלות לגבי המטרות ודרכי התגובה האפשריות. ההצעות השונות שהוצעו העלו שאלות ערכיות ומעשיות קשות ביותר. א. מה הם השאלות והלבטים שהתעוררו לאחר שאבא קובנר הצביע על חומרת המצב?

ב. מה היו הדעות השונות שהושמעו בדיון זה?

ג. מה היו תשובותיו של אבא קובנר ללבטים ולספקות שהועלו בדיון?

שלב שני: בעיות לוגיסטיות בהקמת מחתרת יהודית לוחמת תחת הכיבוש הגרמני.

הערה: ההחלטה להקים תנועת מחתרת מחייבת צעדים ארגוניים רבים. אפשר לשאול את התלמידים: מה הם הצעדים הנדרשים להקמת מחתרת בתנאים כל כך קשים? צעדים הקשורים בקבלת חברים, במודיעין, בשמירת סודיות כלפי חוץ וכלפי פנים, במציאת קשרים עם גופים שיכולים לסייע, בהשגת נשק, באימון החברים, בהכנת תוכניות למאבק, בתכנון דרכי מילוט, בהסברה, ועוד.

כל הקשיים שהוזכרו לעיל היו משותפים לכל קבוצת מחתרת המנסה להתארגן. למחתרות היהודיות היו קשיים נוספים, ובהם: חוסר ניסיון צבאי ומודיעיני, מחסור משווע בנשק וקשיים בהשגתו, עימות פנימי עם גורמים בחברה היהודית ובעיקר עם ראשי היודנראטים (במקרים רבים) ועם המשטרה היהודית, חוסר נכונות של ארגוני מחתרת בחברה הסובבת לעזור למחתרות היהודיות (ולעתים אף הסגרת חבריהן), וקשיים בדרך לאיחוד הכוחות בין תנועות הנוער עצמן.

שלב שלישי: היציאה למאבק. השאלה הקשה ביותר היתה קביעת המועד שבו יש לצאת למאבק גלוי. היה ברור לחברי המחתרות שהגטו כולו ייענש בעקבות מבצעי ההתנגדות שהם מארגנים. בגטאות רבים לא היה ברור מה תהיה תגובת הציבור היהודי: האם ישתפו פעולה עם הלוחמים או ייענו לצווי הגירוש של הגרמנים? שיקולים אלה גרמו לדחיית המרידות עד לשלב של האקציות האחרונות, או אלה שנחשבו כאקציות שיביאו לחיסול הגטו.

להרחבה – לימוד מעמיק של המרידות בגטאות: להרחבה ולהעמקה של לימוד נושא המרידות בגטאות, אפשר להטיל על התלמידים עבודה בקבוצות, כאשר כל קבוצה קוראת ולומדת את תולדות המרידה של אחד הגטאות הגדולים. להלן מספר הצעות:

ורשה: גוטמן, י' (1977). יהודי וארשה 1939–1943, גטו, מחתרת, מרד, ספרית פועלים, תל-אביב.

ביאליסטוק: בנדר, ש' (1997). מול מוות אורב, יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה 1939–1943, עם עובד, תל-אביב; מכמן, ד', וויץ, י' (1989). בימי שואה ופקודה, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

וילנה: ארד, י' (תשל"ו). וילנה היהודית במאבק ובכיליון, יד ושם, אוניברסיטת תל-אביב, ספרית פועלים, תל-אביב.

קרקוב: פלד, י' (1993). קרקוב היהודית 1939–1943, מקום.

הבריחה אל היערות ולחימת הפרטיזנים

1. הבריחה אל היערות

הערה: בספר הלימוד מובא קטע מדיון שנערך בין חברי תנועת דרור בגטו ביאליסטוק, שעסק בשאלה האישית והציבורית: באיזו דרך צריכים לבחור חברי המחתרת – לחימה בגטו, בידיעה שגורל הגטו נחרץ והם נאבקים למען מטרות ערכיות, או לנסות להציל את החיים על ידי בריחה ליערות, כדי להיאבק בשיטות לחימה פרטיזניות? מומלץ לעיין בקטע ולברר מה היו השיקולים בעד ונגד כל אחת מההצעות.

ההחלטה על דרך הפעולה בגטאות השונים היתה תלויה במספר גורמים: התנאים הטופוגרפיים – האם היו יערות, ביצות ומקומות מסתור רציניים בקרבת העיר או העיירה; האווירה בקהילה ומידת הנכונות לשתף פעולה עם חברי המחתרת; מדיניותם של חברי היודנראטים – האם ראו בחברי המחתרת גורם המסכן את הקהילה או חברים השותפים לדאגה לקהילה ולגורלה; ההתנהגות של האוכלוסייה המקומית, ובעיקר של קבוצות המחתרת המקומיות, ומידת נכונותן לסייע לחברי המחתרת או לפרטיזנים.

2. לחימת הפרטיזנים

הערה: בדיון על נושא הפרטיזנים היהודים ניתן לבחון מספר שאלות ובהן:

א. מה היו מטרות הלחימה של הפרטיזנים היהודים בהשוואה למטרות של פרטיזנים לא יהודים?

ב. האם היתה הלחימה של הפרטיזנים היהודים דרך הצלה? האם היא היתה דרך הצלה לרבים?

רבים מהיהודים שברחו אל היערות לא מצאו בהם מקלט אמיתי. הגרמנים לא ויתרו וחיפשו אחר היהודים הבורחים. רבים נמסרו לידי הגרמנים בידי קבוצות של בריונים, שרצו לקבל פרסים והטבות על פעולתם, או שבריונים אלה רצחו אותם, כדי לגזול את מעט הציוד שהיה ברשותם. גם קבוצות של פרטיזנים לא יהודים, שראו את יעדם להילחם בגרמנים, לא רצו לרוב לקבל לשורותיהם יהודים. רק כאשר החלה הנסיגה הגרמנית והסובייטים רצו להיעזר במידע של

הפרטיזנים ובפעולות חבלה שהם יבצעו, נהנו מכך גם מקצת היהודים. ואולם, הם נדרשו לפעול למען מטרות צבאיות ולא דווקא לסייע לאחייהם היהודים.

הערה: אפשר להפנות תלמידים אל ספר הפרטיזנים. התלמידים יוכלו לבחור קטעים או דמויות המדברות אל ליבם. פרשה מרגשת במיוחד היא פרשת מחנה המשפחה בפיקודו של טוביה בִּלְסֶקִי. תיאור המחנה נמצא בעדותה של תמר אמרנט, עדות, ח (אפריל 1992), וכן בספרה של נחמה טק, אנשי היער, יד ושם, 1997.

ניסיונות בריחה והתקוממויות במחנות ההשמדה

קבוצות מעטות של אסירים יהודים, שהגיעו מארצות שונות, התקוממו במחנות ההשמדה. תוכניות הבריחה והמרד שנרקמו במחנות ההשמדה יצאו אל הפועל אם בצוות המתכננים היו אנשים בעלי ניסיון צבאי וטכני. המניע להתקוממות היה הידיעה, שקרב המועד שגם האסירים המועסקים במחנות יוצאו להורג. לאנשים אלה לא היה ספק לגבי כוונותיהם של הגרמנים. השאלה היחידה היתה שאלת העיתוי. בניגוד ליציאה ליערות ולמרידות בגטאות, שבהן השגת הנשק היתה תנאי למרידה או להצטרפות לפרטיזנים, הרי שבמחנות המצב היה הפוך וקשה לאין שיעור. התחלת המרד והשתלטות בנשק קר על שומרי המחנה היתה תנאי להשגת נשק. הסיכויים להישרדות היו נמוכים אף מהסיכויים להישרדות במרידות בגטאות. עם זאת נראה כי במרידות במחנות היתה השאיפה לשרוד מניע בולט יותר מאשר במרידות בגטאות. בגטאות היה הרצון למות בכבוד חלק מהמניע ללחימה, ואילו במחנות לעיתים קרובות איבד מושג הכבוד האנושי את משמעותו.

הערה: מומלץ ללמד נושא זה רק לאחר לימוד "עולם המחנות" (פרק 31) או תוך שימוש בקטעים מפרק זה. לסיכום לימוד נושא זה אפשר לנסות ולהשוות בין המרידות בגטאות להתקוממות במחנות ההשמדה. הנתונים להשוואה הם: מטרות ההתקוממות, מארגני ההתקוממות, תנאי ההתארגנות וכדומה.

לוחמים יהודים במחתרות במערב אירופה ובצבאות בעלות הברית

נושא זה אינו זוכה להרחבה בפרק. את הדיון בו ניתן לנהל על בסיס דוגמאות ממספר ארצות. כך, למשל, ניתן למצוא מידע על אודות המחתרת היהודית בצרפת (פרק 35, סעיף 4 א'), באלג'יר (פרק 32, חלק שני, 2), וכן על אודות ההתגייסות לצבא הבריטי ביישוב היהודי (פרק 34, סעיף 5). יש מקום להדגיש את האחוז היחסי של ההתגייסות בקרב יהודים ובקרב כלל האוכלוסייה, המבטא את המחויבות הגבוהה של יהודים ללחימה נגד הנאצים.

לקריאה נוספת

גוטמן, י' (עורך), (תש"ל). **העמידה היהודית בתקופת השואה**, דיונים והרצאות מכנס חוקרי השואה, יד ושם, ירושלים.

גוטמן, י' (1998). **מאבק בנתיב הייסורים, התנגדות היהודים לנאצים בתקופת השואה**, כתר, ירושלים.

גוטמן, י' (תשמ"ה). **פרקי עיון בשואה ובהתנגדות היהודית**, המכון ליהדות זמננו – האוניברסיטה העברית, מורשת, ספרית פועלים, תל-אביב.

גוטמן, י' (תשל"ז). **יהודי וארשה 1939–1943, גטו, מחתרת, מרד**, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, יד ושם, ספרית פועלים, תל-אביב.

מכמן, ד', וויץ, י' (תשמ"ד) **בימי שואה ופקודה**, העמידה היהודית, יחידה 11, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

מכמן, ד' (תשנ"ח). **השואה וחקרה, המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, מורשת, תל-אביב.

סרטים מומלצים

הפרטיזנים מוילנה (תיעודי משולב בעדויות, 130 דקות).

לא כצאן לטבח (עדויות, 85 דקות).

מרד גטו ורשה (תיעודי, 24 דקות).

50 שנה למרד גטו ורשה (תיעודי משולב בעדויות, 43 דקות).

פעילות של מינהל נוער וחברה בנושא פרטיזנים (כרטיסיות דמות ואירוע מרובות ומגוונות) <http://www.snunit.k12.il/minhal/word/55136.doc>

הבריחה מסוביבור (עלילתי, 140 דקות).

פרק 30 – גורל היהודים במדינות הגרורות ובצפון אפריקה

קו מנחה

כיצד השפיעו המשטרים שהוקמו במדינות הגרורות ובצפון אפריקה על גורל היהודים בהן?

מוקדים

- קווים משותפים לצד שוני בדפוסי המדיניות הגרמנית במדינות הגרורות
- חוסר האחידות בגורלם של היהודים במדינות אלה; (א) גורל יהודי רומניה; (ב) גורל יהודי סלובקיה וקרואטיה; (ג) גורל יהודי יוון
- בשולי הזירה האירופית, שוני ושותפות בגורל יהודי צפון אפריקה
- תוניסיה תחת שלטון נאצי ישיר

מטרות

- הכרת השלבים במדיניות האנטי יהודית במדינות הגרורות ובמדינות החסות.
- הכרת דפוסי השלטון המקומי בארצות אלה ויחס האוכלוסייה המקומית ליהודים.
- הכרה של מידת האוטונומיה ויחסי התלות שהתפתחו במדינות השונות, ומידת השפעתם על גורל היהודים במדינות אלה.

הצעות להוראה

לצורך הוראת הנושא מומלץ לעשות שימוש במפות: מפה העוסקת בכיבוש מדינות הבלקן מצויה בפרק זה בספר הלימוד. בנוסף למפה זו רצוי להשתמש בשתי מפות נוספות, שפותחו במסגרת בית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם.

(א) מפה המתארת את שלבי הכיבוש הגרמני באירופה בשנים 1938–1942. במפה מצוינים אזורי הכיבוש והשליטה השונים: גרמני ואיטלקי, וכן המדינות הגרורות ואלה המצויות תחת חסות גרמנית (לא נעשתה אבחנה בין שתי צורות שליטה אלה במפה זו).

(ב) מפת המחנות ואתרי ההריגה העיקריים. מפה זו כוללת את הסוגים העיקריים של המחנות שהוקמו בשטחי הכיבוש במהלך המלחמה, וכן את אתרי ההרג המרכזיים שהוקמו לאחר פתיחתו של "מבצע ברברוסה".

הערה: הפרק בנוי על פי חלוקה נושאת ואינו כולל השוואה בין פרמטרים שונים המשפיעים על גורל היהודים במדינות האזור. העדר ממד השוואתי בפרק אינו מקרי, בשל אופיו המשתנה של משטר הכיבוש הגרמני במדינות השונות, הגיוון במאפייניהם של הקיבוצים היהודיים, עיתוי כיבושן של המדינות ומשך הכיבוש, יחס האוכלוסייה המקומית, מדיניות השלטונות המקומיים, והאינטרסים המיוחדים שלהם לאור יחסם לגרמניה, למלחמה וליהודים. על גורל היהודים בשתיים מן המדינות, יוון ויוגוסלביה (הכבושה והמסופחת), השפיעה המדיניות השונה שבה נקט שלטון הכיבוש האיטלקי, ששלט בחלקים ממדינות אלה עד אמצע 1943. להערכתנו, כדאי להתמקד בעת הוראת פרק זה במדינות הבאות: רומניה, סלובקיה, קרואטיה ויוון. נושא יהדות בולגריה יעלה בעת הדיון על ההצלה, וביהדות הונגריה נעסוק בפרק על סוף המלחמה.

דומה ושונה בדפוסי המדיניות הגרמנית במדינות הגרורות

1. בין מדינות גרורות לבין מדינות חסות

יש להבחין בין מדינות חסות שהקימה גרמניה, כמו סלובקיה וקרואטיה, לבין המדינות הגרורות, דוגמת רומניה, הונגריה ובולגריה, שהיו קיימות באופן עצמאי גם לפני המלחמה. לשתי מדינות החסות שהקימה גרמניה הנאצית לא היתה כל יכולת לפתח מדיניות עצמאית משלהן והן היו תלויות לחלוטין בגרמניה כל זמן קיומן.

לעומתן, היו המדינות הגרורות בעלות היסטוריה לאומית עצמאית. שלטו בהן ממשלות שזכו להכרה בינלאומית ולתמיכת האוכלוסייה והמינהל המקומי. הגרמנים נאלצו להתחשב במידה זו או אחרת באינטרסים הלאומיים המקומיים, והממשלות המקומיות מצדן עמדו פעמים רבות בפני מגבלות פוליטיות פנימיות ולחצים של דעת קהל. לעומת זאת, אינטרסים חיוניים של המדינות הגרורות היו תלויים בסיוען או בהכרעתו של היטלר.

2. הקווים המשותפים למדיניות הגרמנית במדינות הגרורות

ההיבטים המשותפים למדינות הגרורות קשורים במידת העצמאות שנשמרה להן. השמירה על אוטונומיה פנימית, שכללה בין השאר את נושא הטיפול ביהודים, אפיינה את שלוש המדינות הגרורות. מדינות אלה היו בעלות בריתה של גרמניה, ושתיים מהן – רומניה והונגריה – שלחו את גייסותיהן למלחמה בברית המועצות. גרמניה ניצלה את כלכלת המדינות ואת מערכת הייצור שלהן, והן שימשו ציר מרכזי במערך הכלכלי שאפשר את ניהול המלחמה.

בהקשר היהודי שקלו המדינות הגרורות באופן עצמאי אם לתמוך בשילוח היהודים להשמדה.

3. קווי שוני בדפוסי המדיניות הגרמנית במדינות הגרורות

השוני בדפוסי המדיניות הגרמנית במדינות הגרורות נעוץ באופי הקשר שנוצר בין גרמניה לבין כל אחת מן המדינות. הונגריה נחשבה במהלך שנות ה-30 לבעלת אינטרס משותף עם גרמניה בערעור על הסכמי ורסאי. בשנים אלה התפתחו בהונגריה אהדה לנאציזם-סוציאליזם והזדהות עם המטרות המדיניות של גרמניה. חקיקה אנטי יהודית החלה בהונגריה כבר ב-1938. במהלך המלחמה הפכה הונגריה לחלק מן הברית הצבאית והמדינית, שכללה גם את איטליה ויפן. שונה היה המצב בגרמניה. הקשר בין רומניה לגרמניה התפתח על רקע של תלות ולא של ברית מדינית רשמית עם גרמניה. תלות זו אפשרה לגרמנים למסור שטחים רומניים לידי הרוסים בהסכם ריבנטרופ-מולוטוב. רק לאחר הצטרפות רומניה למלחמה בברית המועצות והתפתחות יחסי קרבה בין אַנְטוֹנֶסקו להיטלר קיבלה רומניה את שטחיה בחזרה.

יחסיה של בולגריה עם גרמניה הושתתו על מסורת של שיתוף פעולה ביניהן עוד ממלחמת העולם הראשונה. עם זאת, יסוד התלות היה קטן יותר, והברית בין שתי המדינות הובילה למעורבות גרמנית פחותה למדי בנעשה בבולגריה. בולגריה, בשונה משתי המדינות האחרות, לא היתה שותפה לפלישה לברית המועצות, בשל הקשר הפך-סלאבי בין בולגריה לסובייטים.

חוסר האחידות בגורלם של יהודי המדינות ואף בין אזורים שונים בתוך המדינות עצמן

1. גורל יהודי רומניה

השאלה העיקרית בנושא זה היא: מה הנחה את הממשל הרומני בנקיטת מדיניות שהובילה להשמדת יהודי בֶּסְרֶבְיָה ובוקובינָה לעומת הסירוב לגרש את יהודי הֶרְגָאט?

יש להדגיש את ההיבטים הבאים:

א. היהודים הראשונים שבהם בוצע הרג המוני ונשלחו לאזור הריכוז בְּרֶנְסִיטְרִיָה היו היהודים הזרים ברומניה, יהודי בֶּסְרֶבְיָה ובוקובינָה. ההתייחסות השונה ליהודים הזרים או חסרי האזרחות לעומת היהודים אזרחי המדינה מופיעה במקומות נוספים, דוגמת בולגריה וצרפת. הרומנים ראו ביהודי ה"אזורים המשוחררים" יסוד אנטי רומני, ששיתף פעולה עם השלטון הסובייטי.

לכן הורה השליט הרומני לצבאו ביוני 1941: "יש לזהות את כל הז'ידים, את סוכני הקומוניסטים ואוהדיהם... מאחר שמשרד הפנים חייב לדעת את מקומם כדי לאסור את תנועתם, וכדי להיות מסוגלים לבצע כל הוראה שתיתן בבוא הזמן". ב. האנטישמיות ברומניה היתה מעוגנת בחיי החברה, הכלכלה והרוח של המדינה למן הקמתה. שיתוף הפעולה של אנטונסקו בחיסול יהודי בוקובינה ובסרביה גרם לגרמנים לחשוב שלא ייתקלו בקשיים מיוחדים בהמשך גירושם של 300,000 יהודי הרגאט. על פי דיווחי הציר הגרמני בבוקרשט, היה בידיו כבר ביולי 1942 הסכם רומני חתום שאישר את תחילת פעולות הגירוש. אך הגירוש נדחו מפעם לפעם, עד שב־1943 בוטלו לחלוטין. מה גרם לשינוי בעמדתו של אנטונסקו ביחס לשילוח יהודי הרגאט?

משנודע להנהגה היהודית על תוכנית הגירוש, היא התגייסה לפעולה נמרצת והשיגה את תמיכת ראשי האופוזיציה הרומנית, והם חתמו על עצומה נגד גירוש יהודי רומניה. הפעילים היהודים, בראשותו של וילהלם פילדרמן, גייסו גם את ראשי הכנסייה, את המלכה האם ואישים רומנים נוספים. אלה התגייסו לפעולה לא רק מתוך מניעים הומניים, אלא בראש וראשונה מתוך דאגה לגורל המדינה. הם הזהירו את אנטונסקו מפני השלכות הגירוש, שיסמל את שעבודה של רומניה לגרמניה. נאמר לאנטונסקו, שרק במדינת חסות דוגמת קרואטיה או במדינה כבושה דוגמת פולין הופעלו צעדי סימון, גטואיזציה וגירוש. אזהרה אמריקנית שהגיעה לרומניה בספטמבר 1942, וכללה איום לנקיטת צעדים נגד הרומנים החיים בארצות הברית, הותירה אף היא רושם עז על השלטון הרומני. ההכרעה ברומניה נפלה ברגע האחרון ונבעה מהתנגדותו העקבית של הממשל בראשות אנטונסקו. מניעיו של השליט הרומני, שהושפעו מן הלחץ שהופעל עליו, לא מעט בהשפעת המנהיגות היהודית, נבעו גם ממצבה המעורער של גרמניה בחזית המלחמה והביאו להחלטתו על דחיית הלחץ הגרמני בנושא הגירוש. יש להטעים, שהאנטישמיות של אנטונסקו לא היתה בעלת יסודות אידיאולוגיים־גזעניים, והרצון לסלק את היהודים לא היה בגדר מטרה טוטלית, אלא נבע ממניעים אינטרסנטיים. הוא לא נתן אמון ביהודי בֶּסֶרֶבְיָה ובקוֹבֶינָה ולכן ערך בהם טיהור אתני, אך לגבי יהודי רומניה היה יחסו שונה, וסילוקם לא עמד בקנה אחד עם שיקולים פרגמטיים אחרים, שהביאו אותו לדחות את הגירוש.

2. גורל יהודי סלובקיה וקראטיה

כיצד השפיע מעמדן של סלובקיה וקראטיה כמדינות חסות על גורל היהודים במדינות אלה?

בהקשר זה יש להדגיש את ההתערבות ואת ההשפעה הגרמנית במדינות אלה, בניהולן הכולל ובפרט ביחס ליהודים. בקראטיה פיקחו הגרמנים כבר בראשית השלטון האוסטרי על "פתרון בעיית היהודים". אנשי הס"ס שנשלחו לקראטיה דרבנו את השליטים המקומיים למהר ולרצוח את כל יהודי המדינה. כל עוד עסקו האוסטרים ברצח היהודים לא הרבו הגרמנים להתערב, אך בתחילת 1942, כאשר חששו שהקראטים יפסיקו את מלאכת ההשמדה, גברה התערבותם, והם הציעו לגרש מזרחה את היהודים שנותרו. מומחה ממשלם של אייכמן נשלח לקראטיה וניהל את גלי הגירוש לאושוויץ. גירושם אלה נהלו בשני גלים, באוגוסט 1942 ובמאי 1943.

בסלובקיה זכתה התוכנית הגרמנית לגירוש היהודים לתמיכה נלהבת של הממשל המקומי. השהיית הגירוש לאחר אמצע 1942 קשורה בעיקר באינטרסים הגרמניים. הגירוש חודשו לאחר המרד הסלובקי, באוגוסט 1944.

3. גורל יהודי יוון

השאלה המנחה בנושא זה היא: מה ייחד את גורל יהודי יוון? בנושא זה יש להדגיש את ההיבטים הבאים:

- א. קהילת יהודי יוון היתה מנותקת מן הנעשה בזירה האירופית, וללא מידע על גורל היהודים בקיבוצים הכבושים במזרחה ובמערבה של אירופה.
- ב. יוון חולקה לשלושה אזורים כיבוש: איטלקי, גרמני ובולגרי. שטח הכיבוש האיטלקי היה הגדול מבחינת שטחו, אך רוב יהודי יוון ישבו בשטח הכיבוש הגרמני. מתוך 77,000 יהודי יוון ישבו 56,000 בסלוניקי, שהיתה תחת הכיבוש הגרמני, 96% מיהודי העיר הושמדו.
- ג. איטיות תהליך חיסולם של יהודי יוון: יוון נכבשה באפריל 1941, אך השילוחים ממנה החלו רק במרס 1943.
- ד. פעילות היהודים בתנועת המרי ביוון, בפרט באזור הכיבוש האיטלקי.

יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה

1. המדיניות האנטי יהודית של משטר וישי והשלכותיה על יהודי המגרב

(א) מה היו יעדי משטר וישי בנושא היהודים וכיצד ניסו השלטונות להגשימם הלכה למעשה בצפון אפריקה?

(ב) מה היו השלבים העיקריים בביצוע המדיניות כלפי היהודים?

המדיניות האנטי יהודית של שלטון וישי התבטאה בראש ובראשונה בחקיקת חוקי גזע, שהגדירו את "מעמד היהודים" בתחום שליטתו. החוקים כללו פיתורים ממשרות ממשלתיות, הגבלות על עיסוק במסחר ועל מגורים, איסור לבקר בבתי ספר תיכוניים ו"נומרוס קלאוזוס" (הקצאת מכסות) לגבי עיסוק במקצועות חופשיים. באלג'יריה, כמו בצרפת, הגדירו חוקי הגזע כ"יהודי" כל מי ששלושה מהורי הוריו היו יהודים. במרוקו ובתוניסיה, לעומת זאת, נקבעו החוקים על פי מפתח דתי והגדירו כ"יהודי" רק מי שדתו היא היהדות; מי שהתאסלם לא נחשב יהודי.

במקביל לגזירות אנטי יהודיות, נבנתה תשתית ארגונית שנועדה לנתק את היהודים מסביבתם, על ידי הוצאתם ממעגלי החיים השונים שעמם היו קשורים קודם לכן. הגזירות עצמן לוו בצווים ובתקנות לביצוע, שהופעלו במסגרות פעולה מיוחדות שהוקמו אך ורק לשם כך. מסגרות אלה ריכזו את הטיפול ביהודים ורק אליהן מותר היה ליהודים לפנות.

2. אלג'יריה בזמן שלטון וישי

(א) מה היו הצעדים העיקריים שנקטו שלטונות וישי כלפי יהודי אלג'יריה ומה היו ממדי פגיעתם ביהודים?

(ב) מה רצו השלטונות להשיג בניסיונם להקים מועצה יהודית במרס 1942?

(ג) מה הן נקודות הדמיון והשוני במטרות, בעיתוי ובדרכי ההקמה בין המועצה באלג'יריה לבין מקומות אחרים, בתוניסיה או באירופה?

(ד) כיצד הבינו היהודים את כוונות משטר וישי?

(ה) מה היו הפעולות העיקריות שבהן עסקה המנהיגות היהודית במהלך רוב תקופת שלטון וישי?

(ו) מה היה הרכב המחתרת בזמן הפלישה האמריקנית לאלג'יריה? מה היו מטרותיה? האם מדובר במחתרת יהודית או במחתרת שמשתתפים בה יהודים רבים (315 מתוך 377 חברים)? מה ההבדל?

(ז) מה הן נקודות הדמיון והשוני בין המחתרת באלג'יר לבין מחתרות יהודיות אחרות שפעלו בתקופת המלחמה, מבחינת המטרות, העיתוי, נסיבות הפעולה והערכת ההישגים וההשפעה?

יותר מכל מושבותיה של צרפת משכה אלג'יריה את תשומת ליבו של משטר וישי מבחינת החקיקה נגד היהודים, מכיוון שנחשבה לחלק בלתי נפרד של צרפת.

החוקים והתקנות הרבים שהגבילו את יהודי אלג'יריה העמידו אותם במצב משפטי דומה לזה של היהודים בצרפת הלא כבושה. עם זאת, החקיקה האנטי יהודית שנחקקה באלג'יריה נבעה לא רק מן האוריינטציה האנטי יהודית של משטר וישי, אלא גם מרצונו להשביע את רצונה של האוכלוסייה האירופית ולזכות באהדת האוכלוסייה המוסלמית.

סדרת האיסורים וההגבלות על יהודי אלג'יריה כללה איסור לעבוד במנהל הציבורי, בהוראה, בבתי המשפט, ברשויות המקומיות, בצבא, באמצעי התקשורת הציבוריים, בקולנוע ובתיאטרון. בשנים 1941–1942 פרסם המשרד הכללי לענייני יהודים, שהוקם באביב 1941, צווים אנטי יהודיים נוספים. באלג'יר הוקם משרד לאריזציה של רכוש היהודים, שהוסמך להפקיע נכסי יהודים. הוטל "נומרוס קלאוזוס" של 2% על היהודים במקצועות החופשיים ושל 3% בקבלה לאוניברסיטאות.

ב־1942 הוחל בהכנות להקמתו של יודנראט יהודי, על פי הדגם של האיגוד הכללי של היהודים בצרפת, שהועתק מן הדגם הגרמני של היודנראט. בצו בדבר הקמתו של "איחוד כללי של יהודי אלג'יריה" נאמר, שהאיחוד נועד לשמש מכשיר לביצוע הוראות הממשל בכל הנוגע לייצוג היהודים לפני השלטונות, לרבות ענייני עזרה, סעד ושיקום חברתי. המושל מטעם שלטונות וישי פנה לרב הראשי והציג לפניו רשימה של 45 אנשים המתאימים להיבחר למועצה. הבקשה גרמה להתחבטויות בקרב מנהיגי יהדות אלג'יריה: רצונם להציל ולו במעט את האינטרסים של בני דתם, מכאן, וחששם להפוך למבצע המשימות האפלות של הממשל, מכאן. הרשימה הוגשה, אבל הגרמנים קבעו את רשימת חברי האיחוד רק בספטמבר 1942. ארבעים יום לאחר הקמתו נחתו כוחות בעלות הברית באלג'יריה.

נושא החינוך היהודי באלג'יריה שתחת שלטון וישי היה בעייתי ביותר. שלא כבתוניסיה עד לכיבוש הגרמני, או במרוקו, שבהן יכלו תלמידים יהודים שגורשו מבתי הספר הכלליים להתקבל לבתי הספר של "אליאנס", באלג'יריה היו מעט מאוד בתי ספר כאלה. לפיכך החלו הקהילות בהקמתם של בתי ספר זמניים לחינוך יסודי ותיכוני.

בקשר לתנועת המחתרת באלג'יר ולמעורבות היהודים בה, יש לעמוד על האבחנה בין נוכחות היהודים בתנועת המחתרת לבין המטרות שלמענן התארגנה התנועה. מעטים מאוד היו המניעים "היהודיים" בהקמת המחתרת.

3. יהודי תוניסיה תחת הכיבוש הגרמני

- (א) מה היתה מטרת כיבוש תוניסיה בידי כוחות הציר, וכיצד השפיעה מטרת הכיבוש על עיצובו של הממשל הגרמני במקום?
- (ב) מה היו הצעדים העיקריים שבהם נקטו הגרמנים כלפי יהודי תוניסיה בתקופת הכיבוש?
- (ג) מה היתה עמדת השלטון הקולוניאלי הצרפתי ביחס לגורל היהודים בתוניסיה בזמן הכיבוש?

מטרת הכיבוש הגרמני בתוניסיה לא היתה לכבוש את הארץ מידי הצרפתים, אלא להגן עליה מפני הרחבת מתקפת בעלות הברית. המדיניות הגרמנית במקום התאפיינה בסתירות פנימיות: ניסיון שלא לפגוע בשלטון החסות של וישי, בד בבד עם תמיכה ביסודות הערביים הלאומיים – מפלגתו של חביב בורג'יבה. הצבא הגרמני שכבש את תוניסיה היה צבא מבוהל, מתפורר ומובס. הוא הורכב מיחידות שלוקטו מחדש מן הקרבות בחזית המדבר הלובי. האמריקנים והבריטים שכבשו את תוניסיה במאי 1943 לקחו בשבי כרבע מיליון חיילים גרמנים – עדות לאופי הצבא הגרמני במקום, להתפוררותו ולעייפותו. למפקדים ולחיילים היה ברור, שחזית זו תינטש במוקדם או במאוחר, אף שהמלחמה רחוקה מלהסתיים, והם עתידים להישלח ככל הנראה לחזית אחרת. תחושת הארעיות שליוותה את יחידות הצבא ואת כוחות הס"ס השפיעה ללא ספק על המוטיבציה בכלל ועל הטיפול בסוגיה היהודית בפרט. עם זאת יש לציין, כי הגרמנים השאירו סמכויות רחבות בידי מוקדי כוח שונים, אף שבנושא היהודי התעקשו לשמור רק לעצמם את הזכות לקבוע את מדיניות הפעולה.

במהלך ששת חודשי הכיבוש הגרמני נשלחו למעלה מ-5,000 יהודים למחנות כפייה בעיר תוניס ובסביבתה. הגרמנים ביטלו את מוסדות ההנהגה היהודית המסורתית ובמקומם הקימו מועצה יהודית ממונה, "הוועד לגיוס כוח אדם יהודי", שדמתה בסמכויותיה ובמשימות שהוטלו עליה לדגם היודנראט בתקופה שקדמה ל"פתרון הסופי". הוטל על הוועד לגייס ולמייין עובדי כפייה יהודים, להעבירם למחנות בהתאם להוראות הגרמנים ולדאוג לצורכי מחייתם ולצורכי משפחותיהם שנשארו בעיר. הכורח להחליט מי ישלח למחנות הכפייה ומי ישוחרר הציב בפני הוועד לבטים מוסריים ויצר עליו לחצים ציבוריים קשים ביותר. יחידות הס"ס הטילו את אימתם על האוכלוסייה היהודית; היהודים חויבו בגזירת הטלאי והוטלו עליהם תשלומי ענק ככופר וכפיצוי על הנזקים שהסבו כביכול לרייך.

ניתן לשער שהיו מספר סיבות לכך ש"הפתרון הסופי" לא יושם בתוניסיה: ניתוקה הפיסי ממערך התחבורה של הרייך וממוקדי ההשמדה; חוסר יכולתה של גרמניה ליצור דרכי גישה אלטרנטיביות מתוניסיה לאירופה נוכח לחץ כוחות בעלות הברית באזור; מחסור בתנאים שיאפשרו את יצירתו של מנגנון ההטעיה, שהיה נדבך חשוב בבניית מנגנון "הפתרון הסופי"; תקופת כיבוש קצרה יחסית ומספר מועט של אנשי ס"ס במדינה.

4. מדיניותה של איטליה ביחס ליהודי לוב

(א) מה היו השלבים העיקריים ביישום המדיניות האיטלקית כלפי יהודי לוב?

(ב) מה הביא להחמרה במדיניות האיטלקית כלפי יהודי לוב?

כמו בכל אזורי ההשפעה האיטלקית, גם בתוניסיה פעלה איטליה בדרך כלל להגנת אזרחיה היהודים מפני גזירות ורדיפות. המושל בֶּאֱלֵבּוֹ לא התיר הפעלת אמצעים אנטי יהודיים, עד מותו ביוני 1940. עם מותו החל יישומם של חוקי הגזע. החמרה נוספת ביחס ליהודים הורגשה בעקבות השינויים בחזית המדבר המערבי. פעמיים יצא אזור קירינייקה משליטת האיטלקים ונכבש בידי הבריטים. בפרקי הזמן שבהם נשלטה קירינייקה בידי הבריטים גילו היהודים אהדה כלפיהם, שכן הם שוחררו מחוקי הגזע המפלים. בכל פעם שנכבשה קירינייקה מחדש, הטילו האיטלקים עונשים כבדים על יהודיה, באשמה ששיתפו פעולה עם האויב.

אחרי הכיבוש הבריטי השני, באביב 1942, הוציא מוסוליני פקודה ל"דילול האוכלוסייה היהודית" של קירינייקה, שמשמעותה המעשית היתה גירוש היהודים. יהודי המקום חולקו לשלושה סוגים על פי נתינותם: (א) נתיני צרפת (כ־1,600 יהודים) גורשו למחנות ריכוז בדרום תוניסיה ובאלג'יריה; (ב) נתיני בריטניה (כ־300 יהודים) הוגדרו כנתיני אויב והועברו תחילה למחנות ריכוז בצפון איטליה, ולאחר השתלטות הגרמנים על איטליה, הועברו לִפְּרֶגֶן-בֶּלֶן שבגרמניה ולאִיִּנְסְבְּרוֹק שבאוסטריה; (ג) יהודים בעלי אזרחות לובית הועברו למחנות ריכוז במרכז טריפוליטניה. במחנה הגדול והמרכזי שבהם, מחנה ג'אדו, נספו למעלה מ־500 איש מרעב וממחלות. זהו המספר הגבוה ביותר של קורבנות יהודים בארצות האיסלאם במלחמה זו. גם יהודי טריפוליטניה סבלו רדיפות. לבד מחוקי הגזע, הוטלו עליהם בקיץ 1942 הגבלות כלכליות ודתיות. כל הגברים בני 18–45 נדרשו לעבוד בעבודות כפייה, והוקמו מספר מחנות ליהודים בלבד לצד מחנות הסגר לנתיני אויב ולחשודים בפעילות עוינת.

לקריאה נוספת

אנצ'ל, ז' (תשמ"ט). "הדרך הרומנית לפתרון 'הבעיה היהודית' בבסרביה ובבוקובינה, יוני-יולי 1941", בתוך: **קובץ יד ושם**, יט, ירושלים.
 בראהאס, ר' ל' וקצבורג, נ' (עורכים), (תשנ"ב). **תולדות השואה – הונגריה, יד ושם**, ירושלים.

פטרן, ג' (1992). **מאבק על הישרדות – הנהגת יהודי סלובקיה בשואה 1938–1944**, מורשת, תל-אביב.

ריבלין, ב' (עורכת), (תשנ"ט). **פנקס קהילות יוון, יד ושם**, ירושלים.
 אברמסקי-בליי, א' (1997). **יהודי לוב ותוניסיה**, פנקס הקהילות, יד ושם, ירושלים.
 אביטבול, מ' (תשמ"ו). **יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה**, מכון בר-צבי, ירושלים.

לסקר, מ' (1992). **יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס**, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מארוס, מ' ופאקסטון, ר' (תשמ"ט). **משטר וישי בצרפת והיהודים**, עם עובד, תל-אביב.

ממי, א' (1960). **נציב המלח, עם עובד**, תל-אביב.
 קארפי, ד' (תשנ"ג). **בין שבט לחסד, השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים.

סרטים מומלצים

הולוקפוטומה – שואת יהודי סלוניקי (תיעודי, 29 דקות).
גיהנום ושמו טרנסניסטריה (תיעודי, 40 דקות).

יחידה תשיעית – בין מפנה לניצחון ובין ניסיונות הצלה להחרפת ההשמדה

פרק 31 – המפנה בחזיתות המלחמה

קו מנחה

התיאום, המשאבים וכוח האדם של בעלות הברית מתחילים לתת את אותותיהם אל מול מיצוי כוח מעצמות הציר.

מוקדים

- קרבות המפנה
- תיאום ומחלוקת
- שחרור אירופה

מטרות

- התלמידים יבינו את משמעות קרבות המפנה.
- התלמידים יעמדו על השיקולים מאחורי החלטותיהם של ועידות המנהיגים של בעלות הברית, וידעו להסבירן כביטוי לתיאום או של מחלוקת.

הצעות להוראה

קרבות המפנה

חשוב להפנות את תשומת לב התלמידים לכך שקרבות המפנה עדיין אינם ביטוי לניצחון בעלות הברית. ייחודם בכך שלראשונה כוחות גרמניה ויפן מפסידים בקרב, דבר שלא קרה בשלוש שנות המלחמה שקדמו ל-1942. כמו כן, קרבות אלו מסמנים את פירות התיאום בין בעלות הברית והסיוע של ארצות הברית לבעלות בריתה. עם זאת, שליטת גרמניה ב"מבצר אירופה" נותרה בלתי מעורערת, ונסיגת היפנים היתה איטית מאוד.

כדאי לציין בין הגורמים לכישלון ראשון זה של היפנים והגרמנים את התפשטותם אל מעבר לגבול יכולתם, דבר המתבטא בקווי אספקה ותגבורת ארוכים מאוד. הבריטים והרוסים ניצלו היטב חולשה זו של הגרמנים. ובמובן

מסוים זהו היפוך המצב הקודם שבו הגרמנים ניצלו את "חולשותיהם" כדי לנצח. ברגע שבו הגרמנים נקלעו למלחמה נייחת וממושכת, הם איבדו את היתרון של התנועה, ההפתעה ויכולת ניווד כוח האדם והאספקה.

תיאום ומחלוקת בין בעלות הברית

הוועידות השונות הן ביטוי לעלייה בתיאום בין בעלות הברית, אך הן גם הזדמנות לעמוד על המחלוקות המובנות ועל חוסר האמון ביחסים בין מנהיגיהן. ניתן לראות כיצד ברית המועצות חשה כי עומס המערכה מוטל עליה וכי המעצמות האחרות אינן מוכנות לסכן את אנשיהן באותה מידה. הדבר בולט בוויכוח על החזית השנייה בוועידת **קזבלנקה**. מנגד ניתן לזהות את המתח בין הדמוקרטיה לדיקטטורה הגדולה בעולם, ואת הפשרות שארצות הברית ובריטניה נאלצות לבצע כדי לשמור את שיתוף הפעולה. כך ניתן להנגיד את תכני **האמנה האטלנטית** להחלטות ועידת **טהרן**.

גם סוגיית **הכניעה ללא תנאי** ראוייה לדיון, ראשית משום שהשפיעה מאוד על כל ניסיונות המשא ומתן להצלה שניהלו גורמים בעולם היהודי וביישוב. שנית, כדיון בלקחים היסטוריים ותועלתם. מצד אחד, נראה כי מדובר בהפקת לקח מהבעיות שעורר אופן כניעתה של גרמניה במלחמת העולם הראשונה. מצד אחר, בהחלט ייתכן כי היה זה צעד שהאריך את המלחמה, החליש אופוזיציה פנימית בממשל הנאצי ומנע ניהול משא ומתן על גורל מיליוני השבויים והאסירים במחנות הריכוז והעבודה.

מעניין לפתח את השאלה הנידונה גם בגוף הפרק – **תרומת איזו מעצמה היתה הבולטת ביותר למפנה במלחמה?** ראוי לציין כי מבחינת התרומה הכלכלית והחומרית אין עוררין על כך שהצטרפות ארצות הברית היא שהיטתה את כפות המאזניים. מבחינת התרומה וההקרבה בחיי אדם אין מתחרים לברית המועצות. ואילו בריטניה היא שסיפקה את המופת היחיד של עמידה עקבית כנגד הנאצים, כמו גם של התגייסות ללחימה במספר יבשות בו זמנית.

לקריאה נוספת

ביוור, א' (2000). **הקרב על סטלינגרד**, תל אביב.
צ'רצ'יל, ו' (1967). **מלחמת העולם השנייה**, כרך 4, תל-אביב.

סרטים מומלצים**מפרל-הרבור להירושימה.****פרק 32 – העולם החופשי והיישוב היהודי בארץ ישראל נוכח השואה****קו מנחה**

מידע, מודעות ותגובה; כיצד הגיב העולם החופשי על המדיניות הנאצית בשלביה השונים? מה היו השיקולים של בעלות הברית ושל ארגונים בינלאומיים בנוגע להצלה, וכיצד השפיעו שיקולים אלה על הצעדים שנקטו, וכן על מדיניות היישוב ומוסדותיו ביחס לגורל יהודי אירופה.

מוקדים

- השיקולים והמניעים של בעלות הברית ושל הארגונים הבינלאומיים ביחס להצלת יהודים בתקופות המלחמה השונות
- מודעות היישוב היהודי בארץ ישראל ופעילות ביחס למצב היהודים הארצות אירופה הכבושות:
 - הידיעות ומשמעותן – הדינמיקה שהביאה להפנמת הידיעות על השמדת יהודי אירופה
 - תוכניות ההצלה – התפתחויות ותובנות
 - השפעתה של המודעות על התוכניות המדיניות – מקומם של יהודי אירופה בתוכניות המדיניות בשנות המלחמה הראשונות ולאחר הידיעות על השמדת יהדות אירופה
 - התנדבות היישוב לצבא הבריטי – מגמות ותוצאות

מטרות

- הכרת תגובת העולם החופשי לשואת יהודי אירופה, על כל שלביה.
- הכרת התהליכים שהובילו למודעותו של היישוב ביחס לגורל הקהילות היהודיות באירופה.

- הכרת מעורבותו של היישוב בתוכניות וביוזמות של ההצלה, על מגבלותיהן האובייקטיביות והסובייקטיביות.

הצעות להוראה

פרק זה מציג ללומד את הצלע השלישית ב"משולש המשתתפים" – הקורבנות, הרוצחים והעולם החופשי. כאן נעסוק בעולם החופשי, שנטל – או נאלץ ליטול – חלק באירועים בתקופת השואה. גם ביחס לצלע השלישית, כמו ביחס לשתי הצלעות האחרות, קיימת חלוקה בסיסית לשלוש תקופות משנה: מכינון הרייך השלישי ועד פרוץ המלחמה; מפרוץ המלחמה ועד ראשית ההשמדה; מראשית ההשמדה ועד תום המלחמה. ואולם, ביחס לעולם החופשי יש להביא בחשבון גורם נוסף בחלוקה לתקופות. לגבי העולם החופשי, המושג "ראשית ההשמדה" מתייחס לאותה נקודת זמן שבה הגיע אליהם מידע על ההשמדה ("זמן הידיעה"), ולא דווקא לראשית ההשמדה עצמה ("זמן האמת"). המישור החשוב להבנת גישתו של העולם החופשי מבחוץ הוא מישור הידיעה, ולא רק המישור שבו התרחשו הדברים בפועל. "קו פרשת המים" מבחינה זו הוא אמצע 1942, ולא אמצע 1941, שכן רק באותה עת התבררה באופן חד משמעי מהות הגירושים ההמוניים ונדועה משמעות "הפתרון הסופי של השאלה היהודית".

דיוננו בעולם החופשי יתמקד במדינות ובארגונים הבאים:

- (1) בעלות הברית – בעיקר ארצות הברית ובריטניה.
- (2) הוותיקן, שהיה לו משקל מיוחד בגלל מעמדו המוסרי, השלוחות הרבות שהיו לו ברחבי אירופה והשפעתו המיוחדת על הקתולים במדינות כגון סלובקיה, צרפת, איטליה, קרואטיה, פולין ועוד.

הדיון במניעיהן ובפעולותיהן של מדינות העולם החופשי יתמקד במדיניות פנים, מדיניות המלחמה, מניעים כלכליים, מניעים הקשורים ביחס ליהודים ולאנטישמיות, ועוד.

מפרוץ המלחמה עד קבלת המידע על "הפתרון הסופי"

השאלה המרכזית קשורה בדרך הפנמת הידיעות במדינות העולם החופשי: מה הקשר בין המידע שהגיע לבין יצירת המודעות שמדובר באירוע שאין לו אח ורע? מדוע נוצר פער בין "זמן האמת" ל"זמן הידיעה"? בשאלה זו יש להדגיש את הנקודות הבאות:

- (1) ההשוואה המתמדת למה שאירע במלחמה העולמית הקודמת – החשש

שהמידע מאירופה אינו אלא "תעמולת זוועה" אנטי גרמנית, כמו זו שהיתה זכורה ממלחמת העולם הראשונה.

(2) המידע שהגיע מאירופה היה חלקי ומקוטע, ואלה שהעבירוהו לא הבינו בעצמם את טוטליות המלחמה האנטי יהודית של הגרמנים. במידע שהועבר לא עלתה בבירור ההבחנה בין גורל היהודים לבין גורלם של בני עמים אחרים, שסבלו אף הם מנגישות נאציות קשות, אך לא היו מיועדים להשמדה טוטלית. רק בדיווחי הממשלה הפולנית הגולה במהלך 1942 הודגש יחסם הברוטלי של הגרמנים אל היהודים.

(3) הנאצים עשו הכל כדי שהעובדות ביחס לגורל היהודים יישארו בחזקת סוד. לשם כך השתמשו בשיטות רבות ומגוונות של הטעיה, רמייה ודיס-אינפורמציה.

(4) בני אדם התקשו באופן כללי להפנים מידע מזעזע כל כך. המידע היה כה חסר תקדים וכה קשה, שגם כאשר הגיע, היה קושי להבינו במובן המלא ביותר.

משלב הידיעה והמודעות עד סוף המלחמה

ביחס לתקופה זו יש להעלות את הנקודות הבאות:

(1) בראשית 1942 קבעו שלוש בעלות הברית – בריטניה, ארצות הברית וברית המועצות – שלושה עקרונות מנחים ביחס למלחמה בגרמניה. לעקרונות אלה היתה השפעה חשובה ביותר על מדיניותן בשאלת הסיוע ליהודי אירופה והצלתם. ראשית, נקבע שההסגר על אירופה הכבושה הוא נשק חיוני במאמץ המלחמה נגד גרמניה. הדבר כלל התנגדות למשלוח אספקה לאוכלוסייה האזרחית שבשלטון הגרמנים. העיקרון השני היה שלא יתנהל כל משא ומתן עם היטלר. אמנם, באמצעות מדיניות ניטרליות והצלב האדום הבינלאומי התנהלו מגעים עם הגרמנים בשאלות הומניטריות שונות, אבל העיקרון של "לא משא ומתן" הוציא מכלל חשבון אפשרות של עיון רציני בהצעות הגרמנים למסור יהודים תמורת כופר נפש. העיקרון השלישי היה שבעלות הברית יילחמו עד לכניעתה של גרמניה ושל מדינות ה"ציר" בלי תנאי. את בעלות הברית הנחתה התפיסה, שהמשימה העיקרית היא הניצחון על גרמניה הנאצית, ורק צעד זה יבטיח את הפסקת ההשמדה. תפיסה זו הביאה לכך שלא ניתן היה להוציא לפועל פעילויות רבות שהיו יכולות לסייע להצלת יהודים. גם את סירובן להפציץ את אושוויץ נימקו בעלות הברית בטענות אלה. הפיקוד הצבאי העליון בבריטניה ובארצות הברית דחה את הפניות להפציץ את אושוויץ, בנימוק שהדבר יפריע בלא צורך למטרה הראשית – ניצחון במלחמה. נימוק נוסף היה שההפצצה תביא "תועלת מפוקפקת".

(2) מבחינת בעלות הברית מדובר היה במלחמה להצלת העולם החופשי, ולא במלחמה להצלת העם היהודי. גם משהצטרפה ארצות הברית למלחמה, פעל הנשיא רוזוולט מתוך מודעות לדעת הקהל הבדלנית, שאפיינה מגזרים שונים. דעת הקהל התנגדה להכנסת פליטים לשטח המדינה ותבעה אי מעורבות בנושאי הצלה. מודעותו של רוזוולט לתחושות אלה שכנעה אותו שאסור שהמלחמה תצטייר כמלחמה להצלת יהודים. באותן פעמים שבהן התבטא הממשל האמריקני בנוגע לשאלה היהודית התייחסו הדברים ל"פליטים מדיניים".

(3) בעלות הברית חששו ממצב שבו הגרמנים יכפו עליהן לקבל מסה של פליטים יהודים, הצעה שעלתה באופן ברור ובוטה בוועידת ברמודה. החשש מכך היה כפול: ראשית, חששו בעלות הברית שגרמניה מתכוונת להטיל עליהן מיליוני בני אדם ולהשתמש בהם כנשק שיפגע במאמצייהן להשיג ניצחון סופי במלחמה; שנית, הן חששו שמא בין הפליטים יהיו גורמים עוינים, שיוחדרו כפליטים מוסוויים.

(4) ההיסטוריון האמריקני דיוויד ויימן כינה את הדיפלומטיה האמריקנית בנושא ההצלה "קירות של נייר", דהיינו מחסום הפקידות האמריקנית, בפרט זו שהציב משרד החוץ. בחוזר סודי שהועבר לנשיא בראשית 1944, הוכיחו פקידי משרד האוצר שמשרד החוץ ניסה להעלים מידע על "הפתרון הסופי". חוזר זה הועבר בצירוף דרישה להקמת סוכנות פליטים בינלאומית, דרישה שהובילה להקמת ה"וועד לענייני פליטים".

(5) יהדות ארצות הברית ניסתה להשפיע על הממשל האמריקני, אך בדרכה עמדו מספר סוגיות: הממשל חש שיהדות ארצות הברית, שבאופן מסורתי נתנה את קולה למפלגה הדמוקרטית השלטת, "מונחת בכיסו"; יהדות ארצות הברית סבלה בשנים אלה מפיצול פנימי וארגוני, והדבר מנע יצירת חזית אחידה, גם עם היוודע הידיעות על ההשמדה; מול דרישות ההנהגה היהודית לניסיונות הצלה, התעקש הממשל על תפיסתו בדבר הצלה באמצעות ניצחון במלחמה.

(6) התבטאויות האפיפיוור היו כוללניות בניסוחן והשמיטו כל גינוי ישיר של המבצעים, מחשש שמא הגינוי ישמיט את הקרקע מן הפעילות הדיפלומטית של הוותיקן, שהיתה חשובה יותר בעיניו ממחאה גלויה. תפיסה זו הביאה את הוותיקן להימנעות זהירה מפעולה. להוציא הסיוע בהסתרם של יהודי רומא, היתה פעילותם של הגופים הכנסייתיים במדינות רבות תלויה באישים בודדים בכל מדינה ומדינה. ואכן, במדינות כמו צרפת, בלגיה, איטליה ואף פולין היתה פעילותה של הכנסייה ניכרת.

היישוב היהודי בארץ ישראל נוכח השואה

שאלת היישוב ושואת יהודי אירופה איננה רק שאלה היסטורית. מדובר בשאלה שיש לה השלכות רבות משקל על עיצוב זהותה ודרכה של מדינת ישראל. בשנים האחרונות עולה שאלה זו שוב ושוב במסגרת הוויכוחים הידועים בשם "המחלוקת הפוסט ציונית". בהקשר זה עולות שאלות כגון: עד כמה באמת עשה היישוב כל שביכולתו לסייע ליהדות אירופה? באיזו מידה באה לידי ביטוי בסוגיה זו האידיאולוגיה של "שליטת הגולה"? מה היה מקומו של בן-גוריון בסוגיה זו ומה היו עמדותיו?

למרות החשיבות שיש לעמדות מוצא אידיאולוגיות כגורם משפיע על קליטת והפנמת ידיעות על השואה, חשוב מאוד להימנע מהענקת מעמד מוגזם לממד זה. יש לראות את פעילות היישוב קודם כל במסגרת המגבלות המעשיות שהטילה עליו מדיניות בריטניה ומצב המלחמה. מומלץ להדגיש לתלמידים עד כמה התפיסות שלנו כיום לגבי יכולת הפעולה של היישוב מושפעות מההווה, שבו ישראל הינה מעצמה צבאית אזורית. כמו ביקורות אחרות לגבי התנהגות יהודים בשואה, גם סוגיה זו מושפעת מחכמה שלאחר מעשה יותר מאשר מהבנה היסטורית.

גם לגבי כושר ההשפעה הבינלאומי של היהודים אנו מושפעים מהידע המאוחר שלנו. יש לשים לב לאירוניה טרגית היסטורית. היטלר ייחס ליהודים כוח השפעה ורשת קשרים בינלאומית רבת עוצמה, אולם כפי שהתברר, היו היהודים כמעט חסרי השפעה ביחס לשואה. לעומת זאת, לאחר המלחמה חלה עלייה חסרת תקדים בשיתוף הפעולה בין יהודים בעולם, וביכולת ההשפעה שלהם. השפעה זו באה לידי ביטוי במאבק התקשורתי והדיפלומטי להקמת המדינה, בשנים 1945–1947. אולם יכולת השפעה זו היתה במידה רבה **תוצאה** של השואה ושל תחושת האשם בקרב המעצמות, ולא כוח שניתן היה לנצלו בזמן השואה.

לפניכם לקט ציטוטים מנאומי מנהיגים ביישוב בתקופת השואה, בשאלת יחס היישוב לשואה וליהודים באירופה. נסו לזהות בדבריהם שתי עמדות עיקריות וחוו דעתכם על כל עמדה, עד כמה היא מעשית, עד כמה היא צמודה לעקרונות הציונים? האם היא מוצדקת או שגויה בעיניכם?

האם הביקורות על היישוב בתקופה זו הן על כך שאנשי היישוב **יכלו** לעשות יותר אך לא **עשו יותר** או שהן נוגעות למישור שמעבר למישור המעשי?

אנשל רייס (ממנהיגי מפא"י) בביקורת עצמית: אנחנו לא מבינים את הדבר אשר קרה ואשר קורה... זה לא יעבור בלי משפט ציבורי גדול... כאן יש ישוב יהודי בן חצי מיליון שחי לא רע כל הזמן. ואנחנו לא ידענו. חודשים לא ידענו שהולך טבח בפולין...

יצחק גרינבוים: אם המשאבים מוגבלים – יש להשקיעם ביישוב שהוא הסיכוי היחיד לעתיד, ולא בהצלה שאולי אין לה סיכוי.

גולדה מאירסון: אין עכשיו ציונות אחרת חוץ מהצלת יהודים.

מאמר מערכת בעיתון מפא"י "דבר היום": קיום היישוב ועלייתה של תנועת העבודה – הם תקווה היחידה של שרידי ההשמדה להצלה ולגאולה.

יצחק טבנקין (מנהיג תנועת הקיבוץ המאוחד): [טבח] ראדום אומר לנו – היו מסורים לעצמכם, לצבאכם, להגנתכם, למושבתכם לכפרכם, למקום המקלט ליתומים למקום קליטת יהודים. שום נקמה לא תידמה לזאת.

דוד בן גוריון (מנהיג מפא"י וראש הסוכנות היהודית): אין אני רוצה לקבוע מה חשוב יותר – לבנות את הארץ או להציל יהודי אחד מזאגרב. לפעמים חשוב יותר להציל ילד יהודי מזאגרב, אבל תפקידה של הסוכנות הוא להציל יהודים רק על ידי העלאתם לא"י. הצלתם באירופה או ארגון העברתם למקומות אחרים הם באחריות גופים אחרים, כמו הקונגרס היהודי האמריקני או הג'וינט.

יצחק לופבן: זה למעלה משלוש שנים אנו נרעשים לשמע הידיעות שמאות אלפי יהודים מובלים כצאן לטבח. הדעת לא סבלה שיהדות מושרשת זו... תמות מיתה שאינה יפה כל-כך.

יצחק גרינבוים (מנהיג ציוני פולני שעלה לארץ מעט לפני השואה): צלם האדם נימחה מיהודי פולין ומהיהודים שגורשו לשם... לכתם למוות בלי להתגונן הוא חרפה צורבת.

יצחק טבנקין: איום הכאב על רצח הרבבות, אך לא פחות מכך איומה חרפת חולשתנו.

טוסיא אלטמן (ממנהיגות השומר הצעיר והמחתרת בגטאות פולין) במכתב לחברי התנועה בא"י: אני עוצרת בנפשי שלא לתת מוצא למרירות שנצטברה עליך ועל ידיך על ששכחתם אותנו שיכחה גמורה כזו... אל תדרוש בשלום איש, אינני רוצה לדעתם.

פעם שאל **חיים גורי** (משורר ישראלי, צבר ולוחם פלמ"ח) את **יצחק אנטק צוקרמן** (מגיבורי מרד גטו ורשה) "יצחק, לו היינו ממריאים לעבר פולין מה היה קורה?". השיב לו צוקרמן "אילו היו ממריאים חמש מאות פלמחניקים, אש הנ"מ הגרמנית היתה מורידה בדרך 490. ואילו אתה היית בין העשרה ששרדו, אז היתה לנו בעיה להסתיר אותך, בגלל... העברית הצברית שלך, העניינים הים תיכוניים שלך, בלי יידיש ובלי פולנית. לא יכולתם להושיע אותנו, לא יכולתם. רק כוח עליון יכול היה להציל. רק מעצמה. אבל מדוע אחד לא הגיע? אחד? כמו שהגיע שליח מוארשה לא"י. זה עניין לא פוליטי ולא צבאי. זה היה פשוט עניין טקסי. איזו מחווה, איתות, יד מושטת בגורל אחד. מדוע לא הגיע לפולין, אחד?"

מקורות:

אשכולי-יגמון, ח'. אלם: מפא"י לנוכח השואה – 1939–1942. ירושלים: 1994.

פורת, ד'; הנהגה במלכוד: הישוב נוכח השואה, 1942–1945. תל-אביב: 1986.

הידיעות ומשמעותן – הפנמת הידיעות על השמדת יהודי אירופה

1. מדוע היה תהליך הבנת משמעותן של הידיעות כה ממושך ומפותל?

- שואת יהודי אירופה היא אירוע חסר תקדים בממדיו, בשיטתיות שלו ובטוטליות שלו. לא ניתן היה להשוותו לאירוע אחר בדברי ימי אדם.
- יש נטייה אנושית טבעית להשוות בין אירוע חדש לבין אירוע ידוע ומוכר מן העבר. לכן השוו רבים ביישוב את המתרחש באירופה לפוגרומים שנודעו באירופה החל מסוף המאה ה-19.
- הקושי בהפנמת המידע לא היה נחלתם של תושבי הארץ או של בני העם היהודי בלבד. מדובר בתופעה אנושית כללית.
- עד אוקטובר 1942 (הניצחון הבריטי באל-עלמיין) היה היישוב טרוד בדאגה להישרדותו שלו. התרכזות זו, פסיכולוגית ומעשית כאחד, גרעה מיכולתו להיות קשוב יותר למידע המצטבר על הזוועה המתחוללת באירופה.

2. מדוע ניתן לראות בשלהי נובמבר 1942 את "קו פרשת המים" בעניין זה?

- מאותה עת ואילך, אף שפרטי האירועים באירופה לא היו מחוורים עדיין, היה ברור שמדובר באירוע ייחודי וחסר תקדים.
- מדובר היה ב"קו פרשת מים" מבחינת המדיניות הציונית כפי שעוצבה בשלוש שנות המלחמה הראשונות. מיליוני הפליטים היהודים באירופה היו הבסיס המרכזי בתוכניות המדיניות שעוצבו במחציתה הראשונה של המלחמה, והידיעה שהם הולכים ומושמדים חייבה לשנות מדיניות זו באורח קיצוני.
- מדובר בנקודת ציון גם מבחינת דימויו העצמי של היישוב. ההכרה בהשמדה האיצה את התהליך שהפך את היישוב מ"נתמך" ל"תומך". תהליך זה החל בראשית שנות ה-30 והגיע למיצויו בשנות המלחמה האחרונות: ליישוב התברר כי "אין מקום אחר", והוא הפך להיות תקוותה האחרונה של שארית הפליטה שנותרה באירופה.

תוכניות הצלה – התפתחויות ותובנות

1. מה ההבדל בין "הצלה גדולה" ל"הצלה קטנה"?

ההבדל הוא ש"הצלה גדולה" משמעה תוכניות שיביאו להצלת רבבות, נוסח תוכנית טרנסניסטריה. למושג "הצלה קטנה" שתי משמעויות. הראשונה – תוכניות הצלה בסדר גודל שונה, שיביאו להצלת מאות או לכל היותר אלפים. השנייה – סיוע ליהודי אירופה בצורת מזון או כסף, שיסייע להם במאבקם על הישרדותם. למשמעות השנייה נודעה חשיבות מיוחדת בתקופה האחרונה של המלחמה, שכן בתקופה זו הפך המאבק למלחמה נגד הזמן, כלומר הישרדותם של כמה שיותר יהודים עד לניצחונן הקרב של בעלות הברית.

2. מתי התגבשה התובנה ביחס לסיכויי "ההצלה הגדולה"?

התובנה כי להצלה גדולה אין סיכוי התגבשה באביב 1943, נוכח כישלון תוכנית טרנסניסטריה והידיעות שהגיעו מוועידת ברמודה. לתובנה זו גרם שיקול נוסף: היישוב היהודי בארץ ישראל היה ללא ריבונות וללא כוח צבאי או דיפלומטי, ולכן לא היה ערוך לתוכניות הצלה גדולות. ב־1944, בתקופת פרשת בֶּרֶנְד, נעשה ניסיון לחזרה מסוימת לחלופה הזאת, ושוב התברר שאין כל סיכוי לממשה.

יש לציין, כי בקרב מנהיגי היישוב היו חילוקי דעות עקרוניים ביחס לתוכניות ההצלה השונות. רבים בהנהגת היישוב טענו, שלנושא ההצלה יש להקציב כל משאב ולהקצות כל מאמץ לאלתר, אפילו יהיו סיכויי ההצלה קטנים ביותר. בין האישים שציידו בכך בלטו מזכיר ההסתדרות דוד רמז, גולדה מאירסון (מאיר), יעקב חזן ממנהיגי "השומר הצעיר", ואחרים. הנהלת הסוכנות, ובמיוחד בֶּן־גוריון, שרתוק (משה שרת) והגזבר אליעזר קפלן, סברו שמשאביו של היישוב דלים ויש לנהוג בהם בזהירות ובשיקול דעת, בייחוד לאחר שנות המלחמה הראשונות, שהיו קשות ליישוב מן ההיבט הכלכלי. אישים אלה טענו, כי ממדי השואה מעמידים בספק את סיכויי ההצלה ולכן יש להקדיש כספים למטרות אלה רק אם מדובר בתוכניות קונקרטיות, בעלות סיכויי הצלחה.

3. מה הקשר בין התובנות הקשורות ב"הצלה הגדולה" לנושא שארית הפליטה?

המעבר מחלופת ההצלה הגדולה לחלופה האחרת היה אחת הסיבות להתמקדות בגורלה של שארית הפליטה: אם אין אפשרות להציל יהודים בתקופת המלחמה, עדיף להתמקד בגורלם של אלה שייותרו אחריה. על נושא זה ראו פרק 20.

השפעתה של המודעות על התוכניות המדיניות

השאלות המנחות העיקריות לנושא זה הן:

- כיצד השפיעה המודעות החדשה על התוכניות המדיניות כפי שעוצבו בשנות המלחמה הראשונות?
- האם ניתן לראות בהתמקדות בשארית הפליטה גשר בין המציאות החדשה לתוכניות הישנות?
- כיצד שולבה שאלת שארית הפליטה באידיאולוגיה הציונית?

יש להדגיש את הנקודות הבאות:

- ההשערה כי כמה מיליוני פליטים אמורים להיוותר באירופה היתה מרכיב מרכזי בתוכניות הציוניות בשנות המלחמה הראשונות. חשוב להדגיש, כי זו היתה נקודה מרכזית אפילו בוויכוח על אישור תוכנית בילטמור, שנערך במוסדות התנועה הציונית בראשית נובמבר 1942, כלומר פרק זמן קצר לפני שהתבררו ממדי ההשמדה.
- מקומה המרכזי של שארית הפליטה נבע לא רק מסיבות פוליטיות דיפלומטיות, אלא במידה רבה גם מסיבות אידיאולוגיות-עקרוניות. רצונה של שארית הפליטה לקבל את הפתרון הציוני ולראות בארץ ישראל את ביתה היה אבן הבוחן לעצם צדקתו של הרעיון הציוני.
- ההתמקדות בשארית הפליטה היתה כרוכה בתהליך נוסף: עזיבת עקרון העלייה הסלקטיבית. תהליך זה נבע גם מסיבות פוליטיות פרגמטיות וגם מסיבות עקרוניות: לנוכח המציאות החדשה, ראה היישוב את חובתו הבסיסית לקלוט את כל היהודים שנותרו באירופה.

התנדבות היישוב לצבא הבריטי – מגמות ותוצאות

האם השיגה ההתנדבות את מטרותיה? התנדבות היישוב לשירות בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה נועדה למלא מספר משימות:

(א) מתן השדמנות והכרה בהשתתפותם של יהודים במלחמה בנאצים וסיוע לניצחון בעלות הברית עליהם.

(ב) יצירת קשר עם שרידי יהדות אירופה וסיוע להצלתם ולהעלאתם ארצה.

(ג) השגת הישגים מדיניים לקידומן של המטרות הציוניות.

(ד) הקמת גרעין לצבא סדיר, שיגן על המדינה היהודית לכשתקום.

באיזו מידה הושגו מטרות אלה הלכה למעשה?

(א) המטרה הראשונה הושגה, אם כי לא בהיקף ובעיתוי המקווים. היישוב ניהל

מאבק עיקש וממושך, שבמהלכו חלה התקדמות איטית והדרגתית: מן הפלוגות המעורבות של חיל החפרים ועד הנפת הדגל הלאומי בגדודי הבריגדה באיטליה. (ב) עיתוי הקמתה של הבריגדה אפשר לחייליה להיות הראשונים שיצרו קשר עם שארית הפליטה והושיטו עזרה לניצולים. הצנחנים, שנשלחו אף הם במסגרת המודיעין הצבאי הבריטי, היו אמורים לסייע במאמצי ההצלה במדינות שאליהן הם נשלחו. אך עיתוי יציאת השליחים (אמצע 1944), תקלות טכניות ובגידת סוכנים הביאו לכך שרק מעטים מיעדי השליחות אכן הוגשמו.

(ג) ההישגים המדיניים הושגו רק בעקיפין, בדרך שונה מזו שעמדה לנגד עיני היישוב ומנהיגותו בתחילת המלחמה. שירותם הצבאי של רבבות המתנגדים היהודים לא שינה את עמדת בריטניה בשאלת ארץ ישראל. גם בשנים שלאחר המלחמה הוסיפה ממשלת בריטניה לדבוק במדיניות "הספר הלבן". ואולם, שארית הפליטה הפכה לגורם בעל משקל פוליטי, שהשפיע השפעה לא מבוטלת על התהליך המדיני שהוליד בסופו של דבר להחלטת האומות המאוחדות בדבר הקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל.

(ד) גם המטרה של הקמת צבא עברי סדיר לא הושגה בדרך שבה נחזתה מראש. בניגוד לתקוותיהם של מנהיגי היישוב והתנועה הציונית, סירבו הבריטים, עם תום המלחמה, להחזיר את היחידות העבריות לארץ בשלמותן. הם פעלו לפירוקן המהיר של היחידות, לרבות הבריגדה. ואולם ההכשרה, הידע והניסיון שצברו יוצאי הצבא הבריטי תרמו תרומה חשובה לחיזוקו של כוח המגן העברי בארץ, בשנותיו האחרונות של המנדט הבריטי ולאחר מכן, עם הקמתו של צבא ההגנה לישראל.

לקריאה נוספת

ויימן, ד' ס' (1993). **הפקרת היהודים: אמריקה והשואה 1941-1945**, יד ושם, ירושלים.

וסרשטיין, ב' (1982). **בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945**, עם עובד, ירושלים.
מורס, א' ד' (1972). **העולם שתק עת ניספו שישה מיליונים**, לוחמי הגטאות והקבוץ המאוחד, תל-אביב.

גילברט, מ' (1981). **אשוויץ ובעלות הברית**, עם עובד, תל-אביב.

גלבר, י' (תש"ס). "המדיניות הציונית וגורל יהודי אירופה (1939–1942)", בתוך: **קובץ יד ושם**, יג, ירושלים.

גלבר, י' (1951). **ההתנדבות לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה**, משרד החינוך והתרבות, מרכז ההסברה, ירושלים.

וגמון-אשכולי, ח' (1994). **אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939–1942**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

ויץ, י' (1994). **מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943–1945**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

ויץ, י' (1995). **האיש שנרצח פעמיים: חייו משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר**, כתר, ירושלים.

פורת, ד' (1986). **הנהגה במילכוד; היישוב נוכח השואה 1942–1945**, עם עובד, תל-אביב.

סרטים מומלצים

אשוויץ ובעלות הברית (תיעודי, 110 דקות).

חנה סנש (עלילתי, 143 דקות).

משפט קסטנר (עלילתי, 240 דקות).

פרק 33 – הצלה והישרדות בתקופת השואה

קו מנחה

מה הם התנאים שאפשרו פעולות הצלה ומדוע יש הבדלים בין מדינה למדינה מבחינת סוגי ההצלה ומספרם של הניצולים?

מוקדים

- הגדרת המושג "הצלה"
- התנאים לפעולות ההצלה והשפעתם על אופי ההצלה וממדיה
- חסידי אומות העולם

מטרות

- הכרת אופיו ומורכבותו של נושא הצלת היהודים בתקופת השואה.
- עמידה על ייחודיותה של תופעת חסידי אומות העולם.

הצעות להוראה

הגדרת המושג "הצלה"

השאלות המנחות העיקריות לנושא זה הן:

- אילו פעולות כלולות במונח "הצלה"? האם כל פעולת עזרה היא גם פעולת הצלה?
- החל מאיזו תקופה אנו מגדירים פעולות למען היהודים כפעולות הצלה?

במחקר קיימות דעות שונות ביחס לסוגי הפעולות שניתן לכלול תחת הכותרת "הצלה", ולגבי עיתוין.

ביחס לסוג הפעולה קיימות שתי הגדרות מרכזיות, האחת מרחיבה והאחרת מצמצמת. ההגדרה המרחיבה רואה כפעולת הצלה כל פעולה שתוצאתה הצלת יהודים, גם אם היא מתבצעת ללא כוונה מפורשת לכך. על פי גישה זו, ההגירה מגרמניה בשנות ה־30 היא למעשה פעולת הצלה, שכן בפרספקטיבה של זמן, גם אם היא אינה משקפת תובנה של הצלה ממוות, הרי בדיעבד ניצלו יהודים אלה מ"הפתרון הסופי".

הגישה המצמצמת קובעת כי "הצלה" היא מעשה לחילוץ יהודים מן הסכנה המיידית של הנאצים או חילוץ מוחלט מהתחום שאליו יד הנאצים מגעת". על פי הגדרה זו, פעולות עזרה שונות, כגון משלוח מזון, כסף ותרופות, אינן נחשבות פעולות הצלה.

גם מבחינת עיתוין של פעולות ההצלה חלוקות הדעות:

הגישה המצמצמת ביותר סוברת, שיש לייחס את המונח "הצלה" לפעולות שננקטו לטובת היהודים רק לאחר שברור היה בוודאות כי היהודים עומדים בפני רצח. על פי תפיסה זו, "הצלה" היא פעולה שנועדה להציל את חייהם של היהודים במובן המוחשי ביותר, ולכן יכולה לחול רק על פעולות שהתבצעו מאמצע 1941 ואילך.

הגדרה אחרת מניחה, ש"הצלה" היא פעולה שנועדה לחלץ מסכנת נפשות, אך מרחיבה מעט את הגדרת הסכנה. על פי תפיסה זו, ניתן לדבר על פעולות הצלה או ניסיונות הצלה כבר בשנת 1938. אמנם, בשלב זה לא ניתן היה לדעת

שהגרמנים עתידים להשמיד את כל יהודי אירופה, אך כבר אז התברר שהיהודים ברייך הגרמני עומדים בפני סכנה מוחשית ביותר, ואין כל אפשרות להמשך הקיום היהודי ברייך.

האפשרות המרחיבה מדברת על פעולות הצלה מראשית עליית הנאצים לשלטון. על פי תפיסה זו, עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה בינואר 1933 כבר סימנה את ראשיתה של הסכנה המוחשית שאימה על קיומם של היהודים, ולכן כבר בשלב זה ניתן לדבר על "הצלה".

בפרק זה התייחסנו ל"הצלה" במובנה הרחב ביותר, תוך שילוב בין ההגדרה המרחיבה מבחינת סוג הפעולה לבין זו המרחיבה מבחינת הטווח הכרונולוגי. על פי הגדרתנו האופרטיבית, הצלה היא אפוא כל פעולה שנקט גורם כלשהו בין השנים 1933–1945, שתוצאתה או כוונתה היתה הצלתם של יהודים.

הערה: כדאי לפתח דיון עם התלמידים על ויכוח חוקרים זה ולנסות לבחון את הנחות היסוד העומדות ביסוד כל גישה וגישה.

התנאים לפעולות ההצלה והשפעתם על אופי ההצלה וממדיה

מה היו התנאים שהשפיעו על אופי ההצלה ועל ממדיה בכל אחת מהמדינות הכבושות? הפרמטרים המוצעים לבחינת נושא זה הם:

(1) המשטר שהנהיגו הנאצים בכל ארץ וארץ: כמרכיב מקדים בהגדרה זו רצוי להתייחס גם לעיתוי של הכיבוש הגרמני. קיים הבדל בין הזמן שעמד לרשותם של יהודי גרמניה לחשוב על תגובה ולהכין עצמם להגירה לבין האפשרויות שעמדו בפני יהודי פולין, לאור כיבושה המהיר של פולין. בספר הלימוד הודגש חוסר האחידות במעמדם של אזורי הכיבוש הגרמניים. מדינות מזרח אירופה, למשל, נתפסו כחלק מ"מרחב המחיה" הנאצי, ולכן הונהגה בהן מדיניות כיבוש טוטלית, תוך שלטון מוחלט של הס"ס וביטול כולל של המנהל המקומי הקודם. מעמד זה נקבע מטעמים אידיאולוגיים, ולכן היחס לאוכלוסייה המקומית, כולל זו הלא יהודית, לוהה במשטר טרור ודיכוי. מדינות אחרות נתפסו כחלק מן העם הגרמני, או כבעלות קרבת גזע אליו, והמשטר שהונהג בהן הונהח על ידי הצבא. לדוגמה, בדנמרק ובבלגיה, שמעמדן לא הוגדר בבירור, היו חיי היומיום קלים בהשוואה לאלה שבפולין. לאופי משטר הכיבוש נודעה אפוא השפעה על ממדי ההצלה ועל אופייה. כמה מן המדינות הוכרו כבעלות בריתה של גרמניה ואחרות היו מדינות

חסות. מידת המעורבות הגרמנית בממשל המקומי ובניהולו היתה גם היא בעלת השפעה על ממדי ההצלה.

(2) מיקומה הגיאוגרפי של המדינה: למיקומה הגיאוגרפי של כל מדינה ומדינה היתה חשיבות רבה בכל הנוגע ליכולת להבריח גבולות: אפשרויות בריחה היו קיימות מצרפת, למשל, שגבלה בשווייץ ובספרד הניטרליות, וכן מאיטליה. מהולנד, לעומת זאת, לא היה כל מפלט לארץ ניטרלית או בלתי כבושה. גם למרכיב הטופוגרפי היתה חשיבות במציאת מקום מסתור. אזורי יעד הקלו על ההסתתרות מחוץ לעיר, בפרט במקרים שבהם פעלה במקום תנועה פרטיזנית. אנו מוצאים את תופעת ההסתתרות בעיקר באזורים המיוערים של פולין וברית המועצות.

(3) קיומה של מסורת דמוקרטית או אנטישמית: מסורות אלה השפיעו על יכולתם ונכונותם של אנשים לפעול למען הצלת יהודים במקומות שונים. במדינה כמו דנמרק, בעלת מסורת דמוקרטית מושרשת ונטולת מסורת אנטישמית, התגייסה החברה כולה להצלת היהודים. לעומת זאת, המציאות בפולין, שהיתה נטולת מסורת דמוקרטית, ורווחו בה נטיות אנטי יהודיות, הקשתה יותר על פעולות ההצלה.

(4) קיומה של מחתרת במדינה: קיומה של מחתרת כללית ויהודית מילאה לעתים תפקיד חשוב בפעולות ההצלה. בבלגיה ראתה המחתרת בהצלת היהודים את אחד מתפקידיה. גם בצרפת התארגנו המחתרות, היהודית והלא יהודית, החל בראשית הגירושים, כדי למצוא מקומות מסתור, להשיג תעודות מזויפות ולמצוא משפחות מאמצות לילדים שהוריהם גורשו. בפולין, בניגוד לצרפת ולבלגיה, ניתן לומר שהמחתרת הפולנית לא שיתפה את יהודי פולין בפעילותה, ומצבם ומצוקותיהם לא הניעו את חברי המחתרת לפעילות עזרה והצלה.

הערה: כדאי לערוך השוואה בין מאפייני ההצלה במדינה מזרח אירופית לבין מאפיינייה במדינה מערב אירופית. ניתן להשתמש בפולין ובצרפת כמדינות מאפייניות לשם השוואה זו.

חסידי אומות העולם

השאלות המנחות העיקריות לנושא זה הן:

- מה הם סוגי העזרה שהושיטו חסידי אומות העולם ליהודים שאותם ביקשו להציל?

- מהי הייחודיות במעשיהם ומהי המשמעות הערכית שניתן להפיק ממעשים אלה בעיצומם של ימי השואה?
- מה הם העקרונות שאימץ לעצמו יד ושם בהענקת התואר "חסידי אומות העולם"?

ההיבטים שיש להדגיש בדיון בשאלות אלה הם:

- ניתן לסווג את סוגי העזרה שהושיטו חסידי אומות העולם לארבע קטגוריות: מתן מסתור, סיוע בהתחזות ללא יהודי, ארגון בריחה ועזרה לילדים. מתן מסתור היה סוג העזרה השכיח ביותר.
- הייחודיות שבמעשיהם של חסידי אומות העולם קשורה בראש ובראשונה בכך שהם בחרו לנהוג אחרת ולסייע, בניגוד לרוב, שגילה אדישות כלפי המתרחש או התרכזו בקיומו האישי והמשפחתי (ואין אנו מתייחסים כלל למיעוט ששיתף פעולה עם הכובש הנאצי). במעשיהם סיכנו את עצמם ואת משפחתם, שכן הנאצים, בייחוד במזרח אירופה, קבעו שכל המסייע ליהודי יומת איתו. משמעותה הערכית והאנושית של פעולתם ראויה להבלטה מיוחדת, לאור בחירתו המוסרית של היחיד בסיוע לחלש בתקופה שבה האכזריות הגיעה לממדים כה קיצוניים. פן זה יכול להוביל לדיון בעל השלכות אקטואליות על משמעות החלטתם של יחידים להתייצב להגנת כבוד האדם וערך חיי האדם.
- במהלך שנות פעילותה של ועדת חסידי אומות העולם ביד ושם התגבשו מספר קריטריונים להענקת התואר למצילי יהודים: מעורבותו האקטיבית של המציל, בין אם ניסיון ההצלה הצליח להביא להצלתו של היהודי ובין אם לאו; ממד סיכון הנפש (דיפלומטים שפעלו להצלתם של יהודים קיבלו אף הם את התואר, מתוך שיקול של סיכון מקצועי ואישי, אף שחלקם הגדול לא סיכן את חייו); מניע הומניטרי כדחף עיקרי; אי קבלת תמורה חומרית כתנאי להצלה; עדות מסייעת של הניצול או חומר ארכיוני אמין. הנחת היסוד העומדת בבסיס פעולתה של הוועדה היא, כי לצד ההצלה חייבים להיבחן גם הדרך והתהליך שהביאו להצלה. ניתן להציג עמדה זו של הוועדה כשאלה לדיון.

לקריאה נוספת

גוטמן, י' (עורך), (1974). **נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה**, ירושלים.
 מכמן, ד' (1998). "לבירור המושג 'הצלה בתקופת השואה'", בתוך: **השואה וחקרה – המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, מורשת, בשיתוף יד ושם ובית לוחמי הגטאות, תל-אביב.
 סילבר, א' (1992). **הצדיקים בסתר, ספר חסידי אומות העולם**, עידנים, תל-אביב.
 פלדיאל, מ' (תשנ"ג). **כל המקיים נפש אחת: חסידי אומות העולם וייחודם**, יד ושם, ירושלים.

סרטים מומלצים

יומנה של אנה פרנק (עלילתי, 100 דקות).
מעבר ליער (עלילתי, 60 דקות).
רשימת שינדלר (עלילתי, 180 דקות).
רשימת שינדלר (תיעודי, 19 דקות).
לא הייתי יתום – סיפורו של פרופ' שלמה ברזניץ (תיעודי, 25 דקות).
הם היו אנשים פשוטים (תיעודי, 30 דקות).
ראול ולנברג: סיפורו של גיבור (עלילתי, 180 דקות).

פרק 34 – סיום המלחמה והמשך "הפתרון הסופי" בשלהי המלחמה

קו מנחה

המשך המדיניות הגרמנית כלפי שרידי יהדות אירופה על רקע התבוסה הממשמשת ובאה

מוקדים

- סיום המלחמה, ועידות לתכנון העולם שלאחר הניצחון, הטלת פצצת האטום
- המשך יישום "הפתרון הסופי" על אף הקריסה המתמשכת בחזיתות המלחמה – התנגשות אינטרסים בין המרכיב המלחמתי למרכיב האידיאולוגי

- הונגריה כמקרה־מבחן לנחישות הגרמנית ביישום מדיניות "הפתרון הסופי" על רקע התקדמותו של "הצבא האדום" ותחושת קץ המלחמה המתקרבת
- צעדות המוות על רקע ההתמוטטות הצבאית והאנרכיה הפנימית ברייך המובס

מטרות

- הכרת תהליך קריסתו של הרייך השלישי
- הכרת גורל אחרוני היהודים תחת הכיבוש הגרמני
- עמידה על דומיננטיות האידיאולוגיה הנאצית בנושא היהודים: המשך ביצוע "הפתרון הסופי" על אף הקריסה הצבאית ולמרות האינטרס הכלכלי של המשך העסקתם כאסירים.

הצעות להוראה

תיאום ומחלוקת בין בעלות הברית

מעניין לבחון את שיקולי המעצמות מאחורי ההחלטות על שלבי הסיום במלחמה. ניתן לשאול האם החלטות אלו הן לקח מן העבר, או שהן מופנות לצרכים פוליטיים ובינלאומיים עכשוויים?

כך, למשל, ההחלטה על לחימה עד כניעה ללא תנאי נראית כלקח מחתימת הסכם שביתת נשק עם גרמניה לפני ריסוק צבאה וניסיון למנוע את שובה של אגדת "הסכין בגב הצבא". מצד אחר, זו היתה גם דרך לשמר את האחדות בין בעלות הברית ולדחות פניות גרמניות לשלום נפרד עם אחת המעצמות, שיגרמו לפילוג. הפצצת המטרות האזרחיות בגרמניה היא דרך לקירוב הכניעה אך גם עשויה להיות הפגנת כוח ואף נקמה על הפגיעה הגרמנית באזרחים בימי הבליץ, לדוגמה.

ההחלטה על הטלת פצצת האטום נראית כתגובה על חוסר נכונות הקיסר והצבא היפני להיכנע וכלקח מהעלות הגבוהה בחיי אדם של כיבוש אויב ממוגן (מלחמת החפירות). מצד אחר, ניתן לראות בה גם הפגנת כוח של נשיא ארצות הברית החדש טרומן, הן כלפי פנים והן כנגד כוונות ההתפשטות של ברית המועצות. הדיון על הלגיטימיות של הטלת הפצצה הוא מתבקש, וניתן להעמיד בו את השאלה האם החיסכון בחיי חיילים מצדיק פגיעה מסיבית באזרחים, וכן את פתיחת עידן האיום בהשמדה המונית אל מול העובדה שמאזן האימה מנע מלחמה בקנה מידה גדול עד ימינו, ועוד.

מעניין לבחון גם את המתח בין תפיסות אידיאליסטיות וריאל-פוליטיות בהחלטות ועידת יאלטה. הקמת האו"ם מבטאת ניסיון להפיק לקח מכשלי חבר הלאומים להביא עידן חדש של שלום. לעומת זאת, הסטת גבול פולין וגרמניה נראית כניסיון ציני של ברית המועצות לשמר רווחי מלחמה, גם כאלו שהופקו ממשא ומתן עם הנאצים, על חשבון מדינות חלשות שלצדה.

יישום "הפתרון הסופי" על אף הקריסה בחזיתות המלחמה

1. אינטרסים מנוגדים

החל בסתיו 1942 החריפה ההתנגשות בין גורמים ברייך שדחפו לניצול היהודים לעבודת כפייה לצורכי מכונת המלחמה הנאצית, לבין גורמים אחרים, בעיקר הס"ס, שראו ב"פתרון הסופי" יעד אידיאולוגי מרכזי. חשיבותו של הגורם הכלכלי גברה בהתמדה מאמצע 1942 ואילך, בשל המצב בחזיתות, המחסור המסתמן בכוח עבודה, והמודעות הגוברת שהמלחמה תימשך זמן רב. היבטים אלה דחפו את הממשל הגרמני לתכנון מחדש של מדיניות החימוש, ובמסגרתה לייעול השימוש בכוח עבודה בכלל ובעבודת כפייה בפרט. בהתאם לכך עלה מעמדם של מחנות הריכוז כמכשיר להפקת תועלת כלכלית מעבודת כפייה. בנקודה זו התנגש הגורם הכלכלי בגורם האידיאולוגי-הפוליטי. המצדדים באינטרס הכלכלי ראו בהשמדת היהודים אובדן של כוח עבודה רב, מקצועי בחלקו. ואולם הס"ס ראה במטרה האידיאולוגית את העיקר. מכאן ואילך נעשה מאמץ לפשר ולאחד בין שתי המגמות, בדרך של "השמדה על ידי עבודה", ולחילופין, במקרים מיוחדים בלבד, באמצעות השהיה זמנית ונקודתית של ההשמדה.

לקראת סופה של המלחמה השתנו שני שיקולים מרכזיים הקשורים במגמות המנוגדות:

(א) נושא כוח העבודה איבד ממשקלו אצל בעלי המפעלים בשל המחסור בחומר גלם, שלא אפשר את המשך קיומם של מקצת המפעלים. בכל הנוגע לתעשיית החימוש, עשו הגרמנים מאמץ להעביר את מפעלי הנשק למקומות תת קרקעיים, בשל ההפצצות הכבדות של בעלות הברית על אזורי התעשייה ברייך.

(ב) חל שינוי של ממש בתפיסתו של הימלר ושל הס"ס את נושא ההשמדה. ההוראה על הפסקת ההשמדה באושוויץ בנובמבר 1944 היא הביטוי הבולט של שינוי זה. היהודים הפכו בשלב זה לקלף מיקוח, במציאות שבה כבר היה ברור להימלר שאבדו סיכויי גרמניה לנצח במלחמה. הימלר קיווה שעל סף הקץ ניתן יהיה לכרות ברית עם בעלות הברית המערביות ולהמשיך במערכה משותפת נגד ברית המועצות. מתוך שיקולים אלה הניחו כנראה הימלר ואחרים שהפסקת

הרצח ההמוני של שרידי היהודים תהיה בין הגורמים שיסייעו ליצירת אקלים של הבנה. לפיכך צריכה היתה הפסקת ההמתה לשמש מחווה, שתקל על הגישושים ותביא לפתיחת משא ומתן בין הצדדים.

2. הגטאות האחרונים

מדוע שרדו הגטאות האחרונים – קובנה ולודז' – ואילו אחרים הושמדו מהר ככל האפשר?

יש להדגיש, שלא ניתן לגלות עקביות או שיטתיות במדיניות הגרמנית, ולא ברור מדוע גטו מסוים נפגע וחוסל במועד מוקדם ואילו גטו אחר הושאר עד שלב מאוחר של המלחמה. לא ניתן להבין מדוע הגטו בביאליסטוק, שהגיע להישגים מרשימים בתחום הייצור ואנשי צבא ושלטון התנגדו להשמדתו, חוסל בקיץ 1943, ואילו הגטו המוקטן בקובנה, שפיגר הרבה אחרי גטו ביאליסטוק בתחום העבודה והייצור, נותר במשטר של מחנה עד סמוך לשחרור. מתקבל הרושם שלא היה קו עקבי בנושא זה. הגורמים הגרמניים המקומיים ניסו להשפיע בדרך זו או אחרת. בגטו ולודז', למשל, פעל הנס ביבוב, ראש הרשות הגרמנית הממונה על הגטו, להארכת קיומו של הגטו. ביבוב היה מעוניין בהמשך הייצור בגטו, הן בשל תרומתו למאמץ המלחמה של הרייך והן בשל התועלת והרווחים האישיים שהפיק ממנו. ככלל ניתן לומר, שלנושא העבודה והיקפה בגטאות היה משקל מסוים בהשתדלויות הגורמים האזרחיים להארכת משך קיומו של גטו. עם זאת, התערבות הגורמים המקומיים לא הועילה בדרך כלל ולא מנעה את חיסול הגטאות. העבודה היהודית האריכה את חיי היהודים בגטאות, ובסיכומו של דבר תרמה להצלתם של המעטים שנותרו במחנות הריכוז עד לתקופת השחרור. ואולם, השיטתיות והטוטליות של "הפתרון הסופי" הביאו, על סף סיום המלחמה, לחיסולם של אותם גטאות שעוד נותרו.

3. השמדה על סף תבוסה

נושא הטוטליות של ההשמדה הוא נושא עקרוני להבהרת אחד המרכיבים המייחדים את השואה ממקרי ג'נוסייד אחרים. גם בשלב שבו הסתמנה המפלה הצבאית, והנאצים היו זקוקים בדחיפות להגברת כוח העבודה, נמשך תהליך ההמתה המסיבי.

שואת יהדות הונגריה

נציג את הונגריה כמקרה־מבחן לנחישות הגרמנית ביישום מדיניות "הפתרון הסופי" על רקע התקדמותו של "הצבא האדום" ותחושת קץ המלחמה.

מה היה ייחודה של שואת יהדות הונגריה?

- (א) יהדות זו התקיימה חמש שנים במעגל ההשפעה הגרמני־הנאצי.
- (ב) היה זה הפרק האחרון בהשמדה, שהתנהל על רקע סיום המלחמה וההכרה בתבוסתו הבלתי נמנעת של הרייך השלישי.
- (ג) ההשמדה נערכה במהירות הבזק. מהכיבוש ועד ראשית השילוחים חלפו פחות מחודשיים.

(ד) במהלך ההשמדה היו ניסיונות להציל את יהדות הונגריה, או לפחות להאט את קצב ההשמדה. בין הגורמים שסייעו לכך ניתן למנות אישים הונגרים, ובהם אף השליט הֶרְסֵי עצמו; גורמים בינלאומיים, ובפרט השגרירויות הזרות שפעלו בבודפשט; גורמים בקרב יהדות הונגריה, ובמיוחד "ועד ההצלה", שבא במגע עם הגרמנים כדי למנוע את גירוש היהודים או להביא להפסקת הגירוש.

הונגריה נכבשה בידי הצבא הגרמני ב־19 במרס 1944. עד הכיבוש הגרמני היו יהודי הונגריה נתונים לגזירות ולרדיפות, אבל הם לא היו חלק מתהליך ההשמדה. הורטי, שליט הונגריה, סירב בתוקף לכל התביעות שהפנתה אליו גרמניה להסגיר לידיה את יהודי המדינה. משום כך המשיכו יהודים אלה לחיות בביטחון יחסי. הונגריה אף הפכה למקום מקלט לרבבות יהודים, בעיקר מפולין ומסלובקיה.

מה ידעו יהודי הונגריה על "הפתרון הסופי" ברחבי אירופה הכבושה? ליהודי הונגריה הגיעו שמועות על "הפתרון הסופי", בין השאר מפי פליטים שהגיעו להונגריה ממדינות אחרות, אך על פי רוב ידיעות אלה לא הופנמו. לחוסר מודעותם היתה השפעה קריטית בעת תקופת השילוחים מהונגריה.

לגבי מהירות ההשמדה יש להדגיש, כי "המחלקה היהודית" של אייכמן החלה לפעול בהונגריה מיד עם הכיבוש והיא פעלה במהירות מסחררת. היו לכך כמה סיבות. ראשית, גורם הזמן: היה ברור כי קץ המלחמה ממשמש ובא. שנית, בניגוד למקומות אחרים, לבודפשט לא הגיע נציג אחד או שניים, אלא המחלקה כולה, כולל העומד בראשה, אדולף אייכמן. באותה עת היתה הונגריה המקום היחיד שבו עדיין התנהל "הפתרון הסופי". זאת ועוד, בהונגריה היו הגרמנים בעלי ניסיון ויישמו את לקחי "עבודתם" משאר מדינות אירופה.

את תקופת הכיבוש הגרמני ניתן לחלק לארבע תקופות משנה:

(א) מהכיבוש הגרמני ב־19 במרס ועד ראשית השילוחים, בשבוע הראשון של מאי.

(ב) תקופת השילוחים – מהשבוע הראשון של מאי ועד השבוע הראשון של יולי.

(ג) תקופת השקט היחסי – מסיום השילוחים ועד מהפכת סאלשי, ב־15 באוקטובר.

(ד) ממהפכת סאלשי ועד כיבוש הונגריה בידי "הצבא האדום" באמצע ינואר. תקופה זו אופיינה בניסיון לחדש את השמדת היהודים, בעיקר בבודפשט.

צעדות המוות

כיצד השפיעו ההתמוטטות הצבאית והאנרכיה הפנימית ששררה ברייך על פינוי האסירים ועל צעדות המוות?

בנושא זה יש להדגיש את ההיבטים הבאים:

(א) תהליך קבלת ההחלטות בעניין פינוי המחנות היה מורכב, והגורמים שעמדו מאחוריו נקטו במדיניות מלאת סתירות בחודשים האחרונים למלחמה. כבר באביב 1944 נתן הימלר את דעתו למצב הצבאי ההולך ומשתנה במזרח ולסכנה הצפויה מנפילת מחנות עבודה וריכוז לידי "הצבא האדום". נראה שכבר בחודשים אלה העביר הימלר הנחיות, שבמקרה של פינוי יועברו סמכויות הניהול והביצוע ישירות לראשי הס"ס והמשטרה המחוזיים. התנאים בשטח הם שקבעו אפוא את תנאי הפינוי או את דרכי הסגרת המחנה לידי הצבאות המשחררים. עם זאת, ברור שההחלטה על הפינוי התקבלה בדרגים הבכירים ביותר בגרמניה הנאצית, ככל הנראה על ידי היטלר עצמו ובוודאי על ידי הימלר.

(ב) את פינוי המחנות יש להבין על רקע מדיניותו של הימלר בשלביה האחרונים של המלחמה. ההחלטה על הפסקת ההשמדה באושוויץ וניסיונות הגישוש לנהל משא ומתן עם המערב הפכו את היהודים, בשלב זה, לקלף מיקוח מבחינתו של הימלר.

(ג) את פינוי המחנות יש להבין גם על רקע האנרכיה הפנימית ששררה בממשל הגרמני על סף סיומה של המלחמה. הימלר ניסה באותה תקופה לנהל מדיניות נפרדת ועצמאית מזו שהכתיב הפיהרר. זאת ועוד, ההוראות שהועברו לדרגים המבצעים בשטח הותירו אותם למעשה אחראים לתהליך הפינוי ולמה שהתרחש במהלכו.

(ד) במהלך הצעדות לא ערכו מלווי השיירות אבחנה בין יהודים ללא יהודים. כל אסיר שנחלש במהלך הצעידה נרצח. אף שלא הפרידו עוד בין היהודים לאחרים, היה שיעור היהודים שמתו בצעדות גבוה במיוחד, משום שמצבם הפיסי היה ירוד מזה של שאר האסירים.

לקריאה נוספת

בשביל הזכרון: פינוי ושחרור המחנות, 23 (מאי 1997), ירושלים.
 קרקובסקי, ש' (תשמ"ד). "מצעדי המוות בשלב פינוי המחנות", בתוך: **מחנות הריכוז הנאציים**, יד ושם, ירושלים.
 רוטקירכן, ל' (תשל"ג). "הפתרון הסופי בשלבו האחרון", בתוך: **שואת יהודי אירופה: רקע, קורות, משמעות**, יד ושם, ירושלים.
 כהן, א' (1989). **העידן הגרעיני כהיסטוריה מוסרית**, תל-אביב.

סרטים מומלצים

השחרור (תיעודי, 72 דקות).
תזכורת מכאיבה (תיעודי).
מאה הילדים שלי (תיעודי, 33 דקות).
ההיסטוריה של המאה ה-20: מפל-הרבור להירשימה

פרק 35 – שארית הפליטה – לחזור ולחיות

קו מנחה

"שארית הפליטה" – הבעיות והלבטים הכרוכים ב"חזרה לחיים"

מוקדים

- הגדרת "שארית הפליטה"
- השלבים הראשוניים בהתארגנות "שארית הפליטה" במחנות העקורים: (א) מצבם של ניצולי השואה בחודשים הראשונים לאחר השחרור; (ב) יחס שלטונות הכיבוש לעקורים בכלל וליהודים בפרט
- שלבי השינוי ביחסם של שלטונות הכיבוש לעקורים היהודים
- התארגנות החיים הפנימיים במחנות העקורים
- משמעותה של תנועת הבריחה
- המפגש בין ניצולי השואה לאוכלוסיית היישוב הוותיקה

מטרות

- הכרת מניעה ומאפייניה של "שארית הפליטה".
- הכרת נקודות המפנה ביחסם של שלטונות הכיבוש לשארית הפליטה.
- דיון בחיוב החיים במחנות העקורים.

הצעות להוראה

"שארית הפליטה" הגדרת

"שארית הפליטה" במחנות העקורים הורכבה מקבוצות שונות של פליטים יהודים ניצולי השואה, בעלי אפיונים וסימני היכר שונים ובעלי תגובה נפשית והתנהגותית שונה לתהליך שיקומם. ואלה הקבוצות העיקריות שנכללו בשארית הפליטה:

(1) משוחררי מחנות הריכוז והעבודה למיניהם – כמה רבבות אנשים שהצליחו לשרוד במחנות, בצעדות המוות ובמחנות בשטחי הרייך. כשני שליש מהם היו גברים, ולא נמצאו ביניהם לא ילדים ולא זקנים. בעקבות שנות ההתנסות הקשות במחנות הריכוז דבקו בהם חרדות אישיות, חוסר מנוחה נפשית, קושי להתרכז במאמץ רצוף, שקיעה בטראומות של חוויות הסבל במחנות, אדישות חברתית ועיסוק בבעיות אישיות. יחסם לעבודה, בייחוד לעבודה הפיסית, היה מסויג.

(2) לקראת סוף 1945 הצטרפו אליהם כמה אלפי פרטיזנים ולוחמי גטאות, מהם שהביאו עמם ילדים שהחביאו ביערות. זו היתה קבוצה חברתית גאה יותר בעברה, בעלת תודעה ציבורית מודגשת. פעיליה הטיפו וזעקו להפקת לקחים מן השואה והמלחמה. ילדים שניצלו במנזרים, ביערות או במקומות מסתור אחרים המשיכו להגיע למחנות העקורים ב-1946.

(3) בקיץ 1946 החלו להגיע למחנות העקורים במערב גלי ה"רפטריאנטים", שהוחזרו מברית המועצות לפולין. קבוצה גדולה זו, כ-120,000 איש, כללה שכבות גיל שונות ואף משפחות שלמות. רבים מהם התעכבו שבועות או חודשים אחדים בפולין, אך החליטו להמשיך מערבה לנוכח ממדי החורבן של יהדות פולין והאנטישמיות הפולנית.

את הקבוצות הללו, שהתרכזו במחנות העקורים בדרום גרמניה ובמערבה וכן באוסטריה, אפיינה החלטה נחושה לעזוב את אירופה.

השלבים הראשונים בהתארגנות "שארית הפליטה" במחנות 1. מצבם של ניצולי השואה בחודשים הראשונים לאחר השחרור

כדאי להאיר ולהדגיש מספר היבטים מרכזיים בעולמם של הניצולים בתקופה הסמוכה לשחרורם.

- **קליטת ממדי האובדן:** רק לאחר השחרור יכלו הניצולים להתפנות נפשית ותודעתית לאובדנם האישי – אובדן המשפחה והמכרים. אצל רבים מן הניצולים, בעיקר מבין הפרטיזנים שהשתייכו לציבור יהודי מאורגן בתקופת השואה, היתה גם התמודדות עם האובדן הציבורי-הלאומי.
- **האשליה:** אולי משהו מן הקרובים יחזור. כעבור זמן, עם המודעות לממדי ההשמדה, קיבלו התקוות והאשליות ממד ריאלי. ואולם, מבחינה נפשית החיפוש נמשך.
- **תחושת הבושה והאשמה:** את הניצולים ליווה רגש האשם על שדווקא הם שרדו אל מול מותם של רבים כל כך. כתב על כך ויקטור פרנקל: "אנחנו שחזרנו משם, בעזרת הרבה מקרים ממוזלים או ניסים – אחת היא מה שם נכנה להם – אנחנו היודעים: הטובים שבנו לא חזרו".
- **תחושת האובדן והבדידות:** תחושה זו נבעה מן האובדן האישי, מתחושת הניתוק, מהעדר הבית ומן החיפוש אחר זהותם האישית של הניצולים.
- **המשך השהייה במחנות:** מקצת הניצולים שוחררו ממחנות שהפכו תוך זמן קצר למחנות עקורים. המשך לבישת בגדי המחנות לאורך זמן; היותם של המחנות תחת שליטה צבאית וגדורים בגדר תיל; תנאי הקיום הקשים במחנות עצמם – העדר פרטיות, מחסור, העדר תעסוקה, לינה במיטות קומותיים עשויות עץ ללא כלי מיטה – כל אלה הקרינו על מצבו של הניצול והוא חש שהוא "חופשי אך לא משוחרר". כדאי לפתח דיון סביב משמעות תחושה זו של הניצולים והשלכותיה.

2. יחס שלטונות הכיבוש לעקורים בכלל וליהודים בפרט

יש לעסוק בנושא העקורים היהודים בפרספקטיבה הכללית: קיומם של כשמונה מיליוני עקורים בני לאומים שונים ברחבי אירופה, שבעלות הברית נאלצו לפתור את בעייתם. המדיניות העקרונית היתה רַפְטִירְיָאָצְיָה – חזרת העקורים לארצותיהם. משהתארגן ציבור יהודי שסירב להיות חלק מתנועת השיבה, התברר לשלטונות הכיבוש שקיימת בעיה יהודית ספציפית שהם אינם ערוכים לקראתה. ההתמודדות עם בעיית העקורים היהודים וההכרה בהם לוותה בקשיי הערכות

והתמודדות, הן במישור הפיסי – אספקת תנאי קיום נאותים, והן במישור הנפשי – תמיכה וסיוע לניצולים בהתמודדות עם הלם השחרור, הטראומות הקשות ותחושות האובדן והניתוק.

שלבי השינוי ביחסם של שלטונות הכיבוש לעקורים היהודים

הערה: כדאי לנתח עם התלמידים את המפה המופיעה בפרק זה בספר הלימוד, המתארת את מחנות העקורים העיקריים בשטחי הכיבוש בגרמניה.

הדיון יתרכז בשאלה: היכן התגבשו ריכוזי העקורים היהודים הגדולים ומדוע? העובדה שרוב העקורים הגיעו לאזור הכיבוש האמריקני, כולל הרפריאנטים שהגיעו משטחי פולין במסגרת ה"בריה" אינה מקרית. מספר קטן יותר של עקורים התרכז בשטח הכיבוש הבריטי. הרוסים לא הסכימו להכיר ביהודים כקבוצת אוכלוסייה נפרדת ולא הקימו מחנות עקורים בשטח שהיה תחת אחריותם. רוב מניין "שארית הפליטה" התרכז בשטח האמריקני, הואיל ובעקבות דו"ח הריסון ויישום המלצותיו חל שיפור בתנאי חייהם של העקורים לעומת התנאים באזור הבריטי. הם הוכרו כקבוצה אתנית מיוחדת בעלת צרכים מיוחדים; הם רוכזו במחנות נפרדים ואוטונומיים; ליהודים הרוצים בכך הותר לצאת מן המחנות; הוחרם רכוש גרמני כדי לספק להם דיור הולם; הורחבה אפשרות פעולתם של ארגוני הסעד היהודיים הגדולים; יועץ מיוחד לענייני יהודים הוצב במטה שלטונות הצבא האמריקניים; תנאי המגורים והמחיה במחנות שופרו אף הם. יש לעמוד עם התלמידים על משמעות כל אחד מן השינויים על רקע עולמו ובעיותיו של הניצול שבהם דנו קודם לכן.

בעקבות ביקורו של דוד בן-גוריון במחנות באוקטובר 1945 חלו שיפורים נוספים, וניתנה אפשרות לפליטים נוספים להיכנס לשטח האמריקני. במרוצת 1946 גדשו גלי הבורחים מן המזרח את שטח הכיבוש האמריקני, ובסוף אותה שנה נמצא רוב מניינה של "שארית הפליטה" באזור זה, והוא גם הפך למוקד הלחץ הציוני.

לעומת זאת באזור הבריטי נתבצעה ההפרדה בין העקורים היהודים לשאינם יהודים במועד מאוחר יותר; חופש הפעולה הפוליטי הוגבל, ובדצמבר 1945 נאסרה כניסת פליטים יהודים נוספים לאזור. סיבות אלה הביאו לכך שרק חלק קטן משארית הפליטה התרכז באזור זה.

ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית כרכה את בעיית שארית הפליטה עם בעיית

ארץ ישראל, והמליצה לאפשר מיד את עלייתם של 100,000 פליטים ארצה. מכאן ואילך התרכז המאבק הפוליטי בעיקרו בצינורות אחרים, ו"שארית הפליטה" עסקה בארגון, בחינוך ובהכנה לעלייה מזה, ובהגברת ההעפלה לארץ מזה.

החיים הפנימיים של "שארית הפליטה"

קיימים מספר היבטים חשובים שכדאי להתרכז בהם בדיון בסוגיה זו:

(1) ההתארגנות העצמית של "שארית הפליטה" היתה טבועה מראשיתה בחותם ציוני מובהק. הדיון יתרכז בסיבות לכך. בנוסף לסיבות המתוארות בפרק, יש להדגיש שמבחינתם של העקורים היהודים היה הפתרון הציוני הסיכוי היחיד לממש את שאיפתם המשותפת לנטוש את אירופה העקובה מדם ולפתוח דף חדש בחייהם כיהודים. חיים בזכות ובעצמאות ולא בחסד ומתוך תלות. העדר אפשרויות הגירה, ומהלכים מדיניים סותרים של ממשלת בריטניה, חישלו וחזקו את ליכודה של שארית הפליטה סביב הדרישות הציוניות.

הערה: כדאי להיעזר בתמונות שנבחרו לפרק זה ובעדויות השזורות בו כדי לעמוד על מגמות חיוב החיים בקרב שארית הפליטה.

(2) ריבוי החתונות ומספרם הגדול של הילדים שנולדו במחנות העקורים (שיעור הילודה הגבוה בעולם באותה תקופה). שאלות לדיון: אילו קשיים מיוחדים עמדו בפני הצעירים בדרכם לבנות משפחה חדשה? כיצד ניתן להסביר את שיעור הילודה הגבוה במחנות העקורים? מתוך ניתוח ההזמנה לחתונה: מה ניתן ללמוד על מצבם המשפחתי של החתנים והכלות ומדוע חשוב היה לבני הזוג לציין את עיר הולדתם?

(3) חינוך הילדים. שאלות לדיון: כל מערכת חינוכית משקפת את ערכי החברה וצרכיה. מהי דמות החברה במחנות העקורים כפי שהיא עולה מן התעודות והמסמכים בפרק (מערכת השעות, העדות של אדלר והסקירה על מערכת החינוך בברגן-בלזן)? מה היה תפקידה של מערכת החינוך בתהליך השיקום והחזרה לחיים? אילו קשיים עמדו בפני המורים בניסיונם להפעיל מערכת חינוך "נורמלית"?

(4) אָבֶל וזיכרון במחנות העקורים. יש להפנות את התלמידים לתמונת המצבות שנבנו לאחר השחרור, ולתמונת הילדים ההולכים עם זר לקבר אחים שהוקם סמוך למחנה העקורים שבו שהו. שארית הפליטה עסקה בהתמודדות עם האבל

מיד לאחר סיומה של המלחמה. מהי חשיבותו של העיסוק באבל וביזכרון בתהליך שיקומם של הניצולים וחזרתם לחיים?
(5) התארגנות שארית הפליטה. שאלה לדיון: על מה מעידה התארגנותה העצמית של שארית הפליטה?

משמעותה של תנועת ה"בריה"ה

האם השם שניתן להגירת המונים זו משקף את מהותה? האם היתה זו אכן בריחה?

בנושא זה יש להדגיש את העובדות הבאות:

(1) הבריחה החלה ביוזמת קבוצות של פרטיזנים יהודים, שבתחילה לא היה כל קשר ביניהן. הן חשו שלא יוכלו להוסיף ולחיות במקומות מושבם הקודמים, שהיו לבתי קברות ליהודים. יהודים אלה ניסו להגיע בסוף 1944 לרומניה אך נכשלו ולכן התרכזו בלובלין, ששחררה ביולי 1944 בידי "הצבא האדום". בינואר הצטרפו אליהם רבים מחבריהם מלפני המלחמה, ששהו במהלך המלחמה בשטחי ברית המועצות, ולאחר שחרור ורשה נוספו אליהם גם שרידי הלוחמים מגטו ורשה.

(2) במרס 1945 החל מעבר של פליטים לרומניה, אך משהוברר כי משטחה של רומניה לא ניתן לעלות לארץ ישראל, פנתה ההגירה לאיטליה. ואולם, גם מאיטליה היו אפשרויות העלייה לארץ מוגבלות והצטמצמו לדרכים בלתי חוקיות – עלייה ב'. לכן נתקבלה בעת ובעונה אחת בפולין, באיטליה וגם בארץ ההחלטה הקשה, לכוון לגרמניה את הזרם ההולך וגדל של הניצולים, שהחלו להגיע אז מברית המועצות (הרפריאנטים).

(3) בספטמבר-אוקטובר 1945 הגיעו לאירופה השליחים הראשונים מן היישוב והשתלבו בשורות "הבריחה".

(4) הסובייטים הידקו את שליטתם במזרח אירופה, אבל אפשרו בדרך כלל את מעבר זרם הפליטים הבלתי חוקי. להעלמת עין זו היו שותפים גם שלטונות פולין. צבא ארצות הברית נאלץ לקבל את זרם הפליטים, לאחר מספר היתקלויות, בין השאר מחשש לדעת הקהל.

(5) גידול ניכר במספר הפליטים חל בעקבות פוגרום קְיִילְצֶה. מבחינה ארגונית התקשה ארגון הבריחה להתמודד עם הזרם הגואה, ורבים ברחו ללא סיוע מאורגן.
 (6) מספרם הכולל של היהודים שהשתמשו בנתיבי הבריחה נאמד בקרוב ל-250,000 נפש. זו היתה הגירת ההמונים היהודית המאורגנת והבלתי חוקית הגדולה ביותר בעת החדשה.

המפגש בין אוכלוסיית היישוב לניצולי השואה

נושא מורכב זה יכול לשמש תשתית לדיון מורחב יותר, על עיצוב היחס לשואה ולניצולי השואה בחברה הישראלית. כדאי להרחיב את הדיון בכמה סוגיות מרכזיות:

(1) המפגש בין שארית הפליטה ליישוב הארצישראלי, עוד במחנות העקורים, והשלכותיו על קליטתם ביישוב, מצד אחד, וציפיותיהם של הניצולים, מצד אחר.
(2) משמעות הקליטה בעיני ניצול השואה לעומת משמעותה בעיני מוסדות היישוב והציבור במדינה. לנושא זה כדאי להיעזר בספריו של תום שגב: **המיליון השביעי** ו-1949. כמו כן כדאי להיעזר בספרו של יוסי פלד **איש צבא**, בפרק המוקדש לקליטתו כפליט שואה בקיבוץ נגבה.

(3) נקודות מפנה בעיצוב משמעות השואה והיחס לניצולי השואה ביישוב: חוק זיכרון השואה והגבורה 1953 ומשמעותו, משפט קסטנר והשלכותיו, משפט אייכמן והשינויים שהביא.

(4) השפעת השואה על הקמת מדינת ישראל: שאלת היחס בין השואה לבין התקומה היא נושא רב חשיבות להבנת השואה ומשמעותה במדינת ישראל. כדאי לבסס את הדיון על התיזה של א' פריזל, הגורס שהשואה סיכנה למעשה את הפתרון שהציעה הציונות לבעיות העם היהודי, שכן מרבית יהודי אירופה, שלמענם נוצר מלכתחילה הפתרון הציוני, נספו. יהודה באואר, לעומתו, מדגיש את מקומה של "הברירה" ושל שארית הפליטה בין הגורמים שהביאו להקמתה של המדינה. פרופ' ישראל גוטמן מדגיש את פעילותה של שארית הפליטה, שלא נתנה לשאלת ארץ ישראל לרדת מסדר היום הפוליטי והמדיני, כמרכיב בעל משמעות במערכה האחרונה לאחר המכה האנושה שספג העם היהודי בעקבות השואה. כדאי לאסוף מובאות מן המאמרים שבקובץ על שארית הפליטה ולקיים דיון על הקשר שבין השואה לתקומה, ועל משמעותו למדינת ישראל בראייה היסטורית וזהותית.

לקריאה נוספת

שפירא, א' (1997). "זכרון פרטי וזכרון צבורי", **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, תל-אביב.

גוטמן, י' (עורך), (תשנ"א). **שארית הפליטה 1944–1948**, יד ושם, ירושלים.

גוטמן, י' (עורך), (תשנ"ו). **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, יד ושם, ירושלים.

קינן, ע' (1996). **לא נרגע הרעב – ניצולי השואה ושליחי ארץ ישראל בגרמניה 1945–1948**, עם עובד, תל-אביב.

סרטים מומלצים

הדרך ארוכה הביתה (תיעודי 114 דקות).

לחזור ולחיות (תיעודי, 60 דקות).

עץ הדומים תפוס (עלילתי, 103 דקות).

עזרי הוראה

לתקופה זו הוכנו במסגרת בית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם עזרים רבים, שיכולים לסייע למורים בגיוון אמצעי ההוראה, ובהם:

לחזור ולחיות: תוכנית מולטימדיה העוסקת בגורלם של ניצולי השואה מיום שחרורם ועד החלטתם לעלות לארץ או להגר למדינות שמעבר לים. בתוכנית שני מרכיבים עיקריים: מצגת אינטראקטיבית, המשרטטת תמונה היסטורית רחבה של התקופה, ומאגר מידע הכולל מפות, ציר זמן, לקסיקון וקטעי עדות וספרות.

לחזור ולחיות: ערכת פוסטרים הכוללת 18 כרזות, המספרות את סיפור שארית הפליטה מיום השחרור ועד המפגש עם אנשי היישוב בארץ ישראל. הערכה מלווה בחוברת הדרכה ובה הצעות עבודה, המשלבות התבוננות מונחית בכרזות בליווי קטעי מקורות. קלטת וידאו ובה ראיונות עם ניצולים ממחשה את השלבים השונים בתהליך, מן השחרור ועד לצעדיהם הראשונים בארץ.

השחרור: יחידת לימוד להוראת השואה באמצעות הספרות.

מכוות האור: ערכת פוסטרים המתארת את המפגש בין ניצולי השואה ליישוב היהודי בארץ ישראל. הכרזות וקטעי המקורות המלווים אותן מעלים את מורכבות המפגש בין החברה הארץ ישראלית האידיאולוגית לבין ניצולי השואה על מטענם.

בשביל הזיכרון, כתב העת של מחלקת החינוך ביד ושם.

